T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

MÂTÜRÎDÎ'NİN HİKMET ANLAYIŞI

Hazırlayan
Osman ORAL

Danışman
Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT

Doktora Tezi

Haziran-2014
KAYSERİ

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

MÂTÜRÎDÎ'NİN HİKMET ANLAYIŞI

(Doktora Tezi)

Hazırlayan
Osman ORAL

Danışman
Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT

Haziran-2014
KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde ettiğimi beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Osman ORAL

YÖNERGEYE UYGUNLUK

MÂTÜRÎDÎ'NİN HİKMET ANLAYIŞI adlı Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan	Danışman
Osman ORAL	Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT

Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT

Temel İslâm Bilimleri ABD Başkanı

KABUL ONAY

Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT danışmanlığında **Osman ORAL** tarafından hazırlanan "**Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı**" adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı'nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

26./ 06 / 2014

JÜRİ:

Danışman: Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT

Üye : Prof. Dr. Hulusi ARSLAN

Üye : Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU

Üye : Doç. Dr. Murat SERDAR

Üye : Yrd. Doç. Dr. Harun IŞIK

ONAY :

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 4/7/14 tarih ve ....15..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

04 / 07 / 2014

Prof. Dr. Lütfullah ÇEBECİ
Enstitü Müdürü

T.C. ERCİYES ÜNİVERSİTESİ 1978 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

MÂTÜRÎDÎ'NİN HİKMET ANLAYIŞI

Osman ORAL
Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Tezi, 2014
Danışman: Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT

KISA ÖZET

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Türk ve İslâm dünyasının yetiştirdiği önemli düşünürlerden biridir. İmam-ı A'zam Ebû Hanife'nin inançla ilgili görüşlerini sistemleştirdi ve "Mâtürîdîlik" diye anılan itikâdî mezhebin önderlerinden biri oldu. Mâtürîdî'nin düşünce dünyasında önemli bir işlevselliğe sahip her şeyin yaratılış gâyesi ve hakikati demek olan hikmet, Kitabu't-Tevhid ve Te'vîlâtu'l-Kur'ân adlı eserlerinde kendisini anahtar bir kavram olarak göstermektedir. Ona göre âlemde yaratılan her bir şeyin hikmeti vardır ve hiçbir şey boşu boşuna yaratılmamıştır. Hikmetleri idrâk ile yaratıcıya îmân etmek akıl sahibi her insanın kulluk görevidir. İlâhi fiilin de hikmet dışı olması mümkün değildir. Hikmet dışına çıkmak ise sefihliktir ve rububiyete aykırıdır. Kelâm âlimleri de hikmeti "gâye, sebep, bilgi, fiil ve davranışta mükemmellik ve kusursuzluk" şeklinde açıklayıp Allah'ın Hakîm, fiillerinin de hikmetli, her fiilinde de zulüm veya sefehin söz konusu olamayacağı görüşündedirler. Hikmetin birinci çeşidi adâlet, ikincisi lütufkârlıktır. Evrende olan Allah'ın yarattığı her şeyi hikmetle hep olumlu ve güzel yönlerini görerek Allah'ın fiillerini tanımak, hikmet bakış açısıyla olayları kavrayıp dünyada huzurlu ve mutlu yaşamak, İmam Mâtürîdî'nin Kur'ân ve Sünnet'ten anladığı düşünce sistemidir. O, hikmetle verilen akıl sâyesinde insanın "eşref-i mahlûkat" ve "halife" özelliğiyle hikmetleri kavrama ve idrâk etme yeteneğiyle yaratıldığını, ebedî âhiret hayatı için bu dünyanın hikmetlerle dolu bir ekim yeri tarla olduğunu belirtir ve insan dışında bütün varlıkların dolaylı veya dolaysız ona hizmet ettiğini söyler. Mâtürîdî, gökyüzü ve yeryüzü, iyilik ve kötülük, hayır ve şer, emir ve nehiy, nübüvvet, âhiret, ibadetler, şükür, kader gibi yaratılış ve ilahî fiillerle ilgili birçok konuyu akıl ve vahiy üzerinde hikmet bakış açısıyla temellendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mâtürîdî, Yaratılış, Hikmet, Hakîm, Gâye, Sebep.

CONCEPTION OFHİKMAH IN MATURIDI

Osman ORAL
Erciyes University Institute for Social Sciences
PhD Thesis, 2014
Supervisor: Prof. Dr. Temel YESILYURT

ABSTRACT

Abu Mansur al-Maturidi is one of the unusual thinkers who grew in Turkish and Islamic world. He systematized the thoughts of Imam Abu Hanifa about belief and became one of the leaders of secterian sect which has been called “Maturidis”. Al-Hikmah which has been an important functionality in the world of Maturidi’s thought and stood for the goal of the genesis of all things and their truth shows itself as a key concept in his works "Kitab at-Tawhid" and "Te'vîlâtu'l-Qur'an"'. According to him, everything in this universe has wisdom and nothing has been created in vain. The servitude duty of every omniscient human is to believe in Allah with the realization of wisdom. Nor is it possible that the divine act is without wisdom. To get out of the wisdom is contrary to the riotous and dominicality. The scholars of Islamic theology have explained the wisdom as “purpose, reason, knowledge, act, excellence and perfection in attitude”. According to them, Allah is the perfectly wise, His acts are wise and there is no tyranny and oppression in His every act. The first kind of wise is justice, the second one is grace. From this point of view and according to Qur’anic verses and Hadiths Imam al-Maturidi accepted that everything in this world has been created in a wise way, the acts of Allah should be recognized by seeing positive and beautiful aspects of them, the events should be comprehended from the perspective of wisdom and lived happily in this world as a result of these. Human is a “creature the most honorable” and “"caliph" because of his intellect and will and the ability to realize and grip the wisdom. He knows that the world is a field where the wisdom is full in it for Hereafter and says that every creature except for him serve to himself directly or indirectly. Consequently Maturidi founded many subjects related with genesis and divine acts as heaven and earth, beneficence and evil, favor and badness, order and prohibition, prophethood, hereafter, worship, thanksgiving and fate from the perspective of wisdom with reason and revelation.

KeyWords: Al-Maturidi, Creation, Hikmah, Perfectly Wisdom, Purpose, Reason,

ÖNSÖZ

Günümüzde insanlık gâye ve amacını bilmeden hayatın sorunlarıyla başbaşadır. Dünyevî yaşayış, manevî dünya ile bağlarını kopartmış kendi başına bir amaç haline gelmiş gibidir. Modern akılcılık, olguların birbiriyle bağlantısını açıklarken, hayatın anlamına ilişkin sorulara cevap verememektedir. Yaşamayı bu dünyaya hasredip gâye ve amacı kısır döngü üzerine temellendiren fikir ve sistemler sorunlara tatminkâr çözümler üretememiştir. Evrenin ve insanın evren içindeki varlığının anlamına ilişkin sorulara makûl cevaplar aranmaktadır. Çünkü anlamlı ve mutlu bir hayatın unsurlarından biri de onu hikmetine yani amaç ve gâyesine göre yaşamaktır. İslâm kelâmında hayatın ve yaratılışın hikmetine dâir incelemeler, genellikle ilahî fiiller, evren ve insan planında ele alındığı görülür. Allah'ın yarattığı her şeyin hikmeti, amacı ve gâyesi vardır, âlemde hiçbir şey boşu boşuna gelişi güzel yaratılmamıştır. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in itikadî ekollerinden Mâtürîdîyye'nin kurucusu kabul edilen İmam Mâtürîdî (v.333/944)'ye göre yaratılış sisteminde temel kavram, "hikmet"tir.

Bu çalışmada evrenin, insanın ve yaratılışın gâye ve hikmetlerine ilişkin Mâtürîdî (v.333/944)'nin görüşleri incelenecektir. İslâm düşüncesinde ortaya çıkan farklı din anlayışları içesinde akılcı din anlayışında, Türk ve İslâm dünyasının yetiştirdiği önemli düşünürlerden olan Mâtürîdî, büyük bir kelâmcı olduğu kadar aynı zamanda aklî yoruma da önem veren bir müfessirdir. İslâmın inanç sistemini rasyonel yorumlamaya tabi tutan kelâm geleneğinde büyük bir öneme hâiz olan Mâtürîdî'nin bu hususta bize teorik bir temel sunabileceğini düşünüyoruz. Elimizde mevcut "*Kitabu't-Tevhid*" ve "*Te'vilatü'l-Kur'ân*" adlı eserlerinde her halukârda hikmet anlayışını açıkladığı görülmektedir. Evreni ve içindekileri hikmetle görmek, Allah tasavvurunu isim, sıfat ve fiillerdeki hikmeti tanıtmak, evreni ve oluşumdaki hikmeti aklı kullanarak tefekkürle idrâk, dolayısıyla hikmet dolu dünyayı insanca huzurlu ve mutlu yaşadıktan sonra âhirette ebedî saadeti elde etme çabası Mâtürîdî'nin Kur'ân ve hadisten anladığı düşünce sistemidir. Bu anlayış, daha önce her ne kadar İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe (v.150/767) tarafından ortaya atılarak geliştirilmeye çalışılmış ise de asıl temellendirilmesi Mâtürîdî tarafından yapılmıştır. Ona göre aklın kullanılması insanı diğer canlılardan ayırır. Yaratılmışların en şereflisi (*eşref-i mahlûkât*) insanın, bu dünyada sorumluluğu, âhirette de karşılığı olacaktır. Âlemin yaratılışı, âhiret, nübüvvet ve Kur'ân'ın nüzûlü gibi ilahî fiiller hep hikmet merkezlidir, aksi ise sefeh, abes ve gâyesizliktir. Çünkü Yüce Al-

lah'tan hikmetsiz iş zuhûr etmez. Bize göre kötü zannettiğimiz başka varlıklara göre iyi olan Allah'ın bütün fiilleri hikmet üzeredir. *Her yaratılan şeyin bir sebebi ve bilemediğimiz binbir türlü hikmeti vardır* teziyle Mâtürîdî, Allah'ın fiillerini hikmet yörüngeli açıklamıştır. Çünkü O, "*Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle davet et, onlarla mücadeleni en güzel şekilde yap*"[1] emri gereği ilâhî fiillere hikmetle bakılmasının ötesinde, evreni kavramaya çalışırken tevhid düşüncesine zıt anlayışlarla diyaloğu da en güzel ve hikmetli bir şekilde yapmanın metod ve yöntemlerini de göstermiştir.

"*Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı*" adlı tezimizin giriş bölümünde İmam Mâtürîdî (v.333/944)'nin doğumu, hayatı, yaşadığı muhit ve dönemindeki fikir hareketleri, hocaları, öğrencileri, eserleri, ilmi kişiliği ve bilimsel metodları incelenecektir. Birinci bölümde hikmet kavramının lugât ve ıstılâh anlamları ile âyet ve hadislerde nasıl geçtiği, Kelâm, Fıkıh, Felsefe ve Tasavvuf gibi disiplinlerde kavrama yüklenilen anlamları, hikmet ile yakın anlam ve zıt anlam alanına giren bazı kavramlarla anlam ilişkileri irdelenecektir. İkinci bölümde de Mâtürîdî'nin hikmet anlayışını açıkladığı *Allah'ın isim ve sıfatları, gâye ve nizâm, teklif-i malâ yutak, salâh-aslâh, hüsün ve kubuh gibi* konularındaki hikmet görüşünün arka planı incelenecek. Akıl, evren, dünya, insan ve âhiretin yaratılış hikmeti ile nübüvvet, ibadetler, şefaat, şükür ve kader gibi konularında Mâtürîdî'nin hikmete bakış açısı açıklanıp bazı kelâm âlimlerinin görüşleriyle değerlendirilecektir.

Bu çalışmamızda değerli fikir ve önerilerinden istifâde ettiğim danışman hocam; Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT ile Prof. Dr. Hulusi ARSLAN'a, bölüm hocalarımız; Doç. Dr. Murat SERDAR ve Yrd. Doç. Dr. Harun IŞIK'a teşekkürü bir borç bilirim.

Osman ORAL

Kayseri, 2014

[1] Nahl, 16/125. (ادْعُ إِلِى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُم بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ)

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK ..... **İ**
YÖNERGEYE UYGUNLUK ..... **İİ**
KABUL ONAY ..... **İİİ**
ÖZET ..... **İV**
ABSTRACT ..... **V**
ÖNSÖZ ..... **Vİ**
İÇİNDEKİLER ..... **Vİİİ**
KISALTMALAR ..... **X**

GİRİŞ

MÂTÜRÎDÎ'NİN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

I. Mâtürîdî'nin Doğumu ve Yaşadığı Muhit 2
II. Hocaları, Öğrencileri ve Eserleri 2
III. İlmî Kişiliği ve Metodu 16

BİRİNCİ BÖLÜM

HİKMET KAVRAMI

1.1. Hikmet'in Tanımı ve Mahiyeti 29
1.1.1. Lügât ve Istılâh Manası 29
1.1.2. Hikmet'in Kısımları 33
1.2. Kur'ân'da Hikmet'in İfade Ettiği Manalar 35
1.3. Hadislerde Hikmet 42
1.4. İslâmî Disiplinlerde Hikmet 44
1.4.1. Kelâm İlmi'nde Hikmet 45
1.4.2. Fıkıh İlmi'nde Hikmet 48
1.4.3. İslâm Felsefesi'nde Hikmet 50
1.4.4. Tasavvuf'da Hikmet 45
1.5. Hikmet İle İlişkili Kavramlar 58
1.5.1. Hikmet İle Yakın Anlam Alanına Giren Bazı Kavramlar 69
1.5.2. Hikmetle Çelişen Bazı Kavramlar 71

İKİNCİ BÖLÜM
MÂTÜRÎDÎ'NİN HİKMET ANLAYIŞI

2.1. Hikmet Anlayışının Arka Planı 81
2.1.1. Allah'ın İsim ve Sıfatları 82
2.1.2. Gâye ve Nizâm 88
2.1.3 Teklif-i Mâ Lâ Yutak 91
2.1.4. Salâh ve Aslâh 93
2.1.5. Hüsün ve Kubuh 96
2.2. İlâhî Fiillerde Hikmet 98
2.2.1. İnsanın Yaratılış Hikmeti 102
2.2.2. Akıl ve Hikmet 106
2.2.3. Kader, Kazâ ve Hikmet İlişkisi 106
2.2.4. Evrenin Yaratılış Hikmeti 106
2.2.4.1. Güneş, Ay ve Yıldızların Yaratılışı 116
2.2.4.2. Yeryüzünün Yaratılışı 119
2.2.4.3. Hayvanların Yaratılışı 124
2.3. Hayır, Şer ve Hikmet İlişkisi 126
2.3.1. Zararlı Nesnelerin ve Kötülüklerin Yaratılışı 131
2.3.2. İblis ve Şeytanların Yaratılışı 134
2.4. Âhiretin Yaratılış Hikmeti 142
2.5. Hikmet ve Şefaat 151
2.6. Hikmet ve Nübüvvet 156
2.7. Hikmet, İbadet ve Şükür İlişkisi 162
2.7.1. Emir ve Nehiylerde Hikmet 163
2.7.2. İbadetler ve Hikmet 165
2.7.2.1. Namaz ve Zekât 169
2.7.2.2. Oruc 175
2.7.2.3. Hac 177
2.7.2.4. Cihad 179
SONUÇ 183
BİBLİYOGRAFYA 186
ÖZ GEÇMİŞ 200

KISALTMALAR

AÜ	: Ankara Üniversitesi
a.g.e.	: Adı geçen eser
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyânet İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyânet İşleri Başkanlığı
Derl	: Derleyen
DEÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
ERÜ	: Erciyes Üniversitesi
ERÜİFD	: Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
ERÜSBED	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
HÜİFD	: Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
Hz.	: Hazreti
İA	: İslam Ansiklopedisi
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
Meb	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
MÜİFV	: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Vakfı
Neşr.	: Neşreden
r.a.	: Radıyallahu Anh
SDÜİFD	: Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
SÜİFD	: Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
Sad.	: Sadeleştiren
s.a.s.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
Tahk.	: Tahkik
TDV	: Türkiye Diyânet Vakfı
Trc.	: Tercüme
Trs.	: Tarihsiz
UUİFD	: Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
vd.	: ve devamı
v.	: Vefât tarihi
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

MÂTÜRÎDÎ'NİN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

Mâtürîdî'nin tam ismi Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî el-Hanefi (v.333/944)'dir. O, inanç silsilesinde Ebû Hanîfe (v.150/767)'yi anlayan, itikadî görüşlerini dönemine, çağına ve daha sonraki dönemlere aktaran bir âlimdir.[1] Tefekkür ve bilim tarihinin kilometre taşlarını oluşturan, çağının gelişmelerine damga vurarak daha sonraki dönemlerde de referans alınan müstesnâ düşünürlerden biri olan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (v.333/944), özellikle İslâm dünyası ve Türk toplumu için hatırlanması ve örnek alınması gereken önemli şahsiyetlerden biridir.[2] Mâtürîdî, kelâm, tefsir, fıkıh gibi konularda Kur'ân bütünlüğünü merkeze alan rasyonel ve dengeli yorumlarıyla tarihi süreç içerisinde gelişen Ehl-i Sünnet çizgisinin oluşumuna büyük katkılar sağlamıştır. Onun görüşlerinin temelinde oluşan Mâtürîdiyye Ehl-i Sünnet'in iki önemli itikâdî ekolünden biridir. İslâm ve Türk dünyasında büyük bir öneme hâiz olan Mâtürîdî'yi tanıma ve hikmet bakış açısını ortaya koyabilmek için onun içinde yaşadığı toplumu, o dönemdeki sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasî olayları, fikir akımlarını ve arka planlarını bilmek gerekir. Çünkü insan âilesinden, çevresinden, yaşadığı çevresinden ilk bilgilerini alır ve etkilenir. Mâtürîdî'nin hayatını, yaşadığı

---

[1] Bkz. Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Nesefi, *Tabsıratü'l-Edille fi Usuli'd-Din*, (Tahk: Hüseyin Atay), Diyânet İşleri Başkanlığı Yay, Ankara, 2004, I, 19, 29; Ebû Muhammmed Abdulkadir b. Muhammed Ebû'l-Vefa el-Kureşi, *el-Cevahirü'l-Mudiyye fi Tabakati'l-Hanefiyye*, Kahire, 1413/1993, II, 130 vd; Ebü'l-Hasenât Muhammed b. Abdulhay Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, Kahire, 1324, s. 195.

[2] Mâtürîdî, İmâm (*kendisine uyulan, önder*), Âlemü'l-hüda (*hidâyet meş'alesi, sancağı*), İmâmü'l-hüda (*hidâyet önderi*), İmâmü'l-mütekellimin (*Kelâm âlimlerinin lideri*), Musahhihu akâidi'l-müslimin (*müslümanların akaidini yanlışlardan arındıran*), Reisü ehl-i sünne (*ehl-i sünnetin reisi*), Şeyhü'l-imâm, eş-Şeyh el-İmâm ez-Zahit gibi lakâplarıyla tanınır. Mâtürîdî'ye verilen bu lakâplarla onun dinî ilimler sahasındaki yerini gösteren ipuçları ve belgeler olduğunu söylemek mümkündür. Bkz. Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne, Tefsiru'l-Mâtürîdî,* (Tahk. Dr. Mecdi Basellum), Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, 2005, I,73; Nesefi, *a.g.e*, I,19, 29; Ebû'l-Vefa, *el-Cevahirü'l-Mudiyye*, II, 130 vd; Leknevî, *a.g.e*, s. 195.

çevreyi, hocalarını bilmemizin onun fikri temel taşlarını ve metodlarını anlamamıza katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

II. Hocaları, Öğrencileri ve Eserleri

Mâtürîdî'nin ilmî yönden yetişip gelişmesine pek çok âlimin katkıda bulunma ihtimâli oldukça yüksek olmasına rağmen, kaynak yetersizliği ve mevcut kaynaklardaki bilgi azlığı sebebiyle bunlardan çoğunun kimliği bilinememektedir. Semerkand'ın tarihi, coğrafi ve sosyo-kültürel faktörlerin yanı sıra yoğun bir şekilde yapılan eğitim faaliyetlerinin Mâtürîdî'nin yetişmesinde katkısının büyük olduğu bilinmektedir. Meselâ Semerkand'taki "*Darü'l-Cüzcaniyye*" adlı eğitim merkezi Mâtürîdî, hocaları ve öğrencilerin yetiştiği ilim yuvasıdır.[3]

Mâtürîdî'nin öğretmenleri arasında yer alan Ebû Bekir el-Cürcânî (v.285/898) Horasan'da Belh yakınlarında bir kasaba olan Cürcân'da doğmuş, Nusayr b. Yahya (v.268/881), Belh şehrinde yaşamış Muhammed b. Mukâtil er-Razi (v.248/862) de Re'y şehrinde kadılık yapmıştır.[4] Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Ebû Bekr Ahmed b. İshak b. Salih el-Cüzcânî (III.asrın ortaları),[5] Ebû Nasr Ahmed b. El-Abbas b. el-İyâzî (v.260/874), Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (v.248/862), Nusayr b. Yahya el-Belhî (v.268/881),[6] Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Recâ el-Cüzcânî (v.285/898) Mâtürîdî'nin hocaları arasındadır. Mâtürîdî'nin hocası Iyâdî (v.260/874), öldüğünde geride Mâtürîdî ve onun seviyesinde kırk bilgin talebe olduğunu Nesefi (v.508/1184) söylemektedir.[7] Mâtürîdî'ye Ebû Hanîfe'nin ilmî anlayışını, eserlerini aktaran âlimleri şematik olarak şöyle göstermemiz mümkündür. Örnek olarak Ebû Hanîfe'ye ulaşan birinci şema şu şekildedir:[8]

---

[3] Bkz. Nesefî, *Tabsıra*, I, 356-7; İsmail Lütfi Çakan, "Cûzcânî", DİA, İstanbul, 1993, VIII, 97-98.

[4] Bkz. Ebû Yüsr Muhammed b.Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevi, *Usuli'd-Din*, (Çev. Şerafettin Gölcük, *Ehli's-Sünnet Akâidi*), İstanbul, 1998, s.3.

[5] Özellikle, usûl ve fürûʿ ilimlerinde yüksek dereceye ulaşmış ve *el-Fark ve't-Temyiz* ve *et-Tevbe* isimli eserleri olan bir âlimdir. Bkz. Nesefi, *a.g.e*, I, 356.

[6] Ebû Süleyman el-Cûzcânî'den Fıkıh ilmini okudu. Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkandî (258/872)'den ve Ebû Mutî' Hakem el-Belhî (199/815)'den ders aldı. Ebû Hanîfe'nin risalelerini, Muhammed b. Semaʿa, Ebû Yusuf tarikiyle rivâyet etmiştir. Kendisinden Ebû Gıyâs el-Belhî rivâyette bulunmuştur. Bkz. Nesefî, *a.g.e*, I, 356-7.

[7] Bkz. Nesefi, *a.g.e*, I, 470.

[8] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 80-81; Ebü'l-Feyz Muhammed b. Mahamed ez-Zebîdî, *İthafü's-Saade*, Darü İhyâit-Turasil Arabi, Beyrut, trs. II, 5; Kemalüddin Ahmed el-Beyadi, *İşâratü'l-*

Ebû Hanîfe (v.150/767)
↓
Muhammed eş-Şeybânî (v. 189/804)
↓
Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (v. 248/862)
↓
Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (v. 333/944)

Ebû Hanîfe'ye ulaşan ikinci şema şu şekildedir:

Ebû Hanîfe (v. 150/767)
↓
Muhammed eş-Şeybânî (v. 189/804) - Ebû Yusuf (v. 182/798)
↓
Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cûzcânî (v. 200/816)
↓
Ebû Nasr Ahmed el-Iyâdî (v.331/943)- Nusayr b.Yahya el-Belhî-Ebû Bekir el-Cûzcânî
↓
Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (v. 333/944)

Ebû Hanîfe'ye ulaşan üçüncü şema şu şekildedir:

Ebû Hanîfe (v. 150/767)
↓
Ebû Mutî el-Hakem b.Abdillah el-Belhî (v.199/815)-Ebû Mukâtil Hafs es-Semerkandî (v. 208/823)
↓
Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (v.248/962)-Nusayr b. Yahya el-Belhî (v. 268/881)
↓
Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (v. 333/944)

Bu hocaların tamamı, İmâmı A'zam Ebû Hanîfe (v.150/767)'nin talebelerinden ders aldıkları bilinmektedir.[9] Mâtürîdî, hocaları ve eserleriyle yetinmemiş, kendi dönemindeki din ve mezheplerin kendi metinlerine ve felsefi eserlerine ulaşarak onları incelemiş ve eserlerinde onların bazı görüşlerini açıkça savunmuş, bazılarını ise eleştirmiştir.[10] Mâtürîdînin hocaları, ilimleri Ebû Hanîfe (v.150/767)'ye uzanan âlimlerin reisi ve Dârü'l-Cüzcâniyye'de ders veren Ebü'n-Nasr el-İyâzi (v.331/943) ile Ebû Bekr Ahmed

---

Meram min İbarati'l-İmâm, Kahire, 1949, s.23; Ak, "Mâtürîdîliğin Ortaya Çıkışı", s. 437; Ak, "Mâtürîdî Kaynaklarda Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik", s. 85 vd.

[9] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 80-81; Pekcan, "İmâm Mâtürîdî'nin Usul-ı Fıkh'a dair Görüşleri", s. 152.

[10] Bkz. Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmâm Mâtürîdî", s. 25.

el-Cüzcânî ve Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (v.248/862)'dir. Bunların hocası ise Ebû Yusuf ve İmâm Muhammed'den okumuş olan Ebû Süleyman b. Musa el-Cüzcânî (v.200/816)'dir.[11] Mâtürîdî'nin bu hocaları, İmâm-ı A'zam'dan rivâyet zincirine sahiptiler.[12]

Mâtürîdî bizzat kendisi, Ebû Hanîfe'nin şu kitaplarını rivâyet ettiğini söylüyor. Bunlar, *el-Fıkhu'l-Ebsat, er-Risale ile'l-Betti, el-Âlim ve'l-Müteallim, el-Vasiyyetü Ebû Hanîfe li Yusuf b. Halid* adlı kitaplardır. Mâtürîdî bunları, Ebû Nasr Ahmet b.El-Abbas el-Eyadi'den, Ahmed b. İshak el-Cürcânî'den ve Nasr b. Yahya b. Hasan eş-Şeybani'nin talebesi, Ebû Süleyman Musa el-Cüzcânî'den rivâyet etmiştir. Ebû Süleyman'ın da bu kitapları, Ebû Hanîfe'nin talebesi ve kendisinin hocası olan Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî'den rivâyet ettiğini anlatır.[13] Ebû Hanîfe'den kendisine kadar ismi geçen âlimler kanalıyla, seleften aldığı akîde ve fikrî temeller, Mâtürîdî'nin elinde, bir "Kelâm İlmi" haline dönüşmüştür.[14]

Mâtürîdî idârî görev yaptığı *Semerkand Dârü'l-Cüzcaniyye*'de ömrünün sonuna kadar ders verdi. Mâtürîdî'nin Ebû Hanîfe'nin sözlü ve yazılı menkûlâtına karşı takındığı tavrı, kendi talebeleri onun eserlerine karşı takınıp imamlarının mezhebini geliştirmeye çalıştılar. Konuları da kolay anlaşılır hale getirmeye çalışırken mezhebi de sistemli hale getirdiler.[15] Ebü'l-Kasım İshak b. Muhammed b. İsmail el-Hâkim es-Semerkandi (v.340/951).[16] Ebü'l-Hasan Ali b. Said er-Rüstüğfeni (v.345/956), Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-Buhari es-Semerkandî (v.373/984) ve Ebû Muhammed Abdülkerim Musa el-Pezdevî (v.390/1000) gibi birçok öğrencisi olmuştur.[17]

---

[11] Bkz. Metin Yurdagür, "Cüzcani, Ebû Bekir", DİA, İstanbul,1993, VIII, 97; Abdulkadir Şener, "Cüzcani, Ebû Süleyman", DİA, İstanbul, 1993, VIII, 98.

[12] Topaloğlu, *Tevhid Tercümesi*, s. XXIII; Nesefi, *Tabsıra*, I, 356; Pezdevi, *Usuli'd-Din*, s.3.

[13] Bkz. Muhammed Ebû Zehrâ, *İslâm'da Siyasi ve Fıkhî Mezhepler Tarihi,* (Trc: H.Karakaya, K.Aytekin), Hisar Yay, İst, 1983, s. 216; Özen, "Mâtürîdî", DİA, XXVIII,149; Ecer, a.g.e, s. 45 vd.

[14] Bkz. Topaloğlu, *a.g.e*, s. XXIII.

[15] Bkz. Topaloğlu, *a.g.e*, s. XXIV.

[16] "Sevadü'l-Azam" adlı risalenin sahibi olan Hâkim es-Semerkandi, Mâtürîdî'nin hem arkadaşı hem de öğrencisiydi. Sem'ani, hikmetleri çoktu hâkim diye anıldı, der. Bkz. Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr Sem'ani, *el-Ensab,* (Neşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi el-Yemani), Beyrut, 1400/1980, II, 244; Mustafa Can, "Hâkim es-Semerkandi", DİA, XV, 193.

[17] Bkz.Topaloğlu, *a.g.e*, s. XXIII; Philipp Bruckmayr, "The Spread and Persistence of Mâtürîdî Kalam and Underlying Dynamics" (çev. S.Kutlu-M.Tan, Mâtürîdî Kelâmının Yayılması, Kalıcılaşması ve Temel Dinamikleri), İ.Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, Ankara, 2011, s.412;Wilferd Madelung, "11.-13. Asırlarda Hanefi Âlimlerinin Orta Asya'dan Batıya Göçü", (çev. S.Kutlu), İ.Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, Ankara, 2011, s.392 vd; Wilferd Madelung, "Actas do IV Congresso de Etudos Arabes e İslâmicos", (Çev.

XII. yüzyıl başlarında Ebû'l-Muîn en-Nesefi (v.508/1184) "Tabsıratü'l-Edille" adlı eserinde Mâtürîdî'yi Ehl-i Sünnet kelâmının lideri görüp, görüşlerini merkeze almak sûretiyle eserini te'lif etmiştir. Eş'ari mezhebi için Bâkıllânî ve Gazâlî'nin yeri ne ise Mâtürîdî mezhebi için de Ebû'l-Muîn en-Nesefi de öyledir, denilebilir. Onun "Tabsıratü'l-Edille" adlı eseri de Mâtürîdîliğin ikinci kaynağı durumundadır.[18] Mâtürîdî'nin fikirlerini yayan Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (v.493/1100),[19] Ebû Hafs Necmuddin Ömer b. Muhammed en-Nesefi (v.1142),[20] Ebü'l-Muîn en-Nesefi (v.508/1184),[21] Ebü'l-Berekât en-Nesefi (v.710/1310),[22] Kemâleddin İbnü'l-Hümam (v.861/1457)[23] gibi Kelâm Tarihi'nde önemli âlimler yetişmiştir.

Mâtürîdî, hem aklî hem de naklî ilimleri böylesine güzel bir ortamda derinlemesine tahsil etmiş, onların temel ilke ve inceliklerine vâkıf olduktan sonra Fıkıh, Tefsir ve Kelâm alanlarında önde gelen bir âlim mevkiine yükselmiştir. Yaşadığı bu dönemde bir taraftan muhtelif din ve düşünce sistemleri arasındaki rekabetin olması, diğer taraftan güven-

---

M. Tan, Mâtürîdîliğin Yayılışı ve Türkler), İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, (Haz: Sönmez Kutlu), Ankara, 2011, s.355 vd.

[18] Bkz. Ecer, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî*, s. 65.

[19] Pezdevi, kelâm ilminin yanında fıkıh ilmiyle de uğraşmış, Semerkand'da hâkimlik yapmış, bu şehirde Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ordusunun şehri kuşatmasına tanıklık etmiş, Buhârâ'da 493/1099'da vefat etmiştir. Çok eserin yanında "Usulu'd-Din" adlı değerli eseri Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz. Pezdevi, *Usuli'd-Din*, s. 1-2; Selim Özarslan, *Pezdevi'nin Kelâmî Görüşleri*, DİB yay, Ankara, 2010, s.10-11; Pezdevi, Ehli Sünnet ve'l-Cemaat'ın reislerinden ve keramet sahibi olarak niteleyen Mâtürîdî hakkında, "Şeyh İmâm Zahid Ebû Mansûr el-Mâtürîdî es-Semerkandi" der ve İmâm Eş'ari'den de üstün olduğunu açıkça zikreder. Bkz. Pezdevi, *a.g.e*, III, 101.

[20] Ebû Hafs Necmuddin Ömer en-Nesefi, Hanefi ve Mâtürîdî takipçisidir. Birçok eserinin yanında Akâid adlı eseri ünlüdür. Birçok âlim bu esere şerh yazmıştır. En önemli şerh Sa'deddin Mesut b. Ömer et-Taftazânî (v.1389) tarafından yazılmıştır. Taftazânî, Eş'ari mezhebinden olmasına rağmen şerhinde büyük ölçüde Mâtürîdî'ye saygılıdır. Okullarda yüzyıllar boyu ders kitabı olarak okutulmuş, birçok haşiyeler yazılmıştır. Bkz. Ecer, *a.g.e*, s.65-6.

[21] Büyük bir Hanefi fakihi ve kelâmcı olarak şöhret yapan Ebü'l-Muin Nesefi, Semerkand Nesef de 418/1028 yılında dünyaya gelmiş, (v.508/1184) de vefat etmiştir. "Tabsıratü'l-Edille fi ilmi'l-Kelâm" isimli kelâm kitabı Bekir Topaloğlu tarafında tahkik edilerek basılmıştır. "Bahru'l-Kelâm fi ilm-i Kelâm" adlı eseri ise Cemil Akpınar tarafından Türkçe'ye kazandırılmıştır. "et-Temhid Li Kavaidi't-Kavaidi't-Tevhid" adında önemli kelâm eseri de Hülya Alper tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Eserleri hk. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Nesefî, Ebü'l-Muîn", DİA, XXXII, 568–570.

[22] Ebû'l-Berekât en-Nesefi (v.710/1310), Tefsir, Hadis, Kelâm, İslâm Hukuku sahalarında vukufiyeti olduğu bilinmektedir. Birçok eseri ile birlikte "Umdetü'l-Akâid" veya "el-Umde fi'l-Akâid" adında eseri vardır. Bu eser, Erciyes Üniv. İlâhîyat Fakültesi Kelâm Anabilim dalı öğretim üyesi Prof. Dr. Temel Yeşilyurt tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Bkz. Ebû'l-Berekât Ahmed b. Muhmud en-Nesefi, *el-Umde* (İslâm İnancının Ana Umdeleri), Kubbealtı Yay, Malatya, 2000; Murteza Bedir, "Nesefi, Ebü'l-Berekât**"** DİA, XXXII, 567.

[23] Aslen Sivas'lı olan Kemaleddin İbnü'l-Hümam (v.861/1457) Osmanlı Devletinin Sultan I. Beyazıd ve Fatih dönemlerinde yaşadı. "el-Musayere" adlı meşhur Kelâm eseriyle Kelâm âlimi olduğunu ortaya koymuştur. Fıkıh'ta el-Hidaye'nin şerhi olan Fethu'l-Kadir'i ile et-Tahrir'i de önemli eserlerindendir. Bkz. Serdar, *Kelâm Tarihi*, s.122; Ferhat Koca, "İbnü'l-Hümam Kemaleddin", DİA, İst, 2000, s.87 vd.

li ve özgür bir ilmî atmosferin bulunması, ayrıca yoğun bir eğitim faaliyetinin olması, zaman ve mekânın elverişli olması gibi birçok faktör Mâtürîdî'nin fikirlerinin oluşmasını kolaylaştırmıştır. Böyle bir ortamda Mâtürîdî, bir taraftan İslâm inançlarını hedef alıp yıkmaya çalışan pek çok düalist ve inkârcı akımların görüşlerini ve iddialarını ele alıp çürütmeye çalışırken, bir taraftan da başta tevhid olmak üzere İslâm inanç esaslarını tespite, ispata ve savunmaya çalışmıştır. Hanefîlerle diğer din, inanç ve mezhep mensupları arasında meydana gelen rekabetin, ilmî faaliyetlerin zinde kalıp gelişip, sistemleşmesine yardımcı olduğunu düşünmekteyiz. Mâtürîdî, çeşitli fikir ve görüşleri hocaları ve eserlerinden alıp geliştirmenin ötesinde kendi muhakeme gücü ve dehasıyla meczetmiş, sistemleştirmiştir. Ebû Hanîfe'den kendisine kadar ismi geçen âlimler kanalıyla, seleften aldığı akîde ve fikrî temeller, Mâtürîdî'nin elinde, bir "Kelâm İlmi" haline dönüştüğü kanaatindeyiz. Kendisinden sonra görüşleri *Belh, Buhârâ, Nesef* ve *Pezdev* gibi şehirlerde asırlarca okutulup öğretilmiştir.

Mâtürîdî, Kelâm, Mezhepler, Tefsir, Kur'ân ilimleri, Fıkıh ve Usûlü hakkında pek çok eser yazmıştır. *Kitâbu't-Tevhid* ve *Kitâbu't-Te'vilât* dışındaki eserler bize kadar ulaşamamıştır. 14 adet eser Mâtürîdî'ye nisbet edilmiştir. Kelâm, Mezhepler Tarihi, Fıkıh ve Tefsir alanlarında olduğu anlaşılan bu eserlerin haricinde çeşitli kaynaklarda ona nispet edildiği halde aidiyeti kuşkulu olan veya ona âit olmadığı belirtilen eserler de vardır.[24]

Kitâbu't-Tevhid, Cambridge Üniversitesi kütüphanesindeki tek nüshası Dr. Fethullah Huleyf tarafından tahkikle 1970 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi eseri yeniden yayımlamış (Ank, 2003) ayrıca Bekir Topaloğlu kitabı Türkçe'ye çevirmiştir (Ank, 2002). Mâtürîdîyye akaidi sahasında eser yazan bütün eski müelliflerin ana kaynağını teşkil eden bu değerli ve hacimli kitap, Kelâm İlmi'nin ana bahislerini teşkil eden ilâhîyat, nübüvvet ve sem'iyyatın birçok meselelerini konu edinir. Ehl-i Sünnet dışı mezheplerin ve Ehl-i Bid'at fikirlerine temas ederek tenkidler de

[24] Bkz. Ahmed b. Mustafa Taşköprülüzâde, *Miftahü's-Saade ve Misbahu's-Siyade fi Mevduati'l-Ulum*, Kahire, trs., II, 96, 151, 152; Katip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zunün an Esami'l-Kütübi ve'l-Funün*, İstanbul, 1971, I, 262, 335, 336, 518, 751, II, 1406, 1408, 1573, 1782; Zirikli, *el-A'lam*, VII, 19; Bkz. Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifin Teracimü Musannifu'l-kütübü'l-Arabiyye*, Darü ihyai't-turasil-Arabiyye, Beyrut, trs, XI, 300;

Mâtürîdî'ye aidiyeti kuşkulu eserler şunlardır: 1) Şerhu'l-Fıkhu'l-Ekber, 2) Şerhu Camii'l-Kebir, 3) Kitabü'l-Akide, 4) Kitab fi't-Tasavvuf, 5) Kitabü'r red ala ehli'l-Ehva, 6) Kitabu'l-Lü'lüiyyat, 7) Kitabüş-Şia, 8) Kitab fi fazl Sübhanallah, 9) Risâle fi'l-İmâm. Bkz. Topaloğlu, *Tevhid Tercümesi*, s. XXXI vd; Kutlu, "Ebû Mansûr Mâtürîdî ve Mâtürîdî Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya", *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s. 394 vd.

yapar. Eser, klasik kelâm kitaplarında alışılmış üslûb ve ıstılâhların dışında, orijinal bir ifâdeye sahiptir.[25]

Kitabu'l-Usûl fi Usuli'd-Din, Birçok eserde ismi verilen bu kitabın nüshası ele geçirilememiştir.[26]

Kitabu'r-Red ale'l-Karamıta, Şia'nın gulat, batinî, sapık Karamıta mezhebinin görüşlerini itikâdî açıdan reddeden bir çalışmadır.[27]

Reddu Usuli'l-Hamse Li Ebi Muhammed el-Bahili, Ebû'l-Muin en-Nesefi'nin zikrettiği bu eser hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.[28]

Reddu Evaili'l- Edilleti lil-Ka'bi, Nesefi ve çağdaş bazı araştırmacılar eseri bu isimle kaydetmişlerdir. Ka'bi'nin "Evaili'l-Edille"adlı eserine reddiyedir.[29]

Reddü Tehzibi'l-cedel li'l-Ka'bi, Bağdat Mu'tezilesinin Ka'biyye kolunun reisi Ebû'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhi Ka'bi'nin eserine reddiyedir.

Reddu Vaidi'l-fussak li'l-Ka'bi, Bu eser de yine Ka'bi'nin eserine reddiyedir.

Reddu Kitabeti'l-İmâmeti li Ba'dır-Revafıd.[30]

Beyanu Vehmi'l-Mu'tezile, Mu'tezile görüşlerini beyan edip Ehl-i Sünnet görüşleriyle reddeden eserdir.[31]

Risaletü't-Tevhid ve Risale fi'l-Akâid, Yusuf Ziya Yörükan 1953 yılında İstanbul'da neşretmiştir. Daha sonra bu eser M.Saim Yeprem tarafından "*Mâtürîdî'nin Akide Risalesi ve Şerhi*" adıyla Türkiye Diyânet Vakfı yayınları arasında basılmıştır.[32]

Me'hazu'ş-Şer'i, Mâtürîdî'nin kaynaklarda en çok iktibas yapılan fıkıh usülü eseridir.[33] Bu eserin herhangi bir nüshasına rastlanmadığı gibi bunları görenlere âit bir tanıtım da

---

[25] Topaloğlu, *Kelâm İlmi,* s. 128; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri,* TDV, Yay, Ank, 1990, s. 31-32.

[26] Bkz. Nesefi, *Tabsıra*, I, 359; Topaloğlu, *Tevhid Tercümesi*, s. XXVI; E. R. Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, İzmir, 2010, s. 140.

[27] Bkz. Nesefi, *a.g.e*, I, 359, Bkz. Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcimi li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-'Arab ve'l-Müstağribîn ve'l-Müsteşrikîn*, Dârü'l-İlim li'l-Melâyîn, Beyrut, 2002, VII, 19.

[28] Bkz. Nesefi, *a.g.e*, I, 359, Bkz. Topaloğlu, *Tevhid Tercümesi*, s. XXVIII.

[29] Bkz. Nesefi, *a.g.e*, I, 359, Bkz. Topaloğlu, *a.g.e*, s. XXVII.

[30] Bkz. Nesefi, *a.g.e*, I, 359, Bkz. Topaloğlu, *a.g.e*, s. XXVII.

[31] Bkz. Nesefi, *a.g.e*, I, 359, Bkz. Topaloğlu, *a.g.e*, s. XXVII.

[32] Bkz. Mustafa Saim Yeprem, *Mâtürîdî'nin Akide Risâlesi ve Şerhi*, TDV yay, Ankara, 2011.

ele geçirelememiştir. Mâtürîdî fakihi Ebü's-Sena el-Lamişî ve Alaeddin es-Semerkandi "Me'âhizü'ş-Şera'i" adıyla zikretmişlerdir.[34]

Kitabu'l-Cedel, Fıkıh usûlü hakkındadır. Mâtürîdînin usûle dâir "Kitabü'l-Cedel" adlı eserinden Semerkandî, eserinin bir yerinde "delil ve delille ilgili diğer terimler" başlığı altında Mâtürîdî'nin "meâhizü'ş-şerâi" adlı eserinde delilin tarifinin naklettikten sonra "...Ve (Mâtürîdî), kitâbü'l-Cedel adlı eserinde delil'i, *"Öyle bir ilimdir ki, kendini izleyeni maksadına ve gâyesine ulaştırır"* biçiminde tanımlar..."şeklinde anar.[35] Bu fıkıh eseri de günümüze kadar ulaşamamıştır.[36] Kitabu'l-Cedel, İmâmu'l-Haremeyn el-Cuveyni (v. 478/1085)'nin "el-Kifaye fi'l-Cedel" ve Ebû İshak eş-Şirazî (v. 476/1083)'nin "el-Me'une fi'l-Cedel" adlı eserleri tarzında, fıkıh usûlünde kabul edilen delillerin, fıkhi görüşlerin müdafası ve karşıt görüşlerin eleştirilmesinde formel olarak nasıl kullanılacaklarını konu alan bir eser olmalıdır.[37]

Te'vilâtü Ehli's-Sünne veya **Te'vilâtü'l-Kur'ân;** Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan bu eserin ilk ciltleri Kahire'de 1971 yılında Dr. İbrahim Avadayn ve Seyyid Avadayn tarafından daha sonradan bir kere de Bağdat'ta neşredilmiş, tamamı ise neşredilmemiştir. Mâtürîdî, âyetlerde kelâm bahislerine geldikçe açıklamalarda bulunmakta, Mu'tezile, filozoflar ve ehl-i bid'at görüşlerine de cevap vermektedir. Eser, Mâtürîdî'nin öğrencilerine yaptığı ders notlarının birleştirilip kitap haline getirilmesiyle meydana gelmiştir. Te'vîlâtü'l-Kur'ân'a âit nüshaların sayısı şerhiyle birlikte kırkı aşmaktadır. Te'vîlât'ın çoğu İstanbul kütüphanelerinde olmak üzere Türkiye'de, bazı İslâm ülkelerinde ve Batı'daki çeşitli kütüphanelerde kırk civarında nüshasının bulunduğu bilinmektedir.[38] Te'vilâtü'l-Kur'ân, Tefsir açısından çok önemli bir çalışma olmasının yanı sıra kelâm, fıkıh ve fıkıh usülü alanlarında da zengin bilgi ve önemli görüşler içerir. Hacimli ve dirâyet tefsiri örneği kabul edilebilir. Rivâyetlere de önem verildiği görülmektedir.[39] İçerik açısından ele alındığında Te'vilâtü'l-Kur'ân, âyetlerin âyetlerle

---

[33] Bkz. Nesefi, *Tabsıra*, I, 146, II,146; Semerkandi, *Mizânü'l-Usûl fî Netâici'l-Ukûl fî Usuli'l-Fıkh*, (Tahk. A. Fehmi Ebu Sinne), Riyad, 1984, s.70, 659, 660, 746; Alaüddin Abdülaziz b. Ahmed el-Buhâri, *Keşfü'l-Esrar an Usuli Fahri'l-İslâm el-Pezdevi*, İstanbul, 1308, II, 619, III, 662.

[34] Bkz. Topaloğlu, *a.g.e*, s.XXVIII.

[35] Ali Pekcan, "İmâm Mâtürîdî'nin Usul-ı Fıkh'a dair Görüşleri ya da Meahizü'ş-Şerâi"yi Yeniden Kurmaya Çalışmak", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*-IV (2004), Sayı: 2, s. 156.

[36] Bkz. Özen,"Mâtürîdî*",* DİA, XXVIII, 149.

[37] Bkz. Özen,"İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usülünün İnşası", s. 227.

[38] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* Mukaddime, s. 45-56.

[39] Bkz. Muhittin Akgül, "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân", SÜİFD, Sakarya, 4/2001, s. 59.

tefsiri şeklinde bir üslûba sahiptir. Bunun yanında tefsirinde hadisleri de kullanan Mâtürîdî, hadislerin ilgili olduğu yerlerde sadece metinlerini ya da ilgili kısımları veya hadisin manasını vermekle yetinmiştir. Sahabe'nin herhangi bir âyetle ilgili yorumlarını da tefsirinde dikkate alan Mâtürîdî, kimi zaman kıraat farklılıklarına, nüzûl sebeplerine, semantik tahlillere de girmiştir. Mâtürîdî'nin Te'vilât'ında dikkat çeken bir başka husus ise kendisinden önceki ve sonraki tefsirlerin aksine İsrâiliyyât'a girmemesidir.[40] Mâtürîdî'nin bu iki temel eserinin -Kitabü't-Tevhid ve Te'vilâtü'l-Kur'ân- Türk İslâm düşüncesinin temel özelliklerini yansıtan iki kültür hazinesidir, demek mümkündür.

Risâle fi Ma la Yecuzü'l-Vakfu Aleyhi fi'l-Kur'ân, Tek varaktan oluşan yazma bir risale olup nüshaları el-Fihrisü'ş-Şamil'de yer almış Fuat Sezgin tarafından da zekredilmiştir. Risale, besmele ve Mâtürîdî'ye âit olduğunu ifâde eden bir ibareden sonra, Kur'ân'da vakfedilmesi câiz olmayan elli iki yerden birinde kasten vakfedenin kâfir olacağını, sehven vakfedenin ise namazının bozulacağını kaydederek başlar.[41]

Mâtürîdî ve eserleri hakkında son zamanlarda yapılan çalışmaların çoğaldığı bilinmektedir.[42] Mâtürîdî ve eserleri nasları akılcılık ve hikmet felsefesi diye nitelendirilebilecek bir düşünce yapısının ışığında tahlil ettiği *Kitâbu't-Tevhid* ve *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı eserleri, onun üstün bir kelâmcı olduğunu kanıtlamaktadır.[43] Müslüman Türk dünyasının önemli şahsiyetlerinden olan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin elde mevcut eserleri incelendiğinde İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'den farklı görüşler ileri sürebildiği, yeni tanımlar ve kavramlar ortaya koyduğu ve bu yolla Hanefi ekolüne yeni bir açılım getirdiği görülmektedir. Kendinden sonraki birçok âlim de onun yolunu takip edip, sistemini geliştirmişlerdir. "Kitâbu't-Tevhid" adlı eseri kelâm sahasında düzenli, planlı ve objektif olarak ortaya konmuş orijinal bir çalışma olduğunu söylemek mümkündür. Kelâm İlmi'nin ana bahislerini teşkil eden ilâhîyat, nübüvvet ve sem'iyyatın birçok meselelerini konu edinen, Ehl-i Bid'at fikirlerine temas ederek tenkidler de yapan bu eser, klasik

---

[40] Bkz. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 86; Ali Duman, "İmâm Mâtüridî, Hayatı, Eserleri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri", *Hikmet Yurdu, Mâtürîdîlik Özel Sayısı,* Yıl: 2, S.4, Temmuz-Aralık 2009, s. 114; Te'vilât'ın şerhler, te'vil örnekleri ve metodlar için Bkz. M.Ragıb İmâmoğlu, İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'daki Tefsir Metodu, Ankara, 1991, s. 6 vd.

[41] Bkz. Topaloğlu, *Tevhid Tercümesi,* s. XXIV.

[42] Meselâ bkz. Kutlu, "Mâtürîdî Kültür İlgili Bibliyografya", s. 443-510; Kutlu, "Ebû Mansûr el-Mâtüridi'nin Mezhebi Arka Planı", s. 143 vd; Ak, "Mâtürîdîliğin Ortaya Çıkışı", s. 437; Özen, "Mâtürîdî*",* DİA, İstanbul, 2005, XXVIII, 147-8; Ahmet Ak, "Mâtürîdî Kaynaklarda Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik", Ankara Üniv. SBE (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara, 2007, s. 85 vd.

[43] Bkz. Temel Yeşilyurt-M.Serdar-H.Işık, *Başlangıcından Günümüze Kelâm Tarihi*, Kayseri,2014, s.149.

kelâm kitaplarında alışılmış üslûb ve ıstılâhların dışında, orijinal bir ifâdeye sahiptir. *Te'vilâtü'l-Kur'ân* veya *Te'vilâtü Ehl-i Sünne* adlı eseri, tefsir açısından çok önemli bir çalışma olmasının yanı sıra Kelâm, Fıkıh ve Fıkıh Usûlü alanlarında da zengin bilgi ve önemli görüşler içerdiği bilinmekte, hacimli ve ilk dirâyet tefsiri örneklerinden biri olarak da kabul edilmektedir.

I. Mâtürîdî'nin Doğumu ve Yaşadığı Muhit

Mâtürîdî'nin ne zaman doğduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte,[44] hicrî üçüncü asrın ortalarında bugünkü Özbekistan Cumhuriyeti Semerkand şehrinin Mâtürîd kasabası veya köyünde 238/852 yılında doğduğu tahmin edilmektedir.[45] Mâtürîdî, 333/944 yılında Semerkand'ta vefât etmiş, genellikle bilginlerin gömüldüğü Çakerdize Mezarlığı'na defnedilmiştir.[46] Çakerdize'de medfûn bulunan âlimlerin özelliği Mâtürîdî anlayışının oluşumunda önemli bir yere sahip olmaları; aynı sosyal sınıftan ve onun ideolojisini yansıtan, aynı mektebe (Djuzdaniyya-Mâtürîdî) mensup âlimlerin buraya gömülmesidir.[47] Arkadaşı ve öğrencisi olup aynı zamanda Mâtürîdîyye ekolünün de âlimlerinden olan Hâkim es-Semerkandî (v.340/951) mezar taşına şu ibareyi yazdırtmıştır: "*Burası bütün hayatını ilme adayan, gücünü ilmin yaygınlaşması ve öğretilmesi yolunda tüketen, din yolundaki eserleri övgüyle anılan ve ömrünün meyvelerini devşiren kişinin kabridir."*[48] Mezartaşındaki bu ifade onun ilmî kişiliğini gösterdiği gibi aynı zamanda orada defnedildiğini gösteren bir delil kabul edilebilir.

Çakerdize Mezarlığı'nda medfûn olan Mâtürîdî'nin soyundan gelen iki kişiden bahsedilir ve bunların da kızının torunları olduğu belirtilir. Bunlar, Şeyh Kâdı Hasan el-Mâtürîdî (v.450/1058) dir. Kâdı Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan el-Mâtürîdî (v.511/117) de babaannesi Mâtürîdî'nin kızının kızıdır. Mâtürîdî âilesinin fertleri hakkında babası ve

---

[44] Bkz. Sem'ani, *el-Ensab*, I, 498, V, 144, 155; Topaloğlu, *a.g.e*, s. XIX.

[45] Bkz. Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiye*, s. 195; Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-Mudıyye,* III, 360–361; Ziriklî, *el-A'lâm,* VII, 19; Ebü'l-Fidâ Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, (Tahk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf), Dârü'l-Kalem, Dımaşk, 1992, s. 249; Muslihiddin Mustafa Kestelli, *Haşiye el-Kestelli ala'l-Akâid en-Nesefiyye*, Basım y.y.,1326/1928, s. 17; Muhammed b. Tavit at-Tancî, "Abû Mansûr al-Mâturidî", AÜİFD, 1955, Sayı: I-II, s. 8; Topaloğlu, *Tevhid Tercümesi,* s. XIX.

[46] Bkz. Sem'ani, *a.g.e,* I, 498; Leknevî, *a.g.e*, s. 195; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* I, 75; Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 249-50.

[47] Bkz. Aşirbek Muminov, "Mâtürîdîlik Araştırmalarında Kaynak Olarak Semerkant Câkerdize Mezarlığı", İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, MÜİFY, İstanbul, 2009, s. 453.

[48] Bkz. Nesefi, *Tabsıra*, I, 471-2; Şükrü Özen, "Mâtürîdî*",* DİA, İstanbul, 2005, XXVIII, 147; Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s. 33.

dedesinin (Muhammed b. Mahmud) adından başka bir şey bilinmemektedir. Baba oğul dedeleri de Mâtürîdî'nin mezarının yakınına defnedilmişlerdir.[49] Mansûr künyesini kullanması onun Mansûr adlı bir oğlu olduğunu akla getirse de Mâtürîdî, Tebbet sûresinin tefsirinde Ebû Leheb'in künyesi münâsebetiyle -*künyelerin anlamları üzerinde açıklama yaparken*- "Ebû Mansûr" künyesinin örfen, evlâdı olmayan kişiye Mansûr adında oğlu olması temennisiyle verilebileceğini kaydeder.[50] Örnek olarak bu künyenin seçimi bir rastlantı değilse kendisinin erkek oğlu bulunmadığının bir işareti sayılabilir. Mâtürîdî'nin nesli ise kızı ile devam ettiği tahmin edilmektedir.[51]

Mâtürîdî hakkında döneminde ve sonraki kaynaklarda fazlaca bilgi bulunamamaktadır. Onun hayatının bilinmemesi ile ilgili sebeplerden biri olarak Hanefîlerin genellikle Mezhepler Tarihi tetkikine ve kendi okullarının önde gelen mensuplarının hayat hikâye ve menkîbelerine gereken önemi vermemiş ve biyografi konusuyla ilgili alanlarda kendilerinden beklenen eserleri yazmamış olmaları söylenebilir.[52]

Bir grup Türk âlimi 1991 yılında Semerkand'ı ziyaret etmiş sözü edilen yerde türbe bulunmadığını, kabrinin üzerine beton atılıp avlu olarak kullanıldığını ifâde etmişlerdir.[53] Daha sonra Mâtürîdî'nin Semerkand'ın Siyab merkez ilçesinin ikinci Şark Mahallesi Gücdüvan sokağında yer alan mezarının bulunduğu alana 2000 yılında tamamlanan yeni bir türbe ve etrafına bir külliye inşa edilmiştir.

Türk İslâm dünyasında büyük bir öneme hâiz olan Kelâm İlmi'nde de imam/önder kabul edilen Mâtürîdî hicrî üçüncü asırda, bugünkü Özbekistan'ın Semerkand şehri Mâtürîd kasabası veya köyünde 238/852 yılında doğmuş, hicri 333/milâdî 944 yılında Semerkand'ta vefât etmiş, genelliklle bilginlerin gömüldüğü Çakerdize Mezarlığına defnedilmiştir. Daha sonra bu alana türbe ve külliye yapılmış ve bugünkü görünümlü hali ortaya çıkmıştır.

---

[49] Bkz. Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s. 36-7.

[50] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, X, 602; *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* (Thk. A.Vanlıoğlu; İlmî Kntr. B. Topaloğlu), Mîzân Yay, İstanbul, 2005, XVII, 364.

[51] Bkz. Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s. 36; Özen, "Mâtürîdî*",* DİA, XXVIII, 146.

[52] Bkz. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Terc. E.R. Fığlalı), Ankara, 1981, s. 390; Topaloğlu, *Tevhid Tercümesi*, s. XVII, XVIII.

[53] Bkz. Özen, "Mâtürîdî", DİA, XXVIII, 147.

Mâtürîdî, doğduğu şehrin adıyla "*Semerkandî*" nisbeti ile de anılır.[54] Yegâne kaynağı Kitâbu't Tevhid'in yazma nüshalarının birinin kenarında yer alan "Ensarî" lafzında mesnetsiz bir kayıt olduğu, soy olarak değil de müslümanlara yardım ettiği için bu lakâb verilmiştir.[55] "Ensarî" nisbesiyle Mâtürîdî'nin soyunun kasdedildiği kanaati de vardır.[56] Semerkand ve çevresinin Türklerin çoğunlukla bulunduğu bir bölge olması gözönünde alındığında Mâtürîdî'nin Türk asıllı olma ihtimâli yüksektir. Onun Arap asıllı olamayacağı hususu belirtilir. İmân meseleleri ele alıp incelenmesinde kendini gösteren engin bilgisi ve derin tefekkürüne rağmen, konuları açıklarken kullandığı ifade tarzı kendisinin bir Arap âilesine mensup oluşu görüşünü zayıflatır. Bunun yanında kitapta yer alan cümlelerin birçok yerde Türkçe cümlelerin kuruluşuna benzediği gözlenir. Bu sebeple Mâtürîdî'nin Türk asıllı olma ihtimali kuvvet kazanmaktadır.[57]

Ceyhun nehrinin batı yakasının adı Horasan'dı. Bölgede *Nesef, Semerkand, Buhârâ, Tirmiz, Taşkent, Fergana* gibi önemli kültür merkezleri yer alıyor, Buhârâ'ya *İslâm'ın kubbesi* deniliyordu.[58] Bölge âlimlerin yetişmesi için müsâitti. Merv, Belh, Maverâünnehir bölgeleri gibi birçok Türk şehirleri Ebû Hanîfe'nin mezhebine mensuptu.[59] Semerkand'taki Hanefilerin önderi kabul edilen Mâtürîdî ve hocaları Ebû Hanîfe (v.150/757)'nin itikad ve fıkıh anlayışını benimsemişlerdi. Mâtürîdî'nin fikirleri, önceleri "*Semerkand Hanefiliği*", daha sonraları da "*Mâtürîdîlik*" olarak isimlendirilmiştir.[60]

Türklerin hâkimiyeti altında olan yerlerde akla ve fikri özgürlüğe değer veren Hanefilik yaygındı. Ebû Hanîfe (v.150/757)'ye âit itikâdî ve fıkhî mezhepler bu topraklarda üstünlük sağlamıştı. Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu beldelerde mev-

---

[54] Bkz. Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmud, *Kitabu't-Tevhid Tercümesi*, (Haz. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi), İSAM, Ankara, 2005, s. XI; Nesefi, *Tabsıra*, I, 19, 29; Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lam Kamusu Teracim li-Eşheri'r-Rical ve'n-Nisa' mine'l-'Arab ve'l-Musta'ribin ve'l Mustaşrikin*, Beyrut,1990, VII, 242; Ahmet Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, İstanbul, 2008, s.38.

[55] Bkz. Topaloğlu, *Tevhid Tercümesi*, s. XVIII; Sönmez Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmâm Mâtürîdî", *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, 3. Baskı, Ankara, 2011, s. 24.

[56] Bkz. Sem'ani, *el-Ensab*, s.498; Ali Abdülfettah el-Mağribî, *İmâmu Ehli's-sünne ve'l-Cemaa Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Arauhu'l-Kelâmiyye*, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1405/1985, s. 20 vd.

[57] Bkz. Topaloğlu, *a.g.e*, s. XIX.

[58] Yakut el-Hamevî, *Mu'cem ül-Büldan*, Beyrut, 1957, VII, 247, 350; R. Nelson Frye,"Orta Çağ Başarısı Buhârâ", (Çev: Hasan Kurt), AÜİFD, 2000, XII, 425; Mirza Bala, "Buhârâ", İA, (MEB), İstanbul, 1986, II, 761-762; H.H. Schader, "Semerkand", İA, (MEB), X, 468-471; İsmet Parmaksızoğlu, *"*Maverâünnehir*"*, Türk Ans, XXIII, İstanbul, 1975, 333-334.

[59] Bkz. Taftazânî, *Şerhu'l-Makasıd*, İstanbul, 1277, II, 199; Ebû Zehrâ, *İslâm'da Siyasi ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, s. 322 vd.

[60] Bkz. Nesefi, *Tabsıra*, I, 473-4.

cud olan müslüman Türkler, umumiyetle Fıkıhta Hanefî, akâidde de Mâtürîdî mezhebini benimsemişti.[61]

Mâtürîdî'nin yetiştiği coğrafya ve bu coğrafyaya hâkîm "Samanîler" hakkında Makdisî (v.682/1283) de "*Bu bölge ilim ve âlimler yönünden zirveye ulaşmış bir bölgedir. İlim ve hayrın hazinesidir. İslâmın aşılmaz muhkem kalesidir. Bu ülkede fakihler âlimler, krallar seviyesine ulaşmışlardır*"[62] der. Bu bölge için tarihçi İbn Hallikân (v.681/1282) şunları kaydeder: "*Samanoğulları hükümdarları Mâverâünnehir ve Horasan civarlarına hükmediyor, yönetim ve icraatları ile hükümdarların en hayırlısı konumundaydılar. Hükümdarlar için "Sultanü'z-Selatin" ünvanı kullanılır ve hep bu isimle anılırlardı. Adalet, dindarlık ve ilim onların özelliklerindendi*."[63] Bölgede fakihler ve âlimlere kral-lar gibi değer verildiği anlaşılmaktadır.[64] Mâtürîdî'nin hayatı boyunca 12 Abbâsî halife-si değişmiş ve son olarak el-Muttakî'nin hilâfeti döneminde (329-333/940-944) vefât etmişti. Onun hayatı, Abbasî devletinin zayıflama dönemine rastlar. Abbasî Devleti eski gücünü kaybedince Bağdat, tek ilim merkezi olmaktan çıkmış, Semerkand ve Buhârâ gibi Orta Asya şehirleri önem arz etmeye başlamıştı.[65] Meselâ batılı bir yazar, Buhârâ'daki ilmî hareketliliği "*doğu memleketleri içinde Buhârâ, İslâm'ın kubbesidir ve onlar arasında konumu itibarı ile Bağdat'a benzemektedir. Çevresi âlimlerin nuruyla aydınlanmış, en nadide yüce şahsiyetlerle süslenmiştir. Kadim devirlerden itibaren her çağda o, her bölgeden büyük din âlimlerinin buluştuğu yer olmuştur*"[66] diyerek dile getirir. Mâtürîdî'nin *Nişabur, Rey, Basra, Bağdat* gibi ilim ve kültür merkezlerine seya-hat ettiğine dâir kesin deliller bulunmamakla beraber, bu şehirlerin bazılarında yaşayan hocaları kanalıyla kültürleri hakkında bilgi sahibi olduğu düşünülmektedir.[67]

---

[61] Bkz. Nureddin Ahmet b. Mahmut b. Ebi Bekir es-Sabuni, *el-Bidaye fi Usuli'd-Din*, (Terc. Bekir Topa-loğlu, *Mâturidiyye Akâidi)*, Diyânet İşleri Başk. Yay, Ankara, 1995, s.11; Talip Özdeş, "Mâtürîdî'nin Din ve Şeriat Anlayışı", Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, *Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı*, MÜİFY, İstanbul, 2009, s.123; Yavuz, "Mâtürîdiyye", DİA, İstanbul, 2005, XXVIII, 167.

[62] Bkz. Muhammed b.Ahmed el-Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim fi Marifeti'l-Ekaim*, London, 1909, s. 380.

[63] Bkz. Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enbau Eb-nai'z-Zaman*, Mısır, trs. IV, 245.

[64] Bkz. Makdisi, *a.g.e*, s. 380.

[65] Bkz. Mustafa Said Yazıcıoğlu, "Mâtürîdî Kelâm Ekolü'nün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâtürîdî ve Ebû'l–Muin Nesefî", AÜİFD, Ankara, 1985, XXVII, 283.

[66] Bkz. R. Nelson Frye,"Orta Çağ Başarısı Buhârâ", (Çev: Hasan Kurt), AÜİFD, 2000, XII, 425; Mirza Bala, "Buhârâ", İA, (MEB), İstanbul, 1986, II, 761-762.

[67] Bkz. Emine Öğük, *Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, TDV Yay, Ankara, 2010, s. 25-30; Muminov, "Semerkant Câkardize Mezarlığı..", s. 455.

Çevresindeki bu sosyal şartlar, Mâtürîdî'nin Ehl–i Sünnet'in en önemli akîde ve düşünce sistemini oluşturması için oldukça müsâitti. O, hür düşüncenin daha yaygın olduğu bir ortamda bulunuyordu. Bu fikrî zemin, felsefî ve kelâmî münâkaşaların seviyesi açısından önem arzetmişti. Eş'ariyye Kelâm mektebinin doğup geliştiği yer olan Irak, pek çok bid'at mezhebinin çıktığı bir bölgeydi. Mâtürîdî'nin yetiştiği Maveraünnehir ise[68] Irak'tan uzak olduğu için az da olsa bid'at akımlarından uzak kalmıştı. Mâverâünnehir toprakları, Orta Asya'da Batı Türkistan sınırları içinde kalan ve günümüzdeki Özbekistan ve Tacikistan Cumhuriyetlerini içine alan bir bölgeydi. Samânîler zamanında, başkent Buhâra olmasına rağmen, kalabalık bir yer olan Semerkand yöneticilerin ilim adamlarına vermiş oldukları değer dolayısıyla o zamanda pek çok şehir, ilim merkezi haline gelmiş, hatta oluşturulmuş olan fikir hürriyeti sayesinde Bağdat'ı aratmayacak derecede gelişmişti.[69] Sonraları bu değişik fikir ve akımlar o bölgelerde de yayıldı. Böylece Horasan bölgesi hariç Mâverâünnehir bölgesinde Muʿtezilenin fikirleri hâkim oldu.[70] Mihne olayları sonucunda fıkıh ve hadis âlimleri ile Mu'tezilî fikirler arasındaki tartışmalar[71] Mâtürîdî'nin fikir dünyasında da yerini aldı. Elbetteki bu ortamın onun gelişmesine, fikirlerinin uyanması ve yetişmesine faydası olduğu kanaatindeyiz. İlim adamlarının yetişmesinde sosyal çevrenin yanında, bulunduğu ilmî ve kültürel seviyenin etkisi de inkâr edilemez.

Mâtürîdî, Samanîlerin güçlü yönetimi devresi 261–389/874–999 yılları arasında İran'ın bütününe hâkim oldukları dönemde yetişti. Samanoğulları, ilim adamlarını himaye ediyorlardı. Orta Asya'da bulunan Semerkand, Buhârâ ve civar şehirler, bu yüzyıllarda

---

[68] "Maverâünnehr**ما وراء النهر**"tamlaması "nehrin ötesi" veya "Çayardı" anlamlarını karşılamaktadır. Ceyhun nehrinin doğu tarafı olup, İslâmdan önce *Hayatıla*, İslâm'dan sonra *Maveraünnehr* ismi ile adlandırıldı. Maveraünnehir bölgesi, bünyesinde barındırdığı dinler itibarıyle oldukça kozmopolik bir görünüm arz etmiştir. Bölge, iktisadî, siyâsî ve jeopolitik konumu nedeniyle bir türlü istikrara kavuşamamış ve başta yerli Türkler olmak üzere birçok kavimler arasında el değiştirmiştir. Bu durum ise bölgeyi değişik dinlerin barınmasına müsait bir ortam haline getirmiştir. Bkz. Yeşilyurt, *Ebû'l-Berekât en-Nesefî ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, s. 9-16; Özgüdenli, "Mâverâünnehir", DİA, XXVIII, s. 177-180; Parmaksızoğlu, *"*Maveraünnehir*"*, Türk Ansiklopedisi, XXIII, 333-4.

[69] Bkz. K Philip Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (Trc. Salih Tuğ), İstanbul, 1995, s. 727.

[70] Mâtürîdî'nin mücadelesi daha çok Mu'tezilenin başını çeken, Ebû'l-Kasım el-Ka'bî (v.317/929), Ebû'z-Zeyd el-Belhî (v. 322/934), Şîa'nın gulâtından olan Karamita'nın ve Râfizîlerin ileri gelenleri ile ilmi tartışmalar yapmak şeklinde ortaya çıkmıştı. Mâtürîdî'nin Mu'tezile mensuplarına yazdığı reddiyeler bunun apaçık bir göstergesidir. Bkz. İlyas Çelebi, "Mu'tezile", DİA, İst, 2006, XXXI, 395.

[71] Mihne arkaplanı hakkında bkz. Bkz. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", DİA, İstanbul, 2005, XXX, 26; Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İz Yay, İstanbul, 2006, s. 205 vd; Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri,* Ankara, 1967, AÜİFY, s. 61-61, 65.

birer ilim merkezi konumundaydılar.[72] Firdevsî (934-1020)'nin Farisîlerin millî destanı "Şehnâme"yi bu devirde yazması, yine tanınmış filozof ve hekim İbn Sina (980-1037) felsefi eserleri yanında Avrupa'da uzun seneler Tıp İlmi'nin ana kitabı olarak okutulan "eş-Şifâ" adlı meşhur eserini VIII. Samanî hükümdarı Nuh b. Mansur (976-997) zamanında yazmaya başlaması bunun önemli örneklerdendir.[73]

Mâtürîdî'nin yaşadığı dönemde Semerkand bölgesi pek çok din, kültür ve akımların kavşak noktasında herkesin çocuklarını okutmak için gönderdiği önemli bir merkezdi. Semerkand âlimleri fıkıh ve hadisi bilen, Kelâm İlmi'nde derinleşmiş, bölgedeki bid'at ve dalâlet ehline karşı, amansız mücadele veren kimselerdi.[74] Semerkand bölgesinin o dönemde, Kelâm, Fıkıh, Tefsir, Edebiyat, Tıp, Astronomi ve Felsefe gibi ilimlerin merkezi durumunda olduğu anlaşılmaktadır. Mâverâünnehir'de sağlam bir hükümet yapısının varlığıyla birlikte, asayiş sağlanmış, yüksek sınıfın baskısına karşı alt sınıf koruma altına alınmıştır. Tarih boyunca olduğu gibi günümüzde de fikir ve inanç özgürlüğünün çok geniş çerçevede serbest bırakıldığı ülkeler, dönemlerinin güçlü ülkeleri olma şansını yakalamışlar, aynı zamanda teknik ve ekonomik gelişmelerde harikulâde bir ilerleme sağlamışlardır. Bu bölgede tıbbî ve coğrafî alanlarda yapılan çalışmalar bunun göstergesidir.[75] Samanîlerin ele geçirdikleri bölgelerde İslâmı yayma gayreti içinde oldukları ve Türklerin bu konuda katkılarından yararlandıkları bilinmektedir.[76]

Mâtürîdî, Mu'tezile'den başka, Dehriye, Seneviyye ve Karâmita'ya karşı mantıklı ve istikrârlı mücadeleler vermişti. Mecûsilik, Menaniyye, Sabiiyye, Maniheizm, Deysâniyye, Merkuniyye, Bâtiniyye gibi birçok akımların düşünce ve görüşleri Mâtürîdî'nin çevresinde vardı. O'nun "Kitâbü't Tevhid"i bunlar gibi aşırı fikir ve bid'at cereyanlarını içine alan ve bunları gereği gibi çürütmeye çalışan en değerli ve en eski vesika mahiyetini taşımaktadır.[77] Mâtürîdî'nin eserleri incelendiğinde dönemindeki çeşitli fırka ve mezhepleri iyi tanıdığı, Arap, Yunan ve Fars kültürü hakkında bilgi sahibi olduğu anla-

---

[72] Bkz. Tahsin Yazıcı, "Belh", DİA, İstanbul, 1992, V, 410-11; Ramazan Şeşen, "Buhârâ", DİA, İstanbul, 1992, VI, 363-7; W. Barthold, "Mâverâünnehir", İA, (MEB), VII, 408-9.

[73] Bkz. H.Dursun Yıldız, "Samanîler", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1992, VII, 49.

[74] Bkz. Topaloğlu, *Kitabu't-Tevhid Terc*, s.XXI; Barthold, "Mâverâünnehir", İA, (MEB), VII, 408-9.

[75] Bkz. Nuri Tuğlu, "Mâtürîdî Kelâm Ekolü Çerçevesinde Kelâmi Hadislerin Değerlendirilmesi", Süleyman Demirel Üniv., SBE, Isparta, 2003 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 16.

[76] Bkz. Nesimi Yazıcı, *İlk İslâm Türk Devletleri Tarihi,* Ankara, 2002, s. 42.

[77] Bkz. Muhittin Bağçeci, *Kelâm İlmine Giriş,* Kayseri, 1994, s. 105.

şılmaktadır.[78] Görüşlere eleştiri, tenkit ve problemlere yaptığı açıklamalarından bu dini ve felsefi görüşlere ilaveten bölgede Hristiyanlık, Yahudilik, Şamanizm, Mazdekizm gibi değişik kültürlerin görüşleri de iyi bilinmektedir.[79] Abbasî iktidarlarlarının batı merkezlerinde baskı gören Haricilik, Mürcie, Cebriye, Mu'tezile, Zeydilik, İsmaililik gibi pek çok siyasî ve itikâdî mezhep görüşlerini merkezi otoritenin zayıfladığı bu bölgelerde görüşlerini yaymaya çalıştığı da bilinmektedir.[80]

Tasavvufî akımlar da bölgede varlıklarını Ebû Yezid el-Bistamî (v.261/848), Cüneyd-i Bağdadî (v.297/909), Hallac-ı Mansur (v.309/922) gibi sûfilerle sürdürmüşlerdir.[81] Bu ortamda yetişen Mâtürîdî'nin Mu'tezile'ye karşı öne sürdüğü görüşleri ve felsefî yorumlarıyla Eş'ariden ayrı olarak kendi başına bir kelâm sistemi kurduğu, ayrıca İslâm dışı fırkalarla da mücadele ettiği tarihi bir gerçektir.[82]

III. İlmi Kişiliği ve Metodu

Kelâm âlimi olan Mâtürîdî'ye göre her şeyin bir yaratılış sebebi, amacı ve hikmeti vardır. Âlemde hiçbir şey boşu boşuna yaratılmamıştır. Bu durumu ancak akıl sahipleri anlarlar. Bu hikmeti anlamak ve yaratıcıya iman etmek akıl sahibi insanın görevidir. Dolayısıyla kulluk da ancak bu şekilde anlaşılır. Evrende olan her şeye hikmet nazarıyla bakmak, hep olumlu ve güzel yönlerini görerek insanlara hoşgörüyle davranmak ve Allah'ın fiillerini tanıtmak, yani bu dünyadaki olayları hikmet gözüyle kavramak dünyada huzurlu ve mutlu yaşadıktan sonra âhireti de kazanmak Mâtürîdî'nin âyet ve hadisten anladığı düşünce sistemidir. Ebû'l-Muîn en-Nesefi (v.508/1184) Mâtürîdî'nin ilmi şahsiyeti hakkında şunları anlatır: "*İlim deryasına dalarak, oradan ilmin cevherlerini çıkaran, getirdiği dini hüccetlerin incilerini keskin zekâsı, derin ilmi ve fesahatıyla süsleyen Mâtürîdî'nin yaşadığı ilim çevresinde, kendinden başka ilim adamı olmasaydı bile o, gerçekten bu yeri dolduracak güçteydi. Onun eserlerindeki inceliklere, delillere keşf etme ve değerlendirme yeteneğine vakıf olanlar ve onun muarızlarını ilzam etmekte, ilmi mücadele adabında izlediği başarılı usûlü anlayanlar, Mâtürîdî'nin Allah'ın özel*

[78] Bkz. Öğük, *Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, s. 24.

[79] Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", DİA, İstanbul, 2003, XXVIII, 178 vd.

[80] Bkz. Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmâm Mâtürîdî", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s. 24.

[81] Bkz. Özgüdenli, "Mâverâünnehir", DİA, XXVIII, 179; Osman Aydınlı, "Fethinden Sâmânilerin Yıkılışana Kadar (93-389/711-999) Semerkand Tarihi", Marmara Üniv, SBE İstanbul, 2001 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 460 vd.

[82] Bkz. Mustafa Saim Yeprem, *Mâtürîdî'nin Akide Risâlesi ve Şerhi*, TDV yay, Ankara, 2011, s. 8.

bir lütfuna ve yardımına mazhar olduğunu takdir ederler. Hocası Ebû Nasır el-Iyazi(v.331/943), Mâtürîdî'nin bulunmadığı ilim meclislerinde konuşmazdı. Mâtürîdî'yi uzaktan gördüğü zaman ona hayran hayran bakar ve her defasında da: "Rabbin dilediğini yaratır ve seçer"[83] derdi."[84]

Mâtürîdî'nin hocalarından biri olan Iyâdî (v.331/943), ilminin genişliği, hikmet sahibi olması, yaşadıkları çevrede bulunan diğer din ve fırkaları çok iyi bilmesinden, onun bu konulardaki bilgisine olan itimadından dolayı, o derse gelinceye kadar dersine başlamamıştır. Mâtürîdî, hem aklî hem de naklî ilimleri böylesine güzel bir ortamda derinlemesine tahsil etmişti. Onların temel ilke ve inceliklerine vâkıf olduktan sonra Kelâm, Fıkıh ve Tefsir alanlarında önde gelen bir âlim mevkiine yükselmiş, hocalarına âit sözlü ve yazılı birikimleri ilkeli bir âlim olarak talebelerine intikâl ettirmenin yanında, onları geliştirip sistemleştirmiştir.[85]

Ehl-i Sünnet'in kelâm metodunu sistemli bir şekilde başlatan, akla da ve nakle de lâyık oldukları değeri vererek bu şekilde İslâm inançlarını açıklamaya çalışan Mâtürîdî olmuştur. Ebû Hanîfe (v.150/757)'nin yolunu takip eden Mâtürîdî'nin üstünlüğünü sağlayan etkenlerin başında onun metodu gelmektedir. O, kendisinden önceki ve dönemindeki farklı fırkalara mensup mütekellimlerin görüşlerini ve uyguladıkları yöntemleri iyi takip ederek kendine özgü asırlara hitap edecek orijinal metod ve yöntemler sunmuştur. Onun mantığı "ne sadece akla ne de nakle dayanıp, hem akıl, hem nakil ve hem de duyular bu mantığın saç ayaklarını"[86] oluştururlar. Bilgi elde etme yolları duyu organları (el–A'yan), Haber (el–Ahbar), Akıl (nazar/istidlâl) olmak üzere üçe ayırmakla, aklı bilgi kaynaklarına aldığını görüyoruz.[87]

Kelâm İlmi'ne en önemli katkılarından birisi, Kelâm Tarihi içerisinde bilgiyi bir teori olarak ele alan ilk isim olmasıdır.[88] Mâtürîdî'ye göre dış dünyayı ve dünyanın özelliklerini bilmesi için insana verilmiş olan duyular, bilgi etme yollarından en yücesidir.

---

[83] Kasas, 28/68.

[84] Nesefi, *Tabsıra*, I, 8-10; Bkz. M.Ragıp İmâmoğlu, *İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'daki Tefsir Metodu*, Ankara, 1991, s.14-5.

[85] Bkz. Topaloğlu, *Tevhid Tercümesi*, s. XXIII.

[86] Bkz. H.Sabri Erdem, *Mâtürîdî ve İbn Teymiyye'de Metod Anlayışı*, Şule yay, İstanbul, 1998, s.20.

[87] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* IX, 427.

[88] Bkz. Ulvi Murat Kılavuz-Ahmet Saim Kılavuz, *Kelâma Giriş*, İSAM, İstanbul, 2010, s. 42; M. Sait Özervarlı, *Kelâm Âlimleri Fihristi*, İstanbul, 1999, s.31.

Mâtürîdî'yi havassı sadece görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma duyularıyla ifâde etmek üzere, a'yândan daha dar anlamda kullandığını söyleyebiliriz. Hikmet de iki duyu organına dayanır bunlar da dil ve kulaktır. Bu iki büyük organ sayesinde insan birçok hikmetlere ulaşır.[89]

Haber, her şeyden önce kişinin mensup olduğu varlık türünü ve soyunu, kendisinin ve her şeyin adını öğrenmeyi sağlayan ve beşer hayatının kurulup devam etmesini temin eden bilgi vasıtasıdır. Haber de *Peygamberlerden gelen haber*, *tevatür yoluyla sabit olan haber* ve *haber-i vahid* olmak üzere üçe ayrılır. Mütevâtir haber, peygamberlerin doğruluğu mucizelerle sabit olup verdikleri haberlerin kabul edilmesi aklî bir gerekliliktir.[90] Onlardan gelen haber tevatür derecesine çıkmışsa kesin bilgi olur. Mâtürîdî, rivâyet bakımından ahad haberlerden olmakla birlikte kendisiyle amel edildiğinin bilinmesi açısından mütevâtir diye nitelediği *amelen mütevâtir rivâyetlere* ayrı bir önem verir. Amelen mütevâtir, amel edilebilir en üstün rivâyettir. Bunlar nesilden nesile aktarılmak sûretiyle yaygın bir örf haline gelmiş, dolayısıyla gizli kalma tehlikesinden korunmuş, bu uygulamaların ayrıca senetle rivâyet edilmesine gerek görülmemiştir.[91]

Mütevâtir haberin gerçekten doğru ve kesin bir bilgi verebilmesi için, sadece güvenilir bir şekilde nakledilmesi yeterli olmayıp, onun temelde *görme, işitme* gibi bizzat duyulara dayanan bir haber olması da gerekir. Eğer haber, his ve müşahedeye dayanmazsa ona yalan ve hatanın karışma ihtimâli bulunmaktadır. Yanlarında, doğruluklarını gösteren mu'cizeler bulunduğu için Peygamberlerin verdikleri haberlerden daha doğru bir haber yoktur.[92] Mâtürîdî'ye göre akıl tarafından râvilerin durumu, ifâde ettiği muhtevanın niteliği ve kesinleşmiş nakil karşısındaki konumu açılarından değerlendirilmelidir. Mâtürîdî, *Te'vilatü'l-Kur'ân* ve *Kitâbu't-Tevhid* adlı eserlerinde *aklî tefekkür* ve *istidlâli* müdafaa eder, vahyin irşadına dayanan akla itimat eder.[93] Allah'ın varlığı hakkında aklî delil getirmeyi mutlaka geçerli görür. Akıl kayar ve doğruyu bulamaz korkusuyla sadece nakle dayanmayı gerekli gören fakihler ve hadisçilere karşı çıkar ve şöyle der: "*Akıl yürütmeyi inkâr eden kimsenin elinde onu reddetmek için akıl yürütmekten başka bir kanıt yoktur. Bu da istidlâlin yolu yine kendisidir. Bir de şu var. Kâinatta mevcut hik-*

[89] Mâtürîdî*, Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* I, 13.
[90] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 14.
[91] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 14-5; Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 37.
[92] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 9 -10.
[93] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 8, 13.

metlerin bilinmesi gerekmektedir. Çünkü böylesinin hikmetten uzak olarak meydana getirilmiş olması söz konusu değildir."[94]

Böylece kâinatta mevcut hikmetlerin bilinmesinin de akıl yürütmeyle olabileceğidir. Mâtürîdî'ye göre aklı kullanarak eşyayı düşünmek, onun prensip ve sonuçlarından gizli olanları bilmek içindir. Eşyanın hâdis olduğuna ve bunları yaratanın varlığına, nefislerini şehvetlerine uymaktan alıkoyanlar için deliller olduğunu da açıklar.[95] Aklı kullanmaya engel olan şeytanın vesvesesi ve işi olduğunun da bilinmesini ister.[96] Çünkü insana aklını kullanmaktan vazgeçmeyi telkin eden şeytanî vesveseden başka bir şey değildir.[97] Şeytan, kişiyi aklının semeresinden alıkoyar, iyi fırsatlara nâil olmak ve istediğini elde etmek için güvencelerini sarsar.[98]

Mâtürîdî'ye göre akıl bilmeye muhtaç olduğumuz her şeyin gerçek bilgisini veremez. Duyular gibi onun da bir sınırı vardır. Bazen insan aklı, arzu, alışkanlık, çevre ve toplum gibi faktörlerle bulandırılır ve tesir altında kalır. Sonuçta kendi alanında olan şeylerin bile gerçek bilgisini vermekte başarısız olur. Bundan dolayı akıl, onu dalâlete düşmekten koruyan, doğru yola yönelten, ince ve esrarengiz meseleleri anlamasına yardım eden ve gerçeği bildiren bir kılavuza muhtaçtır. Bu kılavuz, peygamberlere gelen "vahiy"dir. Vahiy, sadece dini meselelere hasredilemez. Bilâkis birçok dünyevî meselelerde de onun kılavuzluğuna ihtiyaç vardır. Çeşitli besin maddelerinin ve ilâçların keşfi, sanat ve mesleklerin icadı, hep bu hidâyetin sonuçlarıdır. İnsan aklı, bu tür meselelerin birçoğunda hiçbir bilgi vermez ve insan, bütün bu şeyler hakkında bilgi için sadece şahsi tecrübelerine güvenmek zorunda kalsaydı, medeniyet bu kadar hızlı bir gelişme kaydedemezdi. Dinî inancın malzemeleri vahiyden çıkarılır ve aklın görevi de, onları doğru bir şekilde anlatmaktır.[99]

Vahyin açıklanmasında da aklın önemini onun düşünce sisteminde net olarak görmekteyiz. Mâtürîdî'ye göre vahiy doğru anlaşılır ve akılla vahyin gerçek konumları iyi belir-

---

[94] Mâtürîdî, *a.g.e,* s.19.
[95] Mâtürîdî, *a.g.e,* s.17.
[96] Mâtürîdî, *a.g.e,* s.17-8.
[97] Bkz. Kâf, 50/16; A'raf, 7/20; Tâhâ, 20/120.
[98] Mâtürîdî, *a.g.e,* s. 17-8.
[99] Bkz. Alper, *Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*, s. 164-5.

lenirse, akılla vahiy arasında ihtilâf olmadığı görülür.[100] Mâtürîdî'nin bu yaklaşımı Kur'ân'ın anlaşılmasına büyük katkı sağlamıştır. Şüphesiz ki akıl haddini aşmazsa büyük bir yeri ve değeri vardır. Mâtürîdî akılla nakil arasında esaslı bir denge kurulabilmiş dinin hakikatını anlayabilmek ve ondan yeterince faydalanabilmek için akla güvenmenin zarûretine inanmış ve nassa muhalif olmayan noktalarda hükmünü esas kabul etmiştir.[101] Mâtürîdî'nin düşüncesinin temelini hikmetle yaratılan akıl ve onun işlevsel değeri oluşturur. Bir fiilin insana sevap kazandırabilmesi için, onun aklen iyi görülen bir fiil olması gerekir. Aklın iyi bulmadığı fiiller sahibine sevap kazandıramaz. Cennet ehlinin fiilleri, aklın "iyi bulduğu" eylemler olduğu halde Cehennem ehlinin fiil ve davranışları ise aklın "kötü" olarak gördüğü fiil ve davranışlardır. Mâtürîdî'nin bilgi kaynağını akıl, duyular ve haber ile birlikte şartlarını, ilkelerini koyması kelâm ve tefsir ilminin ana temasını oluşturması, kendisinden sonrakilere güzel bir yöntem ve metod öğrettiğini söylemek de mümkündür.[102]

Mâtürîdî istidlâllerini nakil-akıl çizgisi ve bütünlüğü içerisinde yürütmüş ve nakli esas alıp, onu dil ve akıl aletlerinin yardımıyla anlamaya çalışmıştır. Bununla beraber insanın psikolojik gerçekliğinden, toplumun genel telakkilerinden, duyulur âlemde şâhit olunan kurulu düzenden de istifâde etmiş ve tüm bu unsurların tesirine işaret etmiştir. Meseleleri incelerken sık sık ikilemler ortaya koymuş, bazen de karşı görüş sahiplerini kendi görüş ve prensipleri ile ilzam etme yolunu seçmiştir.[103]

Mâtürîdî, dini anlama konusunda araştırmacı, sorgulayıcı bir ruhla gelişimi ve ilerlemeyi hedefleyip, daha hoşgörülü bir tutum sergilemiş, Ebû Hanîfe (v.150) gibi aklın ve naklin ışığında meseleleri çözmeye çalışmış, Selef akîdesi, Mâtürîdî'nin elinde yorumlanarak *Kelâm İlmi'ne* dönüşmüştür. Mâtürîdî'nin Ebû Hanîfe'ye dayanan inanç konularının ilmi verilerle desteklenip aklileştirilmesi, Mâtürîdî kelâm sisteminin teşekkülünün temelini oluşturmuştur. Mâtürîdî, Ebû Hanîfe'nin fikirlerini ve rey metodunu savunmakla kalmamış, aynı zamanda onun görüşlerini sistematik hale de getirmiştir.[104]

---

[100] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.16.

[101] Bkz. Ebû Zehrâ, *İslâm'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, s. 239-40.

[102] Bkz. Talip Özdeş, "İmâm Mâtürîdî'nin Te'vîlâtuü Ehl-i's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı", Erciyes Üniv., SBE, Kayseri 1997 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 7.

[103] Bkz. Adil Bebek, *Mâtürîdî'de Günâh Problemi,* Rağbet Yay, İstanbul, 1998, s. 40.

[104] Bkz. Topaloğlu, "Mâtürîdî", DİA, XXVIII, 146–7.

Bir şeyin genel karakterini belirtmek için kullandığı "şey'iyyet" tabiri, Kelâm İlmi sahasında ilk defa onun tarafından daha sonra Ebü'l-Muîn en-Nesefi (v.508/1184) de kullanmıştır. Mâtürîdî, şey'iyyet'i bir şeyin ispatı için ele alır. Zaten o bu sebepten ötürü Allah'a "şey" denebileceği görüşündedir.[105] Mâtürîdî, *bi'l-kuvve, bi'1-fiil, keyfiyyet* ve *heyula* gibi felsefî terimleri de ele alır.[106] Kelâm İlmi'nde âlemin yaratılışına ilişkin tartışmalara heyula konu olmuştur. Mâtürîdî, âlemin yaratılışı olan temel madde heyula'yı felsefecilerin kadîm olup bir enerjiye sahip oluşu gibi görüşlerini birçok yönden eleştirmektedir.[107]

Mâtürîdî, fıkhı "*bir şeyi başkasına delâlet eden manasıyla bilmektir, bir şeyi başkasına delâlet eden benzeriyle birlikte bilmek yahut görünenden (şahid) hareketle görünmeyeni (gaib) bilmek yahut açık (zahir) olandan hareketle gizli ve kapalı (hafi ve batın) olanı bilmektir*"[108] diye tanımlar. Mâtürîdî'nin kelâm alanındaki görüşleri yanında bilhassa fıkıh usülüne ilişkin görüşleri Semerkandlı takipçileri üzerinde oldukça etkili olmuş ve kendisi Semerkand fıkıh okulunun reisi (reisu meşaihi Semerkand) kabul edilmiştir.[109] Fıkıh dersleri verdiği ve Ebü'l-Hasan Ali b. Said er-Rustuğfeni (v.345/956)'ye İmâm Muhammed (v.189/805)'in "el-Mebsut" adlı eserinin tamamını ve "el-Camiu'l-Kebir"i zekât bölümüne kadar okuttuğu bilinen Mâtürîdî, kendi eserlerinde "fakih" ünvanını kullanır.[110] Kendisi de "fakih" olarak tanınmaktaydı.[111] Ona göre fıkhın kaynakları, *Kitap, sünnet, icmâ-i ümmet, kıyas, istihsan, geçmiş şeriat* ve *sahabe sözleri*dir.[112] Mâtürîdî'ye göre farklı yetenek ve arzulara sahip bulunmalarına rağmen âlimlerin bir noktada fikir birliğine varmaları, hükmünü icra etmeyi ve yaratıklarını korumayı isteyen Allah'ın lütfundan başka bir şey değildir. Bu açıdan icma, *mütevâtir haber-i rasûle* benzemektedir.[113]

---

[105] Bkz.Mâtürîdî, *Tevhid*, s.162 vd.

[106] Bkz.Mâtürîdî, *a.g.e*, s.64; Edward Zeller, *Grek Felsefesi Tarihi*, (Trc.A.Aydoğan), İst, 2001, s.226-7.

[107] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s.224.

[108] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* I, 52, VI, 344; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VI, 119, 434.

[109] Bkz. Özen, "Mâtürîdî'nin Fıkıh Usülünün İnşası", s. 225; Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s. 47-8.

[110] Bkz. Anke Von Kuegelgen-Ashirbek Muninov, "Mâtürîdî Döneminde Semerkand İlâhîyatçıları", (sadeleştiren: Sönmez Kutlu), İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, Ankara, 2011, s. 285.

[111] Bkz. Özen, a.g.e, s. 222-3.

[112] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne,* I, 120, II, 322; Gazâlî, *el-Mustasfa min İlmi'l-Usul*, (Trc. H.Yunus Apaydın, İslâm Hukuk Metodolijisi), Klasik Yay, İstanbul, 2006, II, 203; Selim, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe*, s.108; Özen, "Mâtürîdî*",* DİA, XXVIII, 162.

[113] Bkz. Topaloğlu, "Mâtürîdî*",* DİA, XXVIII, 151.

Mâtürîdî, neshin hikmetini şöyle açıklar: "*Neshin hikmeti nedir? diye sorulursa, denilir ki, insanları imtihan etmek içindir. Zirâ Allah kullarını, dilediği zaman ve dilediği şekilde imtihan eder. Yani bir zaman bir şeyin yapılmasını emreder, sonra bu emrettiği şeyden nehyeder sonra başka bir şeyi emredebilir. Bu hikmetsiz davranmak anlamına gelmediği gibi, Bedâ*[114] *anlamına da gelmez. Aksine O, olan ve olacak şeyleri ezelde bilen âlim, adâlet ve hakla hükmeden hakîmdir...*"[115] Mâtürîdî, şeriatlar arasındaki neshi ilâhî hikmete aykırı görmemekte, aksine hikmetin bir gereği olarak değerlendirmektedir.[116] Hikmeti de Allah'ın bir diğerini nesh eden çeşitli şeriatlar sunup insanlara tercih hakkı ve ve inanma hürriyeti vererek onları imtihan etme isteğinin bir tezahürü olarak görmektedir.

Mâtürîdî'nin sisteminde önemli bir yere sahip olan "Hikmet" konusu, günümüzde "Makasıdu'ş–Şeria/ *Şari'in Maksatları, Hikmet–i Teşri*" konularında Mâtürîdî sistemi hakkında bize bir fikir vermektedir. Bir de fıkıh ile alâkalı bir kitabına *Me'hazu'ş–Şerai'* ismini vermesi, onun sistemini daha dikkat çekici bir hale getirdiğini söyleyebiliriz. Mâtürîdî, nassları ihmâl etmemekle birlikte, itikadî esasların yanısıra İslâm'ın bütün ana ilkelerini aklî bilgilerle yoğun bir şekilde temellendirmeye çalışmaktadır. O, nassları akılcılık ve hikmet felsefesi diye nitelendirilebilecek bir düşünce yapısıyla yorumlar. Mâtürîdî'nin geliştirdiği sistemin temel felsefesi, maddî ve manevî âlemin birbirine olan bağını incelemek üzerine kuruludur. Mâtürîdî'nin sırf bu dünya ya da sırf öte dünyaya dayalı bir anlayışa değil, bu dünyanın öte dünya ile olan bağıntısına ve her iki âlemin ilişkisinde hikmetlere yönelik bir düşünce sistemi geliştirmiştir. Mâtürîdî'nin, iyi bir kelâmcı olmasının yanı sıra aynı zamanda bir Türk fakihi olduğunu söylemek mümkündür. Mâtürîdî, Ebû Hanîfe'nin itikad (Usûlü'd-Dîn) ve fıkıh (Furûü'd-Dîn) olmak üzere her iki alanda uzmanlaşma geleneğini sürdürebilen birisidir. Bu sebeple, kaynaklarda fıkhî ve itikadî konuları iyi bilen anlamında "fakîh" ünvanı kullanılmıştır. Yer yer âyetleri açıklarken fıkhî konularla ilgili de görüş beyan ettiği de bilinmektedir.[117]

---

[114] Beda hk. bkz. Yusuf Benli, "Bedâ" Fikrinin İmâmî-Şiî Literatüre Girişinin Tarihî Sürecine İlişkin Değerlendirmeler-I", İslâmi Araştırmalar, Cilt:18, Sayı: 3, 2005, ss. 211-225. 8; Topaloğlu-Çelebi, *a.g.e*, s.44.

[115] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* I, 245 vd; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 202, VI, 465.

[116] Bkz. Recep Önal, *Mâtürîdî'ye Göre İslâm Dışı Dinler*, Sakarya Üniv. SBE, Sakarya, 2013 (Basılmamış Doktora Tezi), s.213; Abdulhamit Birışık, "Nesh", DİA, İstanbul, 2006, XXXII, 584-6.

[117] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, I, 447, 539, 568; Özen, "İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usülünün İnşası", s. 222-3.

Mâtürîdî'ye âit bazı fetvaları ise şöyle sıralanır: Her müslümanın çocuğuna, cömert davranma ve sahip olduğu imkânlardan ikrâmda bulunma alışkanlığını öğretmesi tıpkı tevhidi ve yaratana îmânı öğretmesi gibi farzdır. Kendisini ilme adayan herkesin geçimini sağlamak müslümanların görevidir. Toplum bu görevini yerine getirmediği takdirde tıpkı zekât borcu gibi zorla ödeme durumunda bırakılabilir. Devlet başkanının kendi devrinin en üstün şahsiyeti olması şart değilse de günâhlardan en çok sakınan, işleri en iyi kavrayan ve kamu yararını en iyi bilen kişinin devlet başkanlığına getirilmesi diyanetten daha uygundur. Zulme adâlet demek küfrü gerektireceğinden zâlim bir sultana âdil diyen dinden çıkar.[118] Kanaatimizce Mâtürîdî'nin fetvaları fert ve toplum barışı için önemli ahlâkî değerlerdir. "*İlme adayan âlimlerin geçimlerini sağlamak müslümanların görevidir*" görüşü ilme ve âlime verdiği değeri göstermektedir.

Fıkıh açısından Mâtürîdî'nin, her ne kadar genel esaslar bakımından Ebû Hanîfe'yi takip etse bile, bu alanda da otorite kabul edilebilecek nitelikte yöntem ve içtihatlara sahip olduğu bilinmektedir. Namaz ve zekâtın emredilişiyle ilgili âyetleri Mâtürîdî yorumlarken namaz ve zekât emrinin tekerrür edişine dikkat çekerek, bunun bir hikmete binaen olduğunu ileri sürmekte, namazı sırf Allah için yapılan bir ibâdet olması yönüyle değerlendirirken, zekâtın toplumsal ve sosyal boyutlarına işaret etmektedir. Onun bu yaklaşımı hikmet ve gâyeli bir yorum anlayışına sahip olduğu konusunda delil olarak kabul edilebilir.[119] Mâtürîdî, tefsir yerine, *te'vil* kelimesini kullanır. Tefsir Allah'ın kelâmından murad edilen şey hakkında kesin hüküm vermektir. Fakat te'vil, kelimenin (lafzın) anlam ihtimâllerinden birini tercih etmektir. Burada Allah'ı şâhit gösterme ve kendi görüşlerini Allah'ın muradı gibi sanmaya yer yoktur. Temelde mutlaklık değil, izafilik (görecelik) söz konusudur.[120]

Mâtürîdî, sahabe ve sonraki âlimlerin Kur'ân hakkındaki açıklamalarından ilkine "tefsir", ikincisine "te'vil"[121] dendiğini de aktarır. Tefsir açıklamaktır, sahabeler vahyin şahidi olduklarından tefsir yaparlar. Sonraki âlimler ise iki manadan hangisi uygun ise ona yönelir tercih ederler yani te'vil yaparlar.[122] Sahabe döneminden sonraki bütün tefsirler bir te'vîl'dir ve "te'vîl" amelî konularda, yani uygulamada ve hayatın her alanında

[118] Bkz. Özen, "Mâtürîdî", DİA, XXVIII, 164.
[119] Bkz. Duman, "İmâm Mâtürîdî, Hayatı", s. 125; Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 447, 539, 568.
[120] Mâtürîdî, *a.g.e,* I, 15 vd.
[121] Bkz. Gazâlî, el-*Mustasfa,* II, 36-7.
[122] Mâtürîdî, *a.g.e,* I, 16 vd.

vahye işlerlik kazandırır. Mâtürîdî'nin tefsir ve te'vîl ayrımı, lafız ve anlam ayrımı demektir. Lafızda rivâyet, anlamda dirâyet esastır. Onun Kur'ân yorum yöntemi, dirâyet olarak adlandırılan tarzdır. Dirâyet tefsiri, semantik tahlillere ve metin analizine dayanır. Mâtürîdî'nin hem Kur'ânı yorumladığı eserine Te'vîlât ismini vermesi ve salt rivâyetlere dayanmayıp, Kur'ân'ı aklî yorumlara tabi tutması, bu yöntemin önemini çok erken farkettiğini göstermektedir. Birçok araştırmacıya göre Onun tefsir yerine te'vil kelimesiyle akla önem vererek dirâyet metodunu kullanması kendinden sonrakilere bir rehber olmuştur.[123] Çağdaş metin teorilerinde hermenötik olarak kavramsallaştırılan bu yöntem, te'vîl adıyla İslâm kültürünün ilk dönemlerinden beri etkin bir şekilde kullanılmaktadır.[124]

Mâtürîdî, müteşâbih âyetleri de yorumlar.[125] Müteşâbih âyetlerin hikmetini de anlatırken, Allah'ın kullarını iki şekilde imtihana tabi tuttuğunu, biri irdelemeden benimsemekle, diğeri ise araştırıp incelemekle gerçekleşeceğini söyler. Sadece Allah'ın ilminde olan müteşabihler de insanın bilgisi olmaz. Mâtürîdî'ye göre işte burada insan, bazen de araştırma yapmayarak *tevakkuf* etmekle imtihan olunur.[126] Mâtürîdî önce âyetin iniş ortamını dikkate alan bir yorum yapmakta, sonra kendi yaşadığı ortama gelerek âyetin yorumunu bağlamsallaştırmakta, ardından da bu iki ortamdan bağımsız aklî yoruma dayalı çıkarımlarda bulunmaktadır. Bu yorum tarzı, bir yandan geleneğe has iç mantığı göz önünde bulundurmakta, bir yandan kendi çağının bilincini dikkate almakta, diğer yandan da sağduyuya ve akla mantığa dayalı nesnel yorumlar getirmektedir.[127] Mâtürîdî, âyetler arasındaki kelime, konu, muhteva vb. benzerliğinin ötesinde üslûp, siyak-sibak, edebî sunuluş gibi unsurlardaki ortak noktaları tesbit edip bağlantılar kurabilmiştir. O, Kur'ân âyetlerini, Kur'ân ve Sünnet'e uygun bir şekilde açıklayarak Ehl-i Sünnet inancını sağlam bir zemine oturtan ilk müfessirdir. Mâtürîdî'den sonra Gazâlî (v.505/1111), Zemahşeri (v.583/1143), Râzi (v.606/1209), Suyûti (v.911/1505) ve Âlusi (v.1270/1853) gibi müfessirlerin Mâtürîdî'nin te'vil metodu tarzında çalışma yapan âlimlerden bir kaçı olduğunu söylemek mümkündür. Bu da onun ilmî kişiliğini göstermektedir. Mâtürîdî, muhkem âyetlerde yanlış istidlâllere düşmelerinin sebeplerini anla-

---

[123] Bkz. İmâmoğlu, *İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Tevilatü'l-Kur'ân'daki Tefsir Metodu,* s.4 vd; Özdeş, *İmâm Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı,* İnsan Yay, İstanbul, 2003, s.52 vd.

[124] Bkz. Ş.A. Düzgün, "Mâtürîdî'nin Kur'ân Yorum Yöntemi", Kelâm Araştırmaları, 10: 1 (2012), s.5-6.

[125] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 213 vd.

[126] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 352-3; Bkz. Alper, *İmâm Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*, s.181.

[127] Bkz. Düzgün, "Mâtürîdî'nin Kur'ân Yorum Yöntemi", s. 9.

tır. Fıtrî karakterinin kaba zevklere düşkün olması, alışkanlıklarını terk edememesi, güvendiği birine özenmesi, sorup soruşturma ve öğrenme işini yeterince yerine getirememesi, kendi aklına güvenerek, ilâhî hikmeti onun üzerine kurmaya kalkışması ve aklını nakle tabi kılmaması ile araştırma, incelemeyi yetersiz yapması gibi gerekçeler gösterir. O, müteşabih âyetleri yorumlayanları da iki gruba ayırır. *Biri*, niyetleri kötü, fitne ve fesat çıkarmak için yorum yapanlar ki bunlar küfür içinde olanlardır. *Diğeri* de iyi niyetli ve dinin esasına uygun olarak yapılan te'viller ki birçok mezhep bunu yapmıştır ve Kur'ân bu gibi tevillere müsaade ettiğini söyler.[128]

Mâtürîdî'nin Te'vilât'ında dikkat çeken önemli bir husus, kendisinden önceki ve sonrakilerin aksine İsrâiliyyât'a girmemesidir.[129] Onun tefsir anlayışında dikkati çeken diğer bir nokta da, onun bir kelâm mezhep imamı olmasına rağmen kendi görüş ve mezhebini nasslara tam olarak bağlı ve ilmî bir yöntemle savunmasıdır. Bu husus onun tefsirini, nassın değişik anlaşılma şekillerini ortaya koyması bakımından ansiklopedik bir tefsir kıldığı gibi, nassları ele alırken gösterdiği ilmî esaslara riâyet bakımından objektif bir tefsir de yapar. Mâtürîdî'ye göre, Kur'ân'da yer alan kıssa ve meseller, inanç ve ahlâk alanında eğitim amacıyla kullanılabileceği gibi hukukî ve amelî konularda da kıyas'a dayanaktır. Kıssalar; o kadar güzel ve canlı hikmetleri, ibretleri ve öğütleri içermektedir ki, her biri birer hikmet çekirdeği gibidirler. Kıssa ve mesellere hikmet yönünden bakılmalı ve dersler çıkarılmalıdır.[130]

Mâtürîdî, âlemi ve yaratılmasını, yaratıcının ilmi, adâleti, kudreti ile yaratılış gâye, fayda ve illetlerini hep hikmet ile beraber ele alır. Yaratıcının isim ve sıfatları yönüyle hikmeti ön plana alarak uluhiyyet konusunu bazı esaslara dayandırır. Mâtürîdî'nin kevnî âyetlerin yorumunda esas aldığı nokta her şeyin belli bir hikmete göre yaratılmış olmasıdır. İnsanın, çevresinde görüp duyduğu şeylerin ne anlama geldiğini, onların neye işaret ettiklerini yani hikmetlerinin neler olduğunu idrâk etmesi için istidlâl etmesi de gereklidir. İlâhî hikmet anlayışı da ulûhiyet telakkisinden bağımsız düşünülemez. Yaratıcının yarattığı her şeyde hikmet olduğu görüşü onun sisteminin temel taşıdır. O hikmeti, Allah'ın sınırsız gücü fikrini yaratılmış dünyanın aklen anlaşılabilirliği fikri ile uzlaştırmaya çalışmak için kullanır. Mâtürîdî, Seneviyye'nin nur-zulmet, kötülükleri Tan-

[128] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* I, 156.

[129] Bkz. Duman, "İmâm Mâtürîdî, Hayatı, Eserleri", s.114; İbrahim Hatiboğlu, "İsrâiliyyât", DİA, İstanbul, 2001, XXIII, 195-199.

[130] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VII, 234, 269, 376.

rı'nın yaratmadığı gibi yaratılışla ilgili duâlist yaklaşımlara, hikmet, maslâhat ve gâyeyi yaratıcıya zorunlu gören fikirlere karşı Allah'ın irâde ve kudret sahibi, Alîm, Hakîm, Adil, Kadir, Hay, Kerim gibi isim ve sıfatlarının aklî ve naklî delillerin her ikisiyle de sabit olması görüşleriyle birçok kelâmî ve felsefî problemlere aklî çözüm ve öneriler sunmuştur. Bazı görüşlere karşı yaptığı eleştiri ve tenkidleri onun hikmet anlayışını ortaya çıkardığı söylenebilir. Ona göre yaratılış sisteminde temel kavram "hikmet"tir ve yaratıcının her fiilinin birçok gâye ve hikmetleri vardır.

"Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı" adlı tezimizin kelâm ilmi açısından onun hikmet anlayışını bilmemizi ve onun sistemini daha belirgin öğrenmemize katkı sağlayacaktır. Mâtürîdî'nin ifrat ve tefritten uzak mu'tedil bakış açıları günümüz itikâdi ve kelâmî fert ve toplum problemlerinin çözümüne katkı sağlayabileceğini düşünüyoruz. Mâtürîdî'nin hikmet anlayışı ile ilgili bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu makale, tez ve çalışmalarıhda Mâtürîdî'in hikmetinin kapsamlı ele alınmadığı, *ilahi fiiller-hikmet, Şerr-Hikmet, Rızık-Hikmet* gibi hikmet ile ilişkili bazı konuların çalışıldığı görülmektedir.[131] Biz bu çalışmamızda İlahi fiiller, insan, akıl, evren, zararlı neseneler, kötülükler, nübüvet, âhiret, şükür, ibadetler *–namaz, zekât, oruç, hac, cihad-* ile âhiret ve nübüvvet konularında Mâtürîdî'nin hikmet anlayışını irdelemek istiyoruz. Mâtürîdînin hayatı ve ilmi kişiliği, hikmet kavramının İslâmi disiplinlerde nasıl anlaşıldığı, hikmet kavramı ile anlam alanı ile zıt anlam alanına giren bazı kavramlar bilimsel metodla kısaca incelenecektir. Daha sonra Mâtürîdî'nin hikmet görüşlerini temellendirdiği *–Allah'ın isim ve sıfatları, gâye ve nizâm, teklif-i mâ lâ yutak, salah ve aslah, hüsün ve kubuh-* konular ele alınacak, sonra da onun hikmet bakış açısı açıklanacaktır. Evrende olan Allah'ın yarattığı her şeyi hikmetle hep olumlu ve güzel yönlerini görerek Allah'ın fiillerini tanımak, hikmet bakış açısıyla olayları kavrayıp dünyada huzurlu ve mutlu yaşamak, İmam Mâtürîdî'nin Kur'ân ve Sünnet'ten anladığı düşünce sistemidir. O, hikmetle verilen akıl sâyesinde insanın "eşref-i mahlûkat" ve "halife" özelliğiyle hik-metleri kavrama ve idrâk etme yeteneğiyle yaratıldığını, ebedî âhiret hayatı için bu dün-yanın hikmetlerle dolu bir ekim

[131] Mâtürîdî'nin Hikmet anlayışı ile ilgili daha önce yapılan bazı akademik çalışmalar şunlardır; Ahmet Cihan, "Mâtüridinin Hikmet ve Rızık Anlayışı", Erciyes Üniv, SBE Kayseri, 1987 (Yüksek Lisans Tezi); Hanifi Özcan, "Mâtürîdî'ye Göre Hikmet Terimi", İslâmi Araştırmalar, cilt:II, Sayı:6, Ocak, 1988; Hüseyin Can, "Ehl-i Sünnet Ekollerinden Eş'arilik ve Mâtürîdîyye'ye Göre Allah'ın Fiillerinde Hikmet" Sakarya Üniv. SBE, Sakarya, 2006 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Hulusi Arslan, "Mâtürîdî'ye Göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti", Hikmet Yurdu, İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Özel Sayısı 2, Sayı:4, Temmuz-Aralık, 2009; Emine Öğük, Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi, TDVYay, Ankara, 2010 (Doktora Tezi); Hulusi Arslan, Mâtürîdî'de İnsanın Yaratılış Hikmeti, Mengeceli Yayınları, Malatya, 2013 vb.

yeri tarla olduğunu belirtir ve insan dışında bütün varlıkların dolaylı veya dolaysız ona hizmet ettiğini söyler. O'nun hikmet anlayışını bilmemiz akaid ve kelam metoduyla gelecek nesillere yansıtmamız, dini bakış açımızı ve nassları yorumlamamızın da sağlam temellere oturtacağı kanatindeyiz. Mâtürîdî, kelâm, tefsir, fıkıh gibi konularda Kur'ân bütünlüğünü merkeze alan rasyonel ve dengeli yorumlarıyla tarihi süreç içerisinde gelişen Ehl-i Sünnet çizgisinin oluşumuna büyük katkılar sağladığı gibi, yaşadığı dönemde birçok akımların etkisine ve tehdidine maruz kalan İslâm toplumunun birlik ve bütünlüğüne de itikâdî açıdan çok önemli katkılar yapmıştır. Mâtürîdî'nin kendinden sonraki âlimleri ve fikir akımlarını da etkilediği, O'nun "hikmet" çerçevesinde beyan ettiği görüş ve yorumların bilinmesi bu yönden de önem arzeder.

Ezcümle hayatı boyunca Ehl-i Sünnet akidesini öğretme ve müdafaa uğrunda gayret gösteren Kelâm ilmi'nde imam kabul edilen Mâtürîdî'nin elde mevcut eserleri incelendiğinde İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'den farklı görüşler ileri sürebildiği, yeni tanımlar ve kavramlar ortaya koyduğu, bu yolla Hanefi ekolüne yeni bir açılım da getirdiği görülmektedir. Mâtürîdî, İmâm, Âlemü'l-hüda, İmâmü'l-hüda, İmâmü'l-mütekellimin (*Kelâm âlimlerinin lideri*) gibi birçok lakâplarıyla tanınır. Mâtürîdî'ye verilen bu lakâplarla onun dinî ilimler sahasındaki yerini gösteren ipuçları ve belgeler olduğunu söylemek mümkündür. Kendinden sonrakilerin onun yolunu takip etmeleri de bunun bir kanıtıdır. Sistemini "*Tenzih*" ve "*Hikmet*" üzerine bina ettiği kanaatindeyiz. Tenzih prensibinde, Yüce Allah ile başka herhangi bir varlık arasında benzerlik kurma (*teşbih*) ve O'na şekil, cisim atfetme (*tecsim*) düşüncesine Allah'ın sıfatlarını inkâr etmeksizin karşı çıkar. Hikmet prensibinde de Allah'ın ezeli "*Hikmet*" sıfatı olduğu temelinde Hakîm yaratıcının fiillerinin hikmet üzerine temellendirdiği de görülmektedir. Düşünürümüz Mâtürîdî âyetleri te'vil ederken hikmet, adâlet ve genel kozmik düzen üzerinde ve bilgi anlayışını bunlarla ilişkilendirerek ortaya koymuş, ilâhî bilginin hikmet ve adâletten uzak olmadığını bilakis hikmet ve adâleti gerçekleştirdiğini savunmuştur. Bilgi elde etme yolları duyu organları (el–A'yan), Haber (el–Ahbar), Akıl (nazar/istidlâl) olmak üzere Mâtürîdî, bilgi kaynakları arasında aklı ilk defa kullanarak "Kelâm Metodu" oluşturabilmiş, aklî tefekkür ve istidlâli müdafaa ederek vahyin irşadına dayanan akla itimat etmiştir. Mâtürîdî, gerek akıl ve vahiy bütünlüğünü sağlaması ve gerekse hem *tenzih* hem de *insanın hikmetle yaratılması ve yaratılış hikmeti gereği sorumlu özgürlüğünden bahsetmesi* yönü ile de kanaatimizce önemli bir metod ortaya koymuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİKMET KAVRAMI

Hikmet kavramı, Kelâm, Felsefe, Fıkıh ve Tasavvuf ilimlerinde çeşitli şekillerde anlamdırılmaktadır. Kâinatın nasıl işlediği, insan için neyin iyi neyin kötü olduğundan tutun da, Allah insan ilişkisine kadar gâyet geniş bir sahada hikmet konusu içinde işlenegelmiştir.[132] Başlangıçta hikmet "*akıllı ve bilgili bir kişinin deneyim ve birikimlerini özlü şekilde ifâde ettiği sözü*" anlamında kullanılmış. Zaman içinde "*bütün özel bilgi alanlarını kuşatan kapsamlı derin bilgi veya felsefe, ilâhî gerçek ve Kur'ân'ın derin anlamını kavramaktan doğan bilgi ve bu bilgilere uygun yaşama tarzı, Hz. Peygamber'in sünneti, her hükmün sebebi veya amacı her eylemden beklenen yarar (maslâhat)"* [133] anlamında kullanılmıştır.

Akıl kuvvetinin itidalinden hüsn-i tedbir, iyi düşünce, isabetli görüş, kabul edilen fikir, işlerin inceliklerini yani hikmetlerini anlamak, felâketlerin inceliklerini bulmak gibi haller meydana gelir ve bu hikmet olur. İnsan hür seçimiyle yaptığı işlerinde doğruyu yanlışı hikmetle ayırt eder. *Güzel tedbir, işlek zihin, parlak görüş* ve *isabetli tahmin* hikmetin ana unsurlarını teşkil eder.[134] Dolayısıyla hikmet, dinimizi anlamamıza ve muhafaza etmemize yardımcı olur ve insan soyunun hayatı için önemli olduğuna inanılan çeşitli etkinliklere girişmemizi sağlayan, yaratıcıyı ve fiillerini tanımaya yardımcı kavramlardandır.[135] Hikmet; varlıkların yaratılış gâyesidir, başka bir ifadeyle bir varlığın yaratılmasına sebep olan gâyedir. Yaratılışla ilgili öneme hâiz hikmet kavramının lügât ve ıstılâh anlamlarına geçelim.

---

[132] Bkz. İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, s. 20; Kutluer, "Hikmet", DİA, XVII, 503-510; Ahmet Cihan, "Mâtürîdînin Hikmet ve Rızık Anlayışı", Erciyes Üniv. SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1987, 4-7; Uludağ, *Hikmet*, s. 8; Tan, *Kur'ân'da Hikmet Kavramı*, s. 26.

[133] Bkz.Hayrettin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyânet yay., Ankara, 2003, I, 297.

[134] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 246, II, 188; Gazâlî, *İhyâ*, III, 127; *Mîzânü'l-Amel*, s. 274.

[135] Bkz. Temel Yeşilyurt, *Söz'ün Anlamı*, İlâhîyat Yay, Ankara, 2007, s. 109.

1.1. Hikmet'in Tanımı ve Mahiyeti

1.1.1. Lügât ve Istılâh Manası

Hikmet, Arapça "h-k-m" kökünden,"*hüküm ve ihkâm, derin ve yararlı bilgi, bilgelik, gizli neden"*[136] demektir. Hükm çoğulu hikem mastarından gelen bir isim olarak hikmet,"*âdilâne yargıda bulunmak, bilmek, anlamak, sakındırmak, zulümden alıkoymak*" manalarına gelir ve insanı zulümden, cehâletten alıkoyan, engelleyen bir özelliktir.[137] İlim ve akılla gerçeğin bulunmasıdır.[138] Tecrübe ürünü söz ve vecizeye de hikmet denir.[139]

Hikmet'in kök itibarı ile İbranice "hokmah" ya da Süryanice "hekhmeth"ten geldiği ve sonradan Arapça'ya "hikma" şeklinde geçtiği de söylenir.[140] Hikmetli anlamında hakîm, iyileştirmek amacıyla bir şeyi düzelten veya bir şeyden meneden veya bir konuda hükmedendir.[141] Hakîm lafzı Allah için kullanıldığında varlıkları en mükemmel şekilde bilmesi ve yaratmasıdır.[142] İnsana atfedildiğinde ise varlıkları bilip hayırlı işler yapmasıdır.[143] Hikmetin adâletli ve dengeli davranma manalarıyla irtibatından dolayı "racülün hakîm" yani hakîm adam dendiğinde, hikmet ve adâlet sahibi akla gelir. Allah'ın Hakîm olması da hükmün, O'na âit oluşunu ve kararlarında dâimâ hikmet ve adâlet sahibi olduğunu ifâde eder. Allah'ın noksanlıktan uzak, kemâl sıfatlarını, dünya ve âhirette kendinden sâdır olan fiil ve eserleri bilmesidir.[144] Allah'a hikmet sahibi denmesi O'nun kendine özgü bir yetkinliğe işâret eder.[145] Âlimler de Allah'ın hikmet sahibi yani Hâkim olduğunda ittifâk etmişlerdir. Allah sırf adâletle, hak ve hakîkate göre hükmettiği, hükmünde tarafgirlik veya zulüm olmadığı, hükmünü bozan bulunmadığından "Hayru'l-

---

[136] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, hkm md., XXII, 141; İsfehânî, *a.g.e*,, s.12; Tâhânevi, *Keşşâfu lstılahatı Fünun*, (Thk.Ali Rahruc), Lübnan, 1996, I, 501; Said el-Huri Şartuni, *Akrabu'l-Mevarid*, "hkm", Beyrut, trs. I, 217-8.

[137] Bkz. İbn Manzûr, *a.g.e*, hkm md., XXII, 141; İsfehânî, *a.g.e*, s.12; Tâhânevi, *a.g.e*, I, 501-2.

[138] Bkz. Ebû'l-Hüseyin Ahmet İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, "Hkm" mad, (Thk. A. Muhammed Hasan), Beyrut, trs. II, 91-2.

[139] Bkz. Ignaz Goldziher, *Klasik Arap literâtürü*, (Trc: Rahmi Er, Azmi Yüksel), Ankara, 1993, s. 16.

[140] Bkz. İbn Manzûr, *a.g.e*, hkm, XXII, 141; İsfehânî, *a.g.e*, s. 12; Tâhânevi, a.g.e, I, 501; Kutluer, "Hikmet" DİA, XXIII, 503-511.

[141] Bkz. Tâhânevi, *a.g.e*, I, 501-2; Muhammed Rebi Hadi, *el-Hikme ve't-Ta'lil*, 1988, s.16.

[142] Bkz. İsfehânî, *a.g.e*, s. 127; Yahya Aklın, "Hikmet" İA (MEB), İstanbul, 1977, V, 273.

[143] Bkz. İsfehânî, a.g.e, s.122; İbn Manzûr, *a.g.e*, XXII, 141; Tehânevi, *a.g.e*, I, 501; Süleyman Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, Kuba Yay, İstanbul, 1997, VIII, 367.

[144] Bkz. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2004, s.99.

[145] Bkz. Turan Koç, *Din Dili*, Rey Yayınları, Kayseri 1995, s. 71.

Hakimîn/*hükmedenlerin en hayırlısı*"[146] ve "Ahkemül-Hakimîn/ *hükmedenlerin en iyi hükmedeni*" olarak isimlendirilmiştir.[147] Allah'ın hükmettiği her şey hak ve bir hikmete mebnidir.[148] Hakîm, Allah'a nisbetle, *Aziz, Alîm, Habir, Vasi, Ali, Hamid* ve *Tevvab* kelimeleriyle birlikte mana ve muhteva zenginliği kazanmıştır.[149]

İlk müfessirlerden kabul edilen Mukâtil (v.150/767), Kur'ân'ı doğru anlayıp ve doğru anlatmayı bu kavram içerisinde görerek, hikmetin Kur'ân olduğu görüşündedir.[150] Şafii fakihlerinden Maverdi (v.450/1058) hikmet kavramına 8 mana yükler. Bunlar; 1-Kur'ânı anlamak, 2-Dini bilmek, 3-Nübüvvet, 4-Allah'dan Korkmak, 5-Bir işte isabet edebilme, 6-Yazmak, 7-Akıl, 8-Dini ve dünyası doğru olmaktır.[151] Kelâm âlimlerinden Razi (v.606/1209), hikmete anlam verirken her fırsatta ilim-amel uygunluğunu dile getirerek ilimle amelîn ilgisini verdiği şu mîsâlde açıkça belirtir: "*Bir kimse bir şeyi öğrenir, fakat onun faydalı ve faydasız yönlerini bilmezse, bu kimseye hakîm denmez. Nitekim bir kimse kendisini yüksekten atıp düştüğü yerde bir hazine çıksa, ölmekten kurtulup bir menfaate kavuşmuş olmasına rağmen, bu işi bilerek yapmadığı için ona hakîm denmez*"[152] Reşid Rıza (v.1353/1935) da hikmeti "*insan nefsinde gerçekleşen ilâhî ilham ile şeytanî vesveselerin arasını temyiz etmek*"[153] olarak tanımlar. Mâtürîdî, hikmeti "*her şeyi yerli yerine koymada isabetli olmak ve her hak sahibine hakkını verip kimsenin hakkını yememek, her şeyi yerli yerine koymak*"[154] dedikten sonra *Kurân, Sünnet, hidâyet, nur, ruh* ve *şifâ* olduğunu da söyler. Hikmetin, eşyanın hakikatını anlayan nur, ruh sahiplerini dirilten ruh, her şeyin iyi ve kötü yönünü anlayan hidâyet, her türlü hastalıklardan koruyan şifâ olarak çeşitlendirir.[155] Nesefi (v.508/1184), hikmetin manası ve kelâmcıların görüşü hakkında şu özet bilgileri verir: "*Bu konuda lügatçılar arasında ihtilâf vardır. Bazıları da hakîm, bir şeyi muhkem kılan diye tanımlar. Bazıları da*

[146] Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyet,* Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1987, s. 175–176.

[147] Tin, 95/8. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, İstanbul, 1959, s. 226–8.

[148] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, X, 574; Ebû'l-Berekât Abdullah b. en-Nesefi, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâilu't-Te'vîl*, (Thk. Mervân M. eş-Şa'âr), Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1416/1996, II, 94.

[149] Bkz. Topaloğlu-Çelebi, *a.g.e*, s. 107.

[150] Bkz. Mukatil b. Süleyman, *El-Vucûh ve'n-Nezair*, İlmi Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 1993, s.28; Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), Ankara, 1975, s.51 vd; Mehmet Çalışkan, "Kur'ân'da Hikmet Kavramı", ÇÜİFD, cilt: I, Sayı: II, Temmuz-Aralık, 2001, s.97.

[151] Bkz. İbnu'l Hasan Ali b. el-Maverdi, *Ennüketü ve'l Uyun*, Daru'l-Kütübül İlmiye, Beyrut, I, 269.

[152] Fahreddin er-Razi, *Mefatihu'l-Gayb*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, XXV, 127.

[153] Bkz. Reşid Rıza, *el-Menâr*, Darü'l-fikr, trs, III, 75; İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, s. 20; Kutluer, "Hikmet", DİA, XVII,503-510.

[154] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 37; Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 261-262; Nesefi, *Tabsıra*, I, 3.

[155] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 261-262.

Hakîm'i, nefsini heva ve çirkin şeylerden alıkoyan manasında olduğunu söylerler. Bir kısmına göre hikmet, eşyanın hakikâtlerini bilmek, onları yerlerine koymaktır. Her kim, hikmete ilim manası verirse, onun zıddı bilgisizlik (cehl) dir. Her kim ki hikmeti fiil manasında alırsa, onun zıddı akılsızlık (sefeh)'dir. Kelâm âlimlerine göre Allah her türlü gâyesiz ve abes fiilden uzaktır. Eğer böyle bir şey düşünülürse, Allah'ın her şeyi bilme ve herşeye güç yetirme sıfatlarına aykırı olabileceği gibi ilâhlık sıfatına da aykırı olduğundan acziyetin kanıtı olur. Ayrıca Allah'ın her fiili kullarını faydalandırmak amacıyla mefsedeti önleyen sağlam bir sistem oluşturma gâyesini güttüğü gibi, fiillerinde mutlak tasarruf sahibidir ve yaptıklarından sorgulanamaz."[156]

Hikmet terimi, if'al babında kullanıldığında işi sağlam yapmak anlamına gelir.[157] Hikmet, "*bilgelik, Allah'ı gereği gibi bilme bilgisi, insanın varlıkların hakikâtını, gerçek yüzünü, gücü oranında bilip ona göre hareket etme. Nübüvvet, peygamberlik, Kur'ân'ı ve sünneti doğru bir şekilde anlayabilme ve amel etme, müslümanların işine yarayan her türlü doğru bilgi ve söz, hüküm vermede doğru karar verme yeteneği, Allah'ın hükümlerinde gözetmiş olduğu çoğu defa illeti de içinde bulunan üst maksatlar ve İslâm dininde hükümlerin konuluş amaçları*"[158] gibi manaları ifade eder.

Diğer bir açıdan hikmet, fiil ve davranışların en faziletlisini bilmek ve sanatların inceliklerinin öğrenme yoluyla insan nefsinin mükemmelleştirerek, yaratıcısının varlığını bilmeğe ulaştırmak olarak da görülmüştür. Hikmet kavramının "her şeyi yerli yerine koyma" şeklinde bir tanımı da yapılmıştır ki bu tanım aynı zamanda "adâlet" kelimesine de karşılık gelmektedir.[159] Hikmet kelimesinin bu anlamı dikkate alındığında zıddı sefeh'tir.[160] Bu nedenle Mâtürîdîler, hikmetsizliğin Allah'ın adâletine ve Rububiyetine aykırı olması yönüyle O'nun hakkında asla düşünülemeyeceğini ileri sürerler.[161] Fıkıh terimi olarak hikmet, Kur'ân ve sünnette mevcut hükümlerin anlaşılması, yorumlanması ve yeni olaylara yansıtılması faaliyetinin odağında yer alır. Hükmün konuluş amacı ve-

---

[156] Bkz. Nesefi, *a.g.e*, II, 505-6.

[157] Bkz. İbn Manzûr, *a.g.e*, hkm md. XXII, 143; İsmail b. Hammad Cevheri, *es-Sıhah Tacü'l-Lüga,* "hkm" maddesi, (tahk. Ahmed Abdulğafur Attar), Beyrut, 1979, V, 1901 vd.

[158] Bkz. Zebîdî, *Tâcü'l-Arus*, "hkm" mad, I, 200 vd.

[159] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 176; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 373; İbn Manzûr, *a.g.e*, hkm., XII, 141; İsfehânî, *a.g.e*, hkm, s.13; İbn Sina, *Uyunü'l-Hikme* (Neşr.H.Ziya Ülken), Ank, 1953, s.14.

[160] Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 173, VII, 48, VIII, 270; Hanifi Özcan, "Mâtürîdî'ye Göre Hikmet Terimi", *İslâmi Araştırmalar*, cilt: II, Sayı:6, 6 Ocak 1988, s.45; Süleyman Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, TDV. Yay, Ankara, 2009, s. 13.

[161] Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 373; Nesefi, *a.g.e*, II, 505-6.

ya sözkonusu hükümle sağlanmak istenen sır, maslâhat anlamındadır. Allah'ın her hükmünde bir sırrının olduğunu, bu sır hükme uygun düşen (münasip olan) maslâhattır.[162] Şari' tarafından o hükmün konulmasına temel teşkil eden şeydir ve hükümle sebep arasındaki anlam bağlantısını tesbit edip kavramaya yöneliktir.[163] Fıkıh, bir şeyin başka bir şeyle bilinmesi, bir şeyin başka bir şeye delâlet eden manasını bilmek,[164] ince kavrayış, anlamak, derinliğine kavramak, bir şeyi hikmetiyle zevkine vararak ve hatta tatbik edecek sûrette anlamaktır.[165] Ayrıca ilim ve fehm gibi yakın anlamlı kavramlara göre daha özel ve yüce bir anlam taşır. Fıkıh hikmet manasınada gelir.[166] Kur'ân ve sünnette varmak istenilen amaç insan hayatını yönlendiren hükümlerin davranışla birlikte, niyet ve duygu dünyasını değiştirerek olgunlaştırmaktır. Bunları kavramak fıkıh veya nazarî hikmet olduğu gibi, bunları bir davranış haline getirip gereğini yerine getirmek de amelî hikmet veya fıkıhtır.[167] Hikmet, inanç ve davranışlarla ilgili kavramlardan biridir.[168]

Hikmetin iki anlamı olduğunu belirten Gazâlî (v.505/1111), *birincisinin* eşyanın düzeni ile onların ince ve yüksek manalarını mutlak olarak kavrama ve istenilen gâyenin tamamlanması için gerektiği gibi onlar üzerine ilimle hükmetmeyi, *ikincisinin* de düzen ve tertip vücuda getirmek, iyi ve sağlam kılmak üzere kudretin isnad edilmesi olduğunu söyler.[169] Son devir müfessirlerinden Elmalılı (v.1361/1942) da hikmete yüklenen anlamları tek tek özetler. Ona göre hikmet kavramı lafzî ve manevî anlamda pek çok anlama gelebildiğinden kullanıldığı yere göre anlaşılması ve açıklanması gerekir.[170]

Ezcümle hikmetin ortak anlam özelliği, hem ilim, hem sağlam kılma hem de sözde ve fiilde isabet ile herşeyi yerli yerine koymadır. Zıddı ise sefeh, abes ve cehâlettir. Parlak bir zekâ, güçlü bir hafıza, sıhhatli bir düşünme, kuvvetli bir anlayış, isabetli tahmin, güzel tedbir, zihin açıklığı ve kolay öğrenme hikmetin muhtevasını teşkil eden başlıca

---

[162] Bkz. Gazâlî, *el-Mustasfa*, II, 279.

[163] Koca, "Hikmet", DİA, XVII, 514 vd; Özdeş, "Hikmet'in Esas Alınması", s.311.

[164] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 137; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 246, 273; II, 188-9.

[165] İbn Manzûr, *a.g.e*, V, 3450.

[166] İbn Manzûr, *a.g.e*, V, 3450; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 414-415.

[167] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 350; Zekiyuddin Şaban, *İslâm Hukukunda İlmin Esasları*, (Çev.İbrahim Kâfi Dönmez),TDV Yay, Ankara, 1990, s.131 vd.

[168] Bkz. Murat Sülün, *İman-Amel İlişkisi*, Ensar Neşr, İstanbul, 2005, s. 398.

[169] Bkz. Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikad*, Hikmet Neşr, İstanbul, 2004, s. 218.

[170] Bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Azim Dağ. İstanbul, II, 204, 216.

unsurlardır. Özetle hikmet, *adâlet, ilim, peygamberlik, Kur'ân bilgisi ve anlama gücü. Hz. Peygamber'in Sünnet'i, Allah'a itaat ve O'nun emirlerini düşünmek, yerinde söz söyleme ve iş yapma. Amelle birlikte ilim, akla uygun olan şey, ilham ile vesveseyi ayıran nur, hazır doğru cevap verme, hak düşüncenin kişiye hükmetmesi, ruhların sükûnete erdiği şey, ledünnî ilim, öğüt-ibret vb.* gibi manalarındadır.

1.1.2. Hikmet'in Kısımları

Bazı âlimler hikmeti "teşri" ve "tekvin" gibi kısımlara ayırır,[171] bazıları da "nazarî" ve "amelî" olarak adlandırırlar.[172] Nazarî/ilmî hikmet, varlığın kapalı hususlarına nüfûz edip onların bilgisine sahip olmak, sebebin müsebbeple ilişkisinin nasıl gerçekleştiğini, bunların nasıl yaratıldığını, Allah'ın emrinin bunlarla ilişkisini, bunların kıymetini ve dinî hükümlerin ortaya konulmasındaki sebep-illet ilişkisini bilmektir. Amelî hikmet ise, bir şeyi yerli yerine koymak, yani nazarî hikmetin gerçekleşmesidir.[173] Hikmet, *beşeri gücün elverdiği ölçüde, insanî nefsin, kavramları tasavvur etmesi, nazarî ve amelî gerçekleri tasdik etmesi neticesinde kemâle ermesidir* diyen İbn Sina (v.428/1037) da, hikmetin *amelî* ve *nazarî* olmak üzere ikiye ayrıldığını söyler.[174]

İbnü'l-Mukaffa (v.42/759) da felsefe anlamında kullandığı hikmeti ilim ve amel şeklinde iki kısma ayırır.[175] İlim ve amel hikmet ayırımını "teorik ve pratik" şeklinde Şehristani (v.548/1153)'de de görmekteyiz. O, teorik, akli olan hikmetin hadd, resim ve burhanla tanımlanan şey olduğunu, pratik hikmetin ise hâkimin yetkinleşme, fıkhîleşme sûretiyle yaptığı şey olduğunu söyler.[176]

İbnü'l-Kayyim (v.751/1350)'e göre *sünnetullah* denilen tabiat ilimleri nazarî hikmet olup tefekkür ve muhakeme ile akıl sahipleri için marifetullaha yol açar. Çünkü kâinat, akıllılar için bir kitaptır, eşyanın hikmetini araştırma sonucu insanı Allah'ın Hakîm ismine götürür. Allah Hakîm, Kur'ân O'nun katından gelen "*indirilmiş hikmet*", âlem de

---

[171] Meselâ, İzmirli (v.1365/1946)'ye göre hikmet-i tekvin, Allah'ın yaratmasında ve fiilindeki hikmettir. İlahî emir ve yasaklara yönelik olanına da hikmet-i teşri denilir. Bkz. *Yeni İlm-i Kelâm*, s.284, 295.

[172] Razî ve İbn Kayyım bu gruptandır. Bkz. Fahreddin er-Razi, *el-Metalibu'l-Âliye Mine'l-İlmi'l-İlâhî*, (Thk. Ahmed Hicazi es-Sakka), Beyrut, trs. III, 279-80; Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *Medaricu's-Salikin*, Beyrut, trs., II, 499 vd.

[173] Bkz. Razi, *a.g.e*, III, 279-80; İbnü'l-Kayyim, *a.g.e*, II, 499 vd.

[174] Bkz. İbn Sînâ, *Uyûnu'l-Hikme*, s.16.

[175] Bkz. Kutluer, "Hikmet", DİA, XII, 76.

[176] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (nşr. M. Seyyid Kilani), Beyrut, trs., II, 58 vd.

O'nun tarafından varedilen yaratılmış hikmettir. Hikmet-i Teşri denilen ilmin gâyesi de budur. Amelî hikmet ise, ibadet olarak nitelendirilen insanın nefsine, diğer insanlara ve topluma faydalı olan fiillerin tümünü kapsar. Bu da hikmet-i eşyayı amacına uygun, yerli yerine koymaktır. Hikmetin evveli varlıkta tefekkür, ortası yaratılış amacına uygun hareket ve sonucu da ebedî saadettir. Amelî hikmetin de üç derecesi vardır. *Birincisi,* her şeye hakkını vermek, haddi aşmamak, vaktinden önceye almamak ve vaktinden sonraya ertelememek. *İkincisi*, Allah'ın verdiği sözlerdeki eşsizliği, hikmeti müşâhede etmek, hikmetindeki adâletini bilmek, kullarına yapmış olduğu lütûf ve ihsanını düşünmektir. *Üçüncüsü* de insanın akıl yürütme bakımından basirete, irşâd açısından hakikate ve görüşünde ise maksûda ulaşmasıdır.[177]

Cürcâni (v.816/1413) hikmeti, maddeden mücerred eşyanın bilgisini araştıran ilim, eşyanın hakikatının bilgisi (*el-hikmetü'l-İlâhîye*), şeriat ve tarikat ilimleri (*el-hikmetü'l-mantık biha*), zâhir ulemânın vakıf olamayacağı hakikatın sırları (*el-hikmetü meskut anha*) diyerek tasnif eder.[178] Bazılarına göre nazarî hikmet, bilmemiz gereken işlerle alakâlı olup, kendisiyle amel etmediğimizdir. Amelî hikmet bilmemiz ve kendisiyle amel etmemiz gerekli işlerle alakâlı olandır. Bu da *medenî, menzilî* ve *hulukî* olarak üç kısımdır. Medenî hikmetin faydası, insan fertleri arasında meydana gelen katılımların nasıl olması gerektiğini bilmektir. Bu da bedenlerin ve insan nevinin bekâsının maslâhatlarıyla yardımlaşmaları içindir. Menzilî hikmetin faydası, tek hane ehlinin olması gereken katılımı bilmesidir. Bununla evin maslâhatı ve evdeki ortaklık maslâhatı düzenli olur. Hulukî (*ahlâkî*) hikmetin faydası, faziletleri ve ikna olma keyfiyetini bilmesidir. Bununla nefisler temizlenir, kötülükler ve onlardan korunma keyfiyeti bilinir. Böylece nefis kötülüklerden arınır.[179] Hikmeti *söz, fiiliyat* ve *zihniyet* olarak ayıranlar da vardır. Sözde hikmet, insanı düşündüren, doğru olduğunu kabul ettiren, işitilen sözün insanın zihnini uzun süre meşgul etmesi, âdeta şimşeklerin çakmasına sebep olan, insanın zihnini uyandıran ve o söze göre davranış sergileme eğilime girmesidir. Fiiliyatta hikmet, bir kişi veya kişiler tarafından sergilenen davranışı gören karşısındaki insanda uyandırdığı ilk intiba ve bu davranışı kendine model olarak seçme halidir. Zihniyette hikmet ise söze ve fiile dökülmeyen zihni faaliyetlerin veya düşüncenin hakka ve haki-

[177] Bkz. İbnü'l-Kayyim, *a.g.e*, II, 499 vd.

[178] Bkz. Cürcânî, *Ta'rifat*, s. 63-4.

[179] Bkz. Abdulhâlim Mahmud, *Tefkiru'l-Felsefi fi'l-İslâm*, Beyrut, 1982, s. 222-3.

kata uygunluk arz etmesi halidir.[180] Allah'ın fillerinde hikmetin varlığı, O'nun noksanlığını değil bilakis kemâlinin ispatıdır.[181] Gazâlî (v.505/1111) sonrası felsefe, aritmetik, geometri, astronomi ve mantık gibi ilimlerin dine muhalif olmadığı görüşlerinden sonra Kelâm ve Tasavvuf âlimlerince mücerred bilgilere *nazarî hikmet*, tatbiki bilgilere *amelî hikmet* denildi. İslâm düşüncesi içerisinde hikmeti bizzat kendi düşüncelerinin adı olarak sunmuş olan İslâm filozofları amelî hikmetten bahsetmişler, adâleti ahlâkî faziletlerin temeli olarak tanımlamışlardır.[182]

Sonuç olarak bu tanım, kısımlar ve değerlendirmeler hikmet kavramının tek boyutla ele alınacak kavram olmayıp çeşitli manaları da içeren kavram olduğunu göstermektedir. Bazıları hikmeti *sözde, fiiliyatta* ve *zihniyette* hikmet olarak ayırır, bazı âlimler de hikmeti *teşri* ve *tekvin, nazarî* ve *amelî* olarak adlandırırlar. Tekvindeki hikmetten kelâmcıların, teşri'deki hikmetten fıkıh âlimlerinin bahsettiklerini söylemek mümkündür. Felsefe anlamında kullanılan hikmeti bazı filozoflar, ilim (*teori*) ve amel (*pratik*) şeklinde iki kısma ayırmışlardır. Tefekkür, teemmül, tezekkür, tedebbür, nazar da, Mâtürîdî'nin sık sık kullandığı hikmete ulaştırıcı kavramlardandır.

1.2. Kur'ân'da Hikmet'in İfade Ettiği Manalar

Kur'ânî bir kavram olan hikmet, *fiil, mastar* ve *isim* olarak 210 âyette geçer.[183] Çünkü Kur'ân, tam bir belagat harikası ve hikmet sembolüdür. Hikmet sahibi Hakîm de birçok âyette yenilmeyen yegâne galip manasındaki Aziz; hakkıyla bilen anlamındaki Alîm isimleriyle birlikte kullanılmıştır. Benzer şekilde yukarıdaki anlamlara yakın manalar içeren Vasi'; ayrıca izzet şeref ve hükümdarlık bakımından en yüce anlamındaki Ali, övülmeye lâyık demek olan Hamid ve kullarının tevbesini kabul eden manasında Tevvâb ismleri de Kur'ân-ı Kerim'de hikmet kavramına eşlik eden isimler arasında yer almaktadır. Hikmet kavramıyla anlam ve kök itibariyle aynı manayı taşıyan "Hakîm" ismine de Allah'ın diğer sıfatlarının eşlik ettiği görülür. Alîm sıfatıyla 36, Aziz 4, Habir 5, Aliyyun 2, Va'si, Tevvab ve Hamid sıfatıyla birer kez birlikte kullanılan bu kavram beraber kullanıldığı kavrama göre farklı anlamlar içerir. Hakîm ise Kur'ân'da 97 âyette geçer. Bu âyetlerin beşinde Kur'ân-ı Hakîm'i Ümmü'l Kitab'ı bir tanesinde de Allah'ın

[180] Bkz. Nesefî, *a.g.e*, I, 385; II, 712; Kutluer, "Hikmet", DİA, XVII, 503.
[181] Bkz. İzmirli, *a.g.e*, s. 288-9.
[182] Bkz. Uludağ, *Hikmet*, s.10, 19; Kutluer, "Hikmet", DİA, XVII, 503.
[183] Bkz. Abdulbaki, *Mu'cem-ul Müfehres*, İstanbul, 1982, s.213.

emrini niteler. Geriye kalan 91 âyette ise "Hakîm" ismi Allah'ı tavsif eder, muhtevaya göre de değişirler. Meselâ Aziz ismi en çok Hakîm ismine bitiştiği halde (47 âyette) yerine göre, Rahim (11 âyette), Kaviy (7 âyette), Züntikam (4 âyette), Hamid (3 âyette), Alîm (6 âyette), Gafur (2 âyette) ve Vahhab ismiyle de (bir âyette) yan yana gelmektedir.[184] Esma-i Hüsna içerisinde yer alan bu isimlerin hakîm ile beraber ve genellikle ondan önce kullanılırken terkip halinde dâimâ âyetlerin son kelimelerini oluşturduğu görülmektedir.[185] Şüphesiz Allah her şeyi mutlak bilendir, mutlak hikmet sahibidir.[186]

Kur'ân terminolojisi üzerine günümüze ulaşmış en eski metinlerden biri olan müfessir Mukâtil b. Süleyman (v.150/767) "el-vücûh ve'n-nazâir" adlı eserinde Kur'ân'da geçen hikmetin beş vechi olduğunu belirtir. *Birincisi*, Kur'ân'da emir ve nehiy gibi ögütlerdir.[187] *İkincisi*, anlayış ve ilim anlamında hüküm manasınadır.[188] *Üçüncüsü*, nübüvvet anlamındadır. İbrahim soyuna verilen kitap ve hikmetten kasıt nübüvvettir. Hz. Davud'a verilen hikmet de nübüvvet anlamındadır.[189] *Dördüncüsü*, Kur'ân'ın tefsiri manasındadır. *Beşincisi*, Kur'ân manasındadır.[190]

Hikmet, bazı âyetlerde "Kitap" anlamına gelmektedir. Meselâ, Kamer sûresi, 5. âyet olan "*Bunlar üstün hikmettir! Ama uyarılar fayda vermiyor"*[191] ifadesinde insanlara, kendilerini kötülükten önleyici haberler, çok değerli bir hikmet yani kitap geldiği, fakat uyarıların bir yarar sağlamadığı belirtilir. "*Bunlar sana o hikmetli Kitabın âyetleridir*"[192] de ki Allah'ın gönderdiği kitaplar hikmettir. Mâtürîdî'ye göre buradaki hikmet, kitap ve fıkıh manasındadır.[193] Kutsal kitaplar anlaşılmak ve kavranmak için gönderilmiştir. Hikmet kelimesinin kitap anlamında kullanıldığına dâir başka âyetlerde de mevcuttur.[194] Müfessirlerden Taberî (v.310/923) de, Bakara, 269. âyetindeki hikmeti *vahiy ve kitap* olarak yorumlar.[195] Âyette geçen hikmet,[196] Kitabı yani Kur'ânı, nasihi ve men-

[184] Bkz. Abdulbaki, *a.g.e*, s. 214-5.
[185] Bkz. Bekir Topaloğlu, "Hakîm*"*, DİA, İstanbul, 1997, XV, 181.
[186] İnsan, 76/30.
[187] Bkz. Bakara, 2/231; Âl-i İmrân, 3/48; Nisâ, 4/113.
[188] Bkz. Meryem, 19/12.
[189] Bakara, 2/251; Sâd, 38/20; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VIII, 613.
[190] Bkz. Mukâtil, *el-Vücuh ve'n-Nezair*, s. 28.
[191] Kamer, 54/5.
[192] Lokman, 31/2.
[193] Mâtürîdî, *a.g.e*, III, 647, VII, 48.
[194] Bakara, 2/231; Nisa, 4/113; Âl-i İmrân, 3/164.
[195] Bkz.Taberî, *Camiu'l-Beyân*, XIV, 194.

suhu, muhkem ve müteşabihi, sıyak ve sıbakı, helâl ve haram âyetlerini bilmektir.[197] Dolayısıyla bazı âyetlerde hikmet, "kitap" manasında "*Kur'ân bilgisi ve tefsiri ile Kurân'ı anlama*" olarak manalandırılmıştır.[198] Bakara, 2/269'da hikmetin birçok anlamının yanında "ince sırlarıyla Kur'ân", "söz ve fiilde isabet" anlamı da verilmiştir.[199] Kendisine hikmet ve Kur'ân verilen kimse geçmiş kitapların bütün faziletli ilimlerini almıştır.[200] Bu âyetteki hikmet, amelîn ilme uygunluğu olarak tefsir edilir.[201] Âyette geçen hikmete "akıl ve anlayış" manası da verilir.[202] Mâtürîdî, buradaki hikmeti Kur'ân anlamında şifâ, nur, ruh olarak manalandırır.[203] Ona göre hikmet, takva yollarını idrâk etmekte hidâyet, Allah'a ulaştırıcı hidâyet yollarını gösteren, ruhları ihya etmede canlılara hayat veren ruh[204] ve dolayısıyla hikmet hastalıklardan uzaklaşma ve afetlerden kurtulmada maddî ve manevî şifâdır.[205] Bu şekilde olan hikmet dünya ve âhirette sağlıklı ve huzurlu yaşamayı da öğretir.[206] Mâtürîdî diğer bir yerde de hikmeti "*Kur'ânın konularını ve te'vilini bilmek, Kur'ân'ı ince sırlarıyla anlamak"* manasında olduğunu zikreder ve hikmet verilen kişiye "*fıkıh, ictihad delillerinde ve her şeyde hakikâtte isabet, uygunluk, her şerden kaçınma, her türlü hayra nâil olan kişiye çok hayır yani ilim verilmiş olur"*[207] diyerek açıklar. En'am, 83-89. âyetinde geçen kitap; "Kur'ân", hikmet ise "şeriat ve hükümlerin açıklanması" anlamındadır.[208] Peygamber'e Rabbinin yoluna hikmetle davet etmesi ve muhalifleriyle en güzel bir biçimde tartışması emredilen Nahl, 16/125. (اُدْعُ اِلى سَبيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ) âyetindeki hikmeti Mâtürîdî, "*Kur'ânî hükümleri anlama ve kavrama*"[209] olarak açıklar. Çünkü Kur'ânî hükümleri kavrayanlar muhatabına da güzel bir yöntemle anlatma yolunu denerler. Hikmetin dışarıya/muhataba yönelik yüzünü ortaya koyarak öğütle beraber, davet mücadelesinde muhatabları hakikât ile karşı

---

[196] Bakara, 2/269.

[197] Bkz. İbn Kesir ed-Dimeşki, *Tefsir'ul Kur'âni'l Azim*, Kahire, 2000, II, 471.

[198] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* I, 106, 227, 185.

[199] Ebû Cafer Muhammed ibn Cerir et-Taberî, *Camiu'l-Beyân*, Mısır, 1954, III, 89.

[200] Bkz. Kurtubî, *el-Cami Li Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 330.

[201] Ebû's-Suud, *İrsadü'l-Akli's-Selim*, İstanbul, 1890, I, 262.

[202] Bkz. Muhammed b. Ali b. Muhammed Şevkani, *Fethu'l-Kadîr*, Daru'l-Fikr, Beyrut trs., I, 289.

[203] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 261.

[204] Enam, 6/91; Şûra, 42/52.

[205] Yunus, 10/57.

[206] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 230, 262.

[207] Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 262.

[208] Bkz. Zemahşerî, *a.g.e*, I, 125.

[209] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 173, 230, 262; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 217-18.

karşıya getiren, uyaran kesin ve açık deliller/belgeler kapsamı olduğu ortaya çıkar.[210] Mâtürîdî'ye göre muhatabla güzel söz ve sağlam delillerle, affedici bir tavırla kızmadan, iyiliklerle muamele ve mücadele edilmelidir. Yani "Allah'ın dinine hüccet ve burhanlarla davet et." Bir başka tabirle "hüccet ve burhanlarla Allah'ın dinini, onlara ilzam et. Ta ki onlar bunu (kendi ağızlarıyla) ikrâr etsinler."[211] Buradaki hikmet kelimesini bazı müfessirler, "kitab",[212] "ince sırlarıyla kitab ve sünnet"[213] ve "sağlam, muhkem, tüm şüpheleri gideren delil"[214] olarak tefsir ederler. Kâmil ve güçlü kimseleri hak dine hikmetle (*yani kat'i ve yakini delillerle*), halkı güzel öğütle (*yani yakinî ve zannî delillerle*), gürültü koparanları cedel ve güzel öğütlerle (*yani yakinî ve hikmetli bilgileri anlayanlara da en güzel ve mükemmel olan cedelle*) konuşulmalıdır.[215] Allah yoluna hikmet ve en güzel öğütle çağırmayı ve en güzel biçimde mücadele etmeyi emreden bu âyet, İslâm davet prensibini ortaya koyar. Çünkü hikmet, tatlı, yumuşak dille gönülleri etkiler, insanları yumuşatır, yoldan çıkmışları yola getirir.[216] Mâtürîdî'ye göre Firavun ve Firavun karakterli kişilere hak ve doğrulukla, Kur'ân'daki ince ve güzel hakikatler ve sağlam delillerle gidilmelidir.[217] Allah, Firavun'la karşılacak olan Peygamberleri Hz. Musa ve Hz. Harun'a "leyyin/ tatlı dille"[218] konuşmasını istemiş ve insan fıtratında olması gereken bir inceliğe dikkat çekmiştir. Bu da gösteriyor ki, çok haklı olduğumuz bir konuda haksız duruma düşmemek için ifâde şeklimizi ve tavrımızı hikmetle bezemek zorundayız.[219] Dolayısıyla bazı âyetlerde geçen hikmet kavramını, kitap manasıyla *Kur'ân'ı ve te'vilini bilme* ve *Kur'ân öğütlerini kavrama, ince sırlarıyla kitab ve sünnet* gibi manalarda kullanıldığı söylenebilir.

Kur'ânda geçen "hikmet" kavramı bazen de "ilim"manasında yorumlanmıştır. Meselâ, "*Lokman'a, Allah'a şükret, diye hikmet verdik*"[220] âyetinde hikmetten kasıt önce "ilim", sonra "diyânet ve isabetli fikir kabiliyeti"dir. Mâtürîdî, burada verilen hüküm ile kasdın

---

[210] Bkz. Tan, *Kur'ân'da Hikmet Kavramı*, s. 26 vd.
[211] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VII, 62.
[212] Taberi, *Câmi'u'l-Beyân*, XIV, 131.
[213] Zemahşerî, *a.g.e*, II, 435; Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XX, 138.
[214] Bkz. Ebû'l-Fadl Sihâbuddin Seyyid Muhammed el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni Ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Daru'l İhyâi't Türasi'l-Arabi, Beyrut trs., XIV, 254.
[215] Râzî, *a.g.e*, V, 536.
[216] Bkz. Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, VIII, 371.
[217] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, VIII, 146.
[218] Tâhâ, 20/44.
[219] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, VI, 594-5.
[220] Lokman, 31/12.

nübüvvet, anlayış, hikmet ve ilim[221] olduğunu söyler. Lokman'a verilen hikmet de "anlayış ilmi"dir. "*Ey Yahyâ, Kitabı kuvvetle tut" (dedik) ve ona çocuk iken hikmet verdik*"[222] "*İşte onlar, kendilerine Kitap, hüküm ve peygamberlik verdiğimiz kimselerdir*"[223] âyetlerinde geçen hüküm yine "ilim ve anlayış"[224] tır. Mâtürîdî, âyetlerdeki hikmeti ilim manasında alıp Kur'ân'ı anlama ve te'vilini bilme olarak açıklar ve hikmeti insana taallüm olmadan verilen ilim, kitap ezberlenen şey, hikmet de kıssâ olduğunu söyler.[225] Çünkü hikmet hak yolunda doğru ve yanlışı ayırdedebilme yeteneği ilmidir. Dünyada nefis ve şeytandan, âfetlerden korunma, âhirette azap ve ikaptan muhafaza da ancak ilimle olur.[226] Hz. Yahya'ya çocukken verilen hükmün kitabı anlama gücü yani "ilim" olduğudur.[227] Hz. Lokman (a.s.)'a verilen hikmet, nübüvvetin dışındaki anlayış, akıl, sözde isabet, doğru ve gerçek bilgidir.[228] Başka müfessirler de Lokman'a verilen hikmetin dinde ince anlayış ve akıl olduğunu belirtirler.[229] Alûsî (v.1270/ 1854) ise burada geçen hikmet kavramını, insan nefsinin kemâle ermesiyle ortaya çıkan, elde edilen ilim ve gücü nispetince faziletli amellere tam bir meleke kazanmakla tamamlanan olgunluk olarak tefsir eder.[230] Nesefi (v.537/1142) ise bu hikmete, Kur'ân'ı ve sünneti bilmek, aynı zamanda Allah'ın rızasına götüren faydalı ilimdir, diye de yorum yapar. Allah katında hikmetli kişi, bilen ve bildiği ile amel edendir.[231] Bazı âyetlerde hikmet ilim manasında geçmekte, ilim olmadan da hikmetin olamayacağı düşünülmektedir.

Bazı âyetlerde hikmet kavramı "nübüvvet" manasına yorumlanır. Meselâ Nisâ, 4/54'te Hz. İbrahim ve soyuna kitap ve hikmet verilmesi ve sülâlesinden peygamberlerin gelmesi yani "*nübüvvet*" manasınadır. Gerçekten de oğulları Hz. İsmail ve Hz. İshak nübüvvetle şereflenmişlerdir. Hz. Muhammed (s.a.s.) de Hz. İsmail'in soyundan gelmiştir.[232] Hz. Davud, hükümdarlığın ve peygamberliğin birlikte verildiği peygamberdir.[233]

---

[221] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VII, 223-4.
[222] Meryem, 19/12.
[223] En'am, 6/89.
[224] Yüksel, "İlâhî Fiillerde Hikmet", s. 46.
[225] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 90.
[226] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, II,173, 230, 262.
[227] Bkz. Taberî, *Camiu'l-Beyân*, XVI,55.
[228] Bkz. İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, III,445.
[229] Bkz. Kurtubî**,** *el-Cami Li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire, 1959, XIV, 59.
[230] Bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî,* XXI, 83.
[231] Bkz. Ahmet b. Muhammed en-Nesefi, *Medarik'ut Tenzil ve Hakaik-i Te'vil*, Beyrut, 1998, I, 220.
[232] Bkz. İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yay, Ankara, 2005, XV, 343.
[233] Bkz. Bakara, 2/251.

Bu âyetteki (Nisâ, 4/54) hikmeti Mâtürîdî, "nübüvvet ve fıkıh" manasına yorumlanabileceğini ama "*nübüvvet*" manası verilmesinin daha isabetli olduğunu belirtir.[234] Mâtürîdî'ye göre nübüvvetin hikmeti eşyanın hakikâtını anlamada insana ışık tutar.[235] Nübüvvet, hakikâtleri gösterip karanlıklardan aydınlığa çıkarır. Hikmet ise takva yollarını idrâkte yol göstericidir.[236] Bu manasıyla nübüvvet, Allah'a ulaştırıcı hidâyet yollarını gösterir, ruhları ihya etmede canlılara hayat veren ruh[237] ve hastalıklardan uzaklaşma ile afetlerden kurtulmada maddî ve manevî şifâ olup [238] dünyada âhirette sağlıklı ve huzurlu yaşamayı da öğretir.[239] Yine Mâtürîdî'ye göre Şuârâ, 26/21'deki hükm, "nübüvvet",[240] Al-i imrân, 3/48.de hikmet "nübüvvet ve kitap" manasınadır.[241]

Hz. Peygamber'in "*Davud yalnız kendi elinin emeğini yerdi*"[242] ifâdesi de hikmet sahibinin durumunu yansıtması açısından manidârdır. Zira peygamber de olsa hayat devam eder. Dünya hayatının olağan gerçekleri hayatın kendisini oluşturur. Kendi elinin emeğini yeme ve alınteri hikmet sahibinin özelliği olduğunu söylemek mümkündür. Kur'ân'da, 18 tane peygamber bir arada sayılarak hepsine kitap, hüküm ve peygamberlik verildiği belirtilir.[243] Kur'ân'da geçen bütün peygamberlere hikmet verildiği açıkça belirtildiği için her peygamber, aynı zamanda hikmet sahibi hakîmdir, demek mümkündür. Bazı âyetlerde hikmet kavramına "nübüvvet" anlamı verilmiş ve Allah'ın gönderdiği peygamberlerin getirdiklerinin hepsi de hikmet olarak algılanmıştır. Çünkü Hikmet, peygamberlere verilen en büyük nimetler arasındadır. Diğer bir manasıyla da "hikmet" kelimesi fesattan, çirkinlik ve kötülükten alıkoymak anlamlarını taşıdığından gelmiş geçmiş bütün vahiyler de hikmet olarakdeğerlendirilmiştir.[244] Çünkü hikmetin aracı ise akıldır. Her devirde insanlar akıllarını kullanarak hikmeti amele dönüştürebilirler. Me-

---

[234] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, II, 230, III, 209; Bkz.Gıyaseddin Arslan, "İmâm Şafii'nin Hikmet Teorisi", İslâmi Araşt. Derg, cilt:16, Sayı:3, 2003, s. 444 vd.

[235] Bkz. Enam, 6/91.

[236] Bkz. Enam, 6/91.

[237] Bkz. Şura, 42/52.

[238] Bkz. Yunus, 10/57.

[239] Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 230, 262.

[240] Mâtürîdî, *a.g.e*, VIII, 45.

[241] Mâtürîdî, *a.g.e*, X, 262.

[242] Buhârî, enbiyâ 37; büyü' 15; tefsîr 17/6.

[243] Bkz. En'am, 6/83-89; Selman Kuzu, "Kur'ân'a Göre Hikmet Kavramı", Sakarya Üniv. SBE, Sakarya, 1994 (Basılmamış Doktora Tezi) , s. 230.

[244] Bkz. Mukâtil, *El-Vucûh ve'n-Nezâir*, s.28; Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, (Çev. Süleyman Ateş), Ankara, 1975, s. 51.

selâ, Kur'ân'da yer alan hükümleri, sırları bilip selim aklı ile ümmete sağladığı hayırlarıyla, infâk edene sağladığı pek çok sevaplarıyla infâkın faydalarını idrâk eden bir kimse, şeytanın vesveselerinden etkilenmez, Allah yolunda harcamakta ve infâk etmekte tereddüt göstermez.[245] Dolayısıyla hikmete bilgi, akıl ve vahiyle ulaşılabileceği ve amele dönüştürülmesinin gereği daha iyi anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Kur'ân'ın her bir âyeti, âlemlerin Rabbinin bir kelâmı olarak, ya açık açık ya işareten, ya lafzen, ya manen, ya mecazen, ya imaen, ya mefhumu muhalifi ile birçok manayı içinde barındırıp, hiç kimseyi nasipsiz bırakmadığından dolayı hikmetlidir. Kur'ân'da geçen bütün peygamberlere mükâfat olarak *hikmet* verildiği açıkça belirtildiği için her peygamber, aynı zamanda hikmet sahibi yani hakîmdir, denilebilir. Çünkü Hikmet, peygamberlere verilen en büyük nimetler arasındadır. Peygamberlerin getirdiği hükümler, mucizeler ve yaşayışları hep hikmettir.

Birçok müfessir de hikmet kelimesine "ilim", "nübüvvet" ve "Kitap" anlamlarını vermiş, Allah'ın gönderdiği peygamberlerin getirdikleri vahiyler hikmet içinde algılanmıştır. Âyetlerden de anladığımıza göre insanın teorik bilgileri elde ettikten sonra gücü oranında güzel ve hayırlı işler yapma yeteneğini kazanması hikmettir. Yani, illet ve sebepleri bilerek, gâyeye isabet edecek şekilde amelî ilme, ilmi amele uydurmaktır. Bunun için kendine hikmet verilene birçok hayır verilmiş olduğu Kur'ân'da açıklanmıştır. Mâtürîdî hikmeti, hem kesinlik ve bağlayıcılık vasıflarına sahip olan bürhan ve hüccet anlamında hem de insanları düşünmeye ve ibret alıp yaratıcıyı inanmaya sevk eden şey anlamında kullanıldığı da görülmektedir. Kur'ân, Sünnet, fıkh (derin kavrayış), Kur'ândaki ince sırların bilgisi, her şeyin hakikatını tutturma, Mâtürîdî'nin hikmet kavramına yaptığı yorumlardan bazılarıdır. Âyetlerde hikmet kavramının, *ilim, duyular üstü idrâk, gerçekçilik, ilham, iç olgunluğu, doğruyu hızlı şekilde yakalamak ve sunmak, derin düşünce, dinin hakikatını anlama. Allah'ın ahlâkıyla bezenme, güzeli çirkini tercih yeteneği, eşyayı olması gereken yere koyma. İcat etmek, aklı gereğince kullanmak, varlığın sırlarını yakalamak, söz ve fiilde isabet etmek* vb. manalarında yorumlandığını da görmekteyiz.

Özetle hikmet, haber vermede "doğruluğu", karar vermede "adaleti", konuşmada "doğru söz söyleme becerisi" demektir.

---

[245] Bkz. Vehbe Zühayli, *Tefsir-ul Munir*, (Terc. Hamdi Arslan) Bilimevi, İstanbul, 2003, II, 63.

1.3. Hadislerde Hikmet

Hikmet kavramı hadislerde de geçer. Abdullah b. Abbas (v.68/687) hakkında Hz. Peygamber "*Allahım, ona hikmeti öğret*"[246] "*Allahım! Ona hikmeti ve Kitab'ın (Kur'ân'ın) te'vilini öğret*"[247], diyerek duâ etmiştir. Bir rivâyette: "*Allah kime hayır murad ederse onu dinde fakîh kılar"*[248] denilir. Diğer bir rivâyette "*Ben hikmet eviyim, Ali de onun kapısıdır*"[249] sözü hikmet ile Hz. Ali (v.40/660)'yi irtibatlandırır.[250] Hz. Ali (v.40/660) "*hikmet evinin kapısı*" olma yani *fıkıh ve ilim* ile övülmüştür.[251] Buradaki hikmeti "*faydalı ilim*" olarak yorumlamak daha isabetli olabilir.

Hikmet belli bir kişiye nisbet edildiği gibi bir ülkeye de nisbet edilmiştir. Hz. Peygamber Yemen'den gelen bir heyeti karşılarken onlara "*İmân Yemenli'dir, hikmet Yemenli'dir*"[252] şeklinde iltifât etmişti. Hikmet verilen Hz. Lokman'ın Yemen'deki Âd kavmine mensubiyetine atıfta bulunduğu düşünülebilir. "*Hikmet mü'minin yitiğidir, onu bulduğu yerde alır*"[253] hadisi müslümanların, işlerine yarayan bilgiyi ve doğru sözü kimden ve nereden geldiğine bakmaksızın alabileceklerine işârettir. Bu anlayışın ilk dönemlerde tercüme hareketlerine de öncülük yaptığı söylenebilir. Hz. Selman (v.36/656)'ın Ebû Derdâ (v.32/652)'ya yazdığı bir mektupta hikmetin faydalı olması anlatılır.[254] *"Şurası bir gerçektir ki, beyanda sihir vardır. Şüphesiz şiirde de hikmet vardır"*[255] hadisi de câhiliye şâirlerini düşük karakterli olarak tanıtan uyarıya rağmen[256]

---

[246] Buhâri, Ebû Abdullah, el-*Camiu's-Sahih*, Çağrı Yay, İstanbul, 1981, fedailu's-sahabe 24.

[247] Bkz. İbn Mâce, *Sünen*, İstanbul, 198l, mukaddime 11; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 269.

[248] Bkz. Buhâri, ilim 10, humus 7, Bkz. Müslim, Ebû'l Hüseyin Müslim b. el-Kuşeyri, *Sahih*, Çağrı Yay, İstanbul, 1981, imaret 175, zekât 98, 100; Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünen*, İstanbul, 1981, ilim 1, İbn Mâce, mukaddime 17, *Muvatta*, kader 8.

[249] Tirmizi, menakib 20; İbn Hanbel, *Müsned*, II, 161, 206, IV. 197, 199.

[250] Pezdevî (v.493/1100), muhaliflerin delili olarak halifelerin faziletleri konusunda, Nesefî (v.508/1115) de sahabenin ve Hz. Ali'nin fazileti hakkında; Rafizîlerden bir grubun Hz. Ali, Hz. Peygamber'den daha âlimdir iddialarına karşılık, Hz. Ali'nin ilmi, Hz. Peygamber'den aldığını söyleyerek bu hadisi delil olarak kaydederler. Bkz. Pezdevî, *Usulid-Din*, s. 277; Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 187.

[251] Bkz. Kutluer, "Hikmet", DİA, XVII, 503.

[252] Müslim, imân 88, 89, 90.

[253] İbn Mâce, zühd 15, 16, 17; Tirmizî, ilim 19.

[254] *"Şüphe yok ki ilim, insanların başına üşüştükleri su kaynakları gibidir. Bu sûretle Allah onunla birçok kimseyi faydalandırır. Söylenmeyen hikmet de ruhu olmayan ceset gibidir. Ortaya çıkarılmayan ilim ise, kendisinden harcama yapılmayan bir hazine gibidir. Âlimin örneği de ancak, karanlık bir yolda kendisine rastlayanların aydınlandığı ve herkesin de ona hayır duâda bulunduğu lamba taşıyan bir adam gibidir."* Dârimî, mukaddime 46.

[255] Buhârî, edeb 90; Tirmizî, edeb 69; İbn Mâce, edeb 41.

[256] Bkz. Şuarâ, 26/224-227.

genel olarak şiirde hikmet aranabileceğini belirtmesi bakımından dikkat çekicidir. Hadis, hitabetin insan üzerindeki tesirine işâret etmek sûretiyle iyi, güzel ve doğrunun faydalı bir yöntemle anlatılmasına, hoş olmayan hal, tavır ve sözlerden uzak kalınmasının da önemine dikkat çekmektedir. Allah hikmeti Kur'ân'a atfeder.[257] Bazı âlimlere göre hikmet, Hz. Peygamber'in sünnetidir.[258] *"Allah yeryüzündekilere azab etmek ister, çocuklara hikmetin öğretildiğini işitince, bundan vazgeçer",*[259] *"Kardeşini kendisiyle doğru yola (tehdiha) ilettiğin hikmet kelimesinden (söz) daha güzel hediye yoktur"*[260] rivâyetleriyle de hikmetin öğretilmesinin teşvik edildiğini görmekteyiz.[261]

Hikmet kavramı hakkında Dârimî (v.255/869)'nin zikrettiği bazı rivâyetlerde hikmet ile *faydalı ilim* kasdedildiğini anlamak mümkündür.[262] Hz. Peygamber'in mirâcını anlatan birçok rivâyette göğsünün yarılıp zemzem ile yıkandıktan sonra içine hikmet doldurulduğu anlatılır.[263] Bir rivâyette ise herkesin hikmete lâyık olmadığını ifade edilir.[264] Lokman Hekim oğluna "*Yavrum! Âlimlerle otur, onların dizlerinin dibinden ayrılma. Çünkü Allah yeri, göğün yağmuru ile dirilttiği gibi kalbleri de hikmet nuru ile diriltir*"[265] diyerek âlimlerde hikmetin olduğu hikmet ile kalplerin diriltildiği dile getirilir. Kalbi diriltmek, manevî sıhhatini muhafaza etmek veya hasta bir kalbi iyileştirmek için yapılması gereken faaliyet; hikmetleri öğrenmek yani faydalı ilim, tecrübe, beceri, cesaret, güzel söz, Kur'ân, Kur'ân'ı kavrama, öğüt, ibret, marifetullahtır.[266] Hadiste geçen

---

[257] Bkz. Bakara, 2/151, 231; Âl-i İmrân, 3/164; Nisa, 4/113; Cuma, 62/2; Ahzab, 33/34.

[258] Bkz. Şafii, *er-Risâle*, Darüt-Türas, Kahire, trs., s.78-9; *el-Ümm*, Beyrut, 1996, XV, 13.

[259] Dârimi, fedâilul-Kur'ân 4.

[260] Dârimi, mukaddime 32.

[261] *Gıbta edilecek kimseler anlatılır: "Yalnız iki şey gıbta edilmeye değer. Allah'ın kendisine vermiş olduğu hikmetle hükmeden ve onu halka öğreten kişi ile Allah'ın kendisine verdiği malı hak yolunda harcayan kişi."* Buhâri, ilim 15, ahkâm 3; Müslim, müsafirin 47; İbn Hanbel, *Müsned*, III, 368.

[262] "Hikmetin yayıldığı meclis ne güzeldir. Oradan rahmet beklenir" Dârimî, mukaddime, 28; "*Kardeşine vereceğin hikmet sözünden, daha üstün bir hediye yoktur."*Darimi, mukaddime 32. "Hikmete dikkat et, tüm hayır ondadır." Dârimî, mukaddime, 34; "*Bir ilim meclisine oturup hikmetli söz dinledikten sonra, bu meclisten bahsederken işittiği şeylerin sadece kötü kısımlarını anlatan bir kimsenin misali, bir sürü sahibi çobana gelip: Ey çoban, süründen bana bir koyun kes deyince çobandan: "Git, en iyisinin kulağından tut al!" iznine rağmen, gidip sürünün köpeğinin kulağından tutan adamın misalidir."* İbn Mâce, zühd 15, Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 252.

[263] Buhârî, salât, 1, enbiya 5, bed'u'l-halk, 6, hac, 76; Ayrıca değişik lafızlarla bkz. Müslim, imân, 263, 264, 265; Tirmizî, tefsir, 83; Nesâî, salât, 1, 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 122, 143.

[264] "*Hikmeti cahillere anlatma! Sonra (onu anlamayıp) seni yalanlarlar. İlmi ehlinden menetme, günâha girersin, onu ehli olmayana da verme, sana cahil denir. Şüphe yok ki malında sana düşen bir vazife olduğu gibi, ilminde de sana düşen bir vazife vardır."* Dârimî, mukaddime 34.

[265] İmâm Malik, *Muvatta*, ilm 1.

[266] Hz. Davud bir defasında şöyle duâ etmiştir: *"Seni tenzih ederim Allah'ım! Rabbim Sensin. Arşının üstüne yükseldin ve korkunu göklerde ve yerde olanların üzerine koydun. Bu sebeple mahlûkatından*

hikmet ile faydalı ilme ve onu salih amele dönüştürmeye işaret olabilir. Kur'ân'ın övdüğü bilgi, şüphesiz ki kişiyi Rabbin hikmetli yoluna götüren, ona doğruyu gösteren ve isâbetli hareket etmesini sağlayan bilgidir. Ruhsuz, köksüz, kuru maddecilikle oyalanan, insanı Rabbinden uzaklaştıran bilgi neye yarar? Öyle bilgide ne hikmet vardır; ne de kalbi tatmin eden bir özellik. İşte bilgi ve hikmeti değerli kılan, onlara sahip olan insanın Rabbinin makamından kula yaraşacak şekilde korkmasıdır. "*Hikmetin başı Allah korkusudur*"[267] hadisinden hareketle hikmete ermenin yolu da her ânını kulluk bilinciyle yaşamak, her an ilâhî kontrol altında olduğu idrâkinde bulunmaktır, denilebilir. Kişinin "Lâ ilâhe illallah" sözünü içten gelen bir irâdeyle yani ihlâsla söylerse mağfiret olunacağı[268] ve içten yapılan amellerin Allah'ın da yardımıyla hikmete dönüşebileceği hakkında da şöyle denilir: "*Kim kırk sabah Allah'a ihlâslı olursa, kalbinden lisanına hikmet çeşmeleri akmaya başlar*"[269] Bazı rivâyetlerde de açlıkla tefekkür ve susmayla hikmete ulaşılabileceği belirtilir.[270] Bazen de hikmet Allah'a itaatle kemâle erer.[271] Yani dünya ve âhirette faydalı olacak ilmin sahibi olan kimse dünyalık diye ifâde edilen süflî, basit işlerle uğraşmayıp, gözünü ilme, hikmete, cennet ve cemalullaha çevirerek, dünya nimetlerini de bu hedef için harcamalıdır.

Sonuç olarak hadislerde hikmet kavramı ile *faydalı ilim, iyi (salih) amel, güzel ahlâk, marifetullah, basîret, öğüt-ibret, güzel söz gibi kâmil mü'minde bulunması gereken hasletler* gibi manalarında zikredilir. Hikmet, öğüt, derin anlayış, nübüvvet, Kur'ân ve Kur'ân tefsiri ve genel manada ilim olarak da kabul edilmiştir. Hikmet'in hadislerde kullanılış şekliyle Kur'ân'da kullanılış şekli arasında pek fark olmadığını da görmekteyiz. Âyetlerde geçen hikmetlerin doğru anlaşılması, dinde fıkhetme, sözde ve davranışta doğru ve tam isabet, ilim, İlâhî ahlâkla ahlâklanma bilgisi ve pratiği gibi tariflerde yer alan hususlar kâmil manâda ancak sünnet hikmetleri vasıtasıyla gerçekleştirilebilir.

---

sana mevki bakımından en yakın olan, onların senden en çok korkanıdır. Senden korkmayanın bilgisi ne? Senin emrine itaat etmeyenin hikmeti ne?" Dârîmî, mukaddime 32.

[267] Abdurrauf Münâvi, *Feyzu'l-Kadir*, Mısır, trs, III, 574.

[268] Bkz. Ebû Dâvûd, imân 16.

[269] Ebû Nuaym el-İsfehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, V, 189; Münâvi, *a.g.e*, VI, 43.

[270] "Açlık hikmettir. Hikmet on kısımdır, dokuzu uzlet, biri susmaktır."Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ,* I, 337, 363; Suyûtî, *el-Camiu's-Sağir*, Serhat Kitabevi, İstanbul, 2013, I, 442.

[271] "*…Ey ilim sahibi! Gerçek şu ki günün ışığı başkasıyla değil, ancak güneşle tam olur. Bunun gibi hikmet de başkasıyla değil, sadece Allah'a itaatle kemâle erer. Ey ilim sahibi! Ekin ancak su ve toprakla elverişli hale gelir. Bunun gibi îman da ancak ilim ve amelle elverişli hale gelir."* Dârîmî, mukaddime 56. *"Şüphe yok ki hikmet, (dünyalıkları) terk eden sakin kalpte kalır."* Dârîmî, mukaddime 48.

1.4. İslâmî Disiplinlerde Hikmet

1.4.1. Kelâm İlmi'nde Hikmet

Kelâm İlmi'nde hikmet kavramı, Allah'ın Hakîm ismi ve sıfatı ile yaratılışla ilgili "*ilâhî fiillerin hikmeti*" bağlamında daha çok tartışılmıştır. Kelâm âlimlerine göre Yüce Allah her türlü gâyesiz ve abes fiilden uzaktır. Kelâm'da Allah hakîm olup fiillerinin zulüm ve anlamsızlıktan uzak olduğu, ilâhî fiillerin bir hikmet, amaç, gâye ve illet ile ta'lîl edilip edilmeyeceği konusunda farklı görüşler vardır.[272] Mu'tezile'ye göre Allah'ın tüm fiilleri hikmetlidir. Hikmetli fiil işlemek Allah için zorunludur. Dolayısıyla Allah, kulları için en iyi (aslâh) olanı yapmak zorundadır. Maksatsız bir iş, abes, anlamsız olup, Allah'ın için boş işle meşgul olması söz konusu olamaz.[273] Mu'tezile kelâmında hikmetin manası, failine yarar sağlayan şeydir, hikmet de ilim manasındadır ve Allah'ın zâtî bir sıfatıdır. Fiilleriyle ilgili olarak düşünüldüğünde ise hikmet, Allah'ın tüm mahkukâtla ilgili yaptığı faaliyetlerini ifade eder, her işi yerli yerinde yaptığı anlamına gelir.[274] Kâdî Abdulcebbâr (v.415/1025) amaç, hedef, hikmet manasına "garaz"ı, epistomolojik anlamda bilgi, fonksiyonel anlamda amaç olarak kullanır.[275] Garaz "*hedef, gâye, maksat, meyil ve niyet*"[276] demektir. Mâtürîdîler garaz yerine bu manaya gelen "hikmet" kavramını kullanırlar. Eş'arî (v.324/935) hikmeti "ilim" manasında alarak, Allah'ın fiillerinde ve irâdesinde hikmetin bulunduğunu kabul eder.[277] Eş'arîlere göre fiilde hikmet, failin fiilinin kastına uygun olarak gelmesidir ve Allah'ın fiillerinde hikmet vardır. Hikmetin varlığını, O'nun irâde sahibi olmasıyla delillendirir. Ancak Eş'ariler İlâhi fiillerin asla hikmetin, illet ve maslâhatlarla sınırlandıralamayacağını düşünürler.[278] Yoksa Allah'ın tamamen hür, dilediğini yapan (fâili muhtar) oluşu engellenmiş, sınırlandırılmış olur. Allah'ın fiillerinde hikmet mümkündür denilebilir fakat zorunludur denemez.[279] İlâhi irâde ve kudret, her türlü belirlemenin üzerindedir ve mutlaktır. Allah'ın emirlerine uyup ne-

---

[272] Bkz. Özervarlı,"Hikmet", DİA, XVII, 512-513.

[273] Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, *el–Muğni fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl*, (Neşr. İbrahim Medkur-Tâhâ Hüseyin), Kahire, 1382/1962, XI, 91-3.

[274] Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, *a.g.e*, s. 344 vd.

[275] Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, a.g.e, s.17, 44; el-Medhali, *el-Hikme*, s. 53.

[276] Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, s.332; Sarı, *el-Mevârid*, s.1088; Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu'l Akl ve'l-İlmi ve'l-Âlem*, Beyrut, III, 4.

[277] Bkz. Eş'arî, *Lum'a*, s. 24, 83-4.

[278] Bkz. Bkz.Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 244, 350; İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, s. 289.

[279] Bkz. Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s.150, Nesefi, *Tabsıra*, II, 505-6, *Temhid*, s.60, Bkz. Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akâidi*, s.133-134; Bkz. Arslan, "Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti", s.74.

hiylerinden kaçınmanın bir takım hikmet ve sebepleri olsa bile nihai illet ve sebep yine Allah'ın kendisidir. Nehyedilen bir şeyi sırf Allah yasakladığı için yapmamak icab eder. İlâhi emir ve yasaklarda, bunların Allah'a âit oluşu dışında bir sebep ve hikmet aramanın doğru olmaz.[280] Anlaşıldığı kadarıyla Eş'arîler mutlak irâde ve kudretini sınırlandıracağı endişesiyle Allah'ın fiillerini bir hikmet, illet ve gâyeye dayanma zorunluluğundan kaçınmışlar, bunun yerine onlar "*ilâhî fiiller yüce Allah'ın ezelî irâde ve bilgisiyle meydana geldiği için hikmetlidir*"[281] demişlerdir. Yine Eş'arilere göre Allah'ın zâtî sıfatları ezelî sıfatlardır, fiilî sıfatları ise ezelî değildir, izafidir. Çünkü Allah'ın tekvin sıfatı, kudret sıfatının hâdis olan teallukudur.[282] Yani Eş'ariler Allah'ın tekvin sıfatını ayrı, başlı başına bir sıfat olarak görmez, bu sıfatı Allah'ın "Kudret" sıfatı ile ifade ederler.[283] Gazâlî (v.505/1111), Allah'ın mutlaklığı ve aşkınlığı konusunu işlerken "tefekkür" ve "hikmet" kavramlarını çok kullanır. Her yıldızın yaratılmasında, şeklinde, renginde, bulunduğu yere konmasında Allah'ın binbir hikmeti vardır. Aynen bunun gibi bedendeki her uzvun yaratılmasında ve o yere konmasında binbir hikmetleri olduğunu belirtir. Allah'ın fiillerinin hikmet ve illet ile bağlantılı olması bir eksiklik değil, bir kemâldir. Çünkü Allah gelişi güzel iş yapmaktan (abes ve sefehten) münezzehtir.[284] Böylece Gazâlî (v.505/1111), Eş'arilerin "*Allah'ın fiillerinde hikmet vardır*" ifadesine açıklık getirmiş olmaktadır.

Mâtürîdî'ye göre "hikmet", adâlet, hakka, gerçeğe, doğruya ve sünnete uygunluktur.[285] Allah ezelden beri hakîmdir, Alîm ve Ganî'dir, fiilinin de hikmet ve adâletten uzak kalması muhtemel değildir. O'nun "Hikmet" sıfatı, "Hakîm" ismi de vardır.[286] Yüce Allah rızık verenlerin en hayırlısı ve hâkimlerin hâkimidir. O, ancak adâletle hükmeder, hikmetle yaratır.[287] Çünkü Allah'ın yaratması tesadüfi değildir ve bu yaratıştaki herşey kanun, hikmet, adâlet, tenasüp ve ölçüye göredir. Mâtürîdî, "*Allah'ı hakkıyla bilen, O'nun her şeyden müstağni oluşunu, hükümrânlığını, sonra da kudretini, yaratmanın da emretmenin de O'na âit oluşu çerçevesindeki hâkimiyetini takdir eden kimse fiilinin*

---

[280] Bkz. Taftazânî, *Şerhu'l Makasıd*, IV, 301; Tâhânevi, *a.g.e*, I, 297; Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, (çev. Hüseyin Hatemi), İstanbul,1928, s.150.

[281] Bkz. Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s.150; Nesefi, *Tabsıra*, II, 505-6; *Temhid*, s.60.

[282] Bkz. Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s.244; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 154; VII, 132.

[283] Bkz. Cürcâni, *Şerhu'l-Mevâkıf*, II, 538; İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, II, 127, 128.

[284] Bkz. Gazâlî, *İhyâ*, IV, 796.

[285] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli Sünne,* IV, 227.

[286] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 66 -7; *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, IX, 187.

[287] Mâtürîdî, *a.g.e,* X, 17.

hikmet ve adâlet dâiresi dışına çıkarmayacağını pek ala kabul eder"[288] diyerek Allah'ın Zatî itibarıyla Hakîm, Ganî, Adil ve Alîm olduğunu açıklar. Ebû'l-Berekât en-Nesefi (v.710/1310), "*Âlemin yaratıcısı hâkimdir. Çünkü hikmet, eğer ezelden ebede kadar bütün tümelleri ve tikelleri bilmek ve işlerini sağlam yapmaktan ibaret ise Yüce Allah o sıfatla ezelde nitelenmiştir"* deyip isim ve sıfatları delillendirir.[289] Mâtürîdî'ye göre "Adl" ve "Hakîm" ismi ve sıfatı da ezelîdir. Hakîm, ilim ve hikmet sahibi Allah'tan abes, sefeh işler asla meydana gelmez. O, "hâkim olan bir tanrıdan hikmete aykırı fiilin gelebileceğini nasıl iddia ediyorsunuz?" sorusuna ilâhî fiillerin hikmet üzere meydana geldiği hakkında Mâtürîdî, şöyle cevap verir: "*Bu bizatihi hâkim olan bir tanrıdan gelmez, fakat bilgisi yeterli olmayan sözde tanrıdan gelir. Allah, insan aklının hikmetini anlayamayacağı bir fiil işleyebilir, aksi takdirde Allah hikmetsizlikten uzaktır."*[290] Pezdevî (v.493/1099) de ilâhî fiillerdeki hikmet ve adâleti "*Allah hâkimdir, hikmeti ve adâleti gereği fiillerini yapmaktadır. Yani fiillerini adâlet ve hikmetle yapar. Aksi asla düşünülemez"*[291] demektedir.

Ezcümle Kelâm İlmi'nde hikmet ile Allah'ın "Hakîm" ismi, sıfatı ve yaratılışta ilâhî fiillerin hikmetli oluşu anlaşılır. Mu'tezile'de *hikmet*, failine veya başkasına yarar sağlayan şeydir, *sefeh* ise bunun zıddıdır. Eş'ariler'de *hikmet*, failinin kasıd ve irâdesine uygun olarak meydana gelen fiildir, *sefeh* de bunun zıddıdır. Eş'arilere göre ilâhî fiillerde hikmet vardır, fakat bu hikmet vacip değil câizdir. Allah hikmet olmayanı da yapabilir. Allah'ın zâtî sıfatları da ezelî sıfatlardır, fiilî sıfatları ise ezelî değildir, izafidir. Allah'ın tekvin sıfatı, kudret sıfatının hâdis olan teallukudur. Mâtürîdîler ise hikmet, ister yarar ister olsun ister olmasın neticesi iyi ve güzel olan iştir, sefeh de bunun zıddıdır. Mu'tezile Allah'ın fiillerindeki hikmet ve maslâhatın *vücub ve zarûret* yoluyla mevcud olduğu kanaatine sahipken, Mâtürîdîler ilâhî fiillerdeki hikmet ve maslâhatın *lütuf, ihsan, atâ, âtıfet* yoluyla mevcud olduğu kanaatindedirler. Mâtürîdîlere göre, Allah'ın fiillerindeki hikmet bir zorunlulukla değil, hikmetinin gereği, ihsan olarak meydana gelmektedir. Yine Mâtürîdîlere göre Allah'ın fiili sıfatlarından olan "hikmet", ister "yaratma" manasında ister "ilim" manasında olsun subuti sıfatlarından "Tekvin" sıfatına racidir ve zatıyla kâim ezelî sıfatlardandır.

---

[288] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 276.
[289] Bkz. Nesefi, *el-Umde*, s. 44.
[290] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 51.
[291] Bkz. Pezdevi, *Usuli'd-Din*, s. 186-7.

1.4.2. Fıkıh İlminde Hikmet

Fıkıh, bir şeyi bilmek, anlamak, derinlemesine kavramak, maharet ve ustalık,[292] fakih de "*bir konuyu derinden kavrayan, ince anlayış sahibi kimse*"[293] dir. Konuşanın kelâmından ne kastettiğini fıkhetmek, anlamaktır.[294] Bu sathî bir anlayış ve kavrayış değil, derinlemesinedir.[295] Istılâhta fıkıh, ibâdet, cezalar ve muamelât ile ilgili dini hükümleri âyet ve hadis delilleriyle, kişinin günlük hayatta ve âhirette yararına ve zararına olan şeyleri bilmesidir.[296] Dolayısıyla fıkıh, bir şeyi, bir sözü illet ve hikmetiyle tatbik edecek sûrette anlamak, fakih de bir konuyu derinden kavrayan, ince anlayış sahibi kimsedir.[297] Mâtürîdî fıkha, bir şeyi delilleriyle bilmek ve kavramak ve bu kişiye âlim denildiğini söyler.[298] O, hikmet kavramını açıklarken, *hak yolunda doğru ve yanlışı ayırd edebilme (fıkhetme) yeteneğidir, dolayısıyla dünya ve âhirette çok hayırlara kavuşma özelliğidir*,[299] diyerek birçok âyette geçen hikmet kelimesinin "fıkıh" manasında yorumlanabileceğini belirtir.[300] Hikmet, Kur'ân ve sünnette mevcut hükümlerin anlaşılması, yorumlanması ve yeni olaylara yansıtılması faaliyetinin odağında yer alır ve "*hükmün konuluş amacı veya sözkonusu hükümle sağlanmak istenen maslâhat"* anlamında, hükümle sebep arasındaki anlam bağlantısını tesbit edip kavramaya yöneliktir.[301]

Hikmet; hükmü ve teşrîi gerektiren sebep, illet ise bu sebebe uygun, onu ihtiva eden açık, zapt edilir bir vasıftır ve kıyasta hüküm bu vasfa bina edilir.[302] Fıkıh da bir muâmelat bilgisini aşan, aşkın bilgi ve bilincin beşeri görüntüsü olup, tüm hayatı kuşatmasıdır. Allah Kurân'ı, kitabı ve hikmeti indirerek ve öğreterek, insanların gerek din hususunda, gerekse hayatı ilgilendiren tüm hususlarda kavrayış sahibi olsunlar istemiştir. *Kendisine hikmet verilene, çok hayır verildiği* [303] buyruğu çerçevesinde fıkıh, fık-

---

[292] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 96, X, 18; Devellioğlu, *Ansiklopedik Lugat*, s.317.

[293] Bkz. İsfehânî, *a.g.e*,, s.384; İbn Manzûr, *Lisânül-Arab*, V, 3450; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 414-5.

[294] Bkz. Cürcânî, *Ta'rîfât*, s.183.

[295] Bkz. İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye, *İ'lamu'l-Muvakkiin*, Mısır, 1955, I, 179.

[296] Bkz. Vehbe Zuhayli, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, Risâle Yay, İstanbul, 1994, I, 17; Ebû Zehrâ, *İslâm Hukûku Metodolojisi*, (Terc. Abdulkadir Şener), 7.Baskı, Fecr Yay, Ankara, 1997, s.11.

[297] Elmalılı, *a.g.e*, II, 206, Bkz. *Mu'cemu'l-Vasit*, s. 698.

[298] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV, 186, VIII, 301.

[299] Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 262, Bkz. II,173, 227, 230, 373, IV, 156.

[300] Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 173, 227, 230, 373, IV, 156, VIII, 301.

[301] Koca, "Hikmet", DİA, XVII, 514 vd; Bkz. Özdeş, "Hikmet'in Esas Alınması", s. 311.

[302] Bkz. Zekiyyüddin Şa'ban, *Usûlu'l-Fıkh,* s. 148.

[303] Bkz. Bakara, 2/269.

hetmek hayır içerisinde hikmetin sonuçlarından bir sonuçtur.[304] Fıkıh Usûlünde hikmet kullanıldığında şu iki durumdan birini kastettikleri görülmektedir: *Birincisi*, hükmün konulmasına uygun düşen durum; Yolculukta meşakkatin, alım-satımda bu akde duyulan ihtiyacın, kasden insan öldürmede can kaybının bulunması gibi. *İkincisi*, hükmün konulmasından amaçlanan sonuç veya korunmak istenen menfaat; Yolculuk halinde oruç tutmama müsadesinde meşakkatin giderilmesi, alım-satımın caiz kılınmasında tarafların menfaatinin sağlanması ve ihtiyaçlarının karşılanması, kasden insan öldürmenin yasaklanıp, yasağa uymayanın cezalandırılmasında can kaybının önlenmesi gibi.[305] Şer'î hükümlerin varlığı da yokluğu da hikmetlerinin değil, illetlerinin var olup olmamasına bağlıdır. Yani illeti varsa hüküm de vardır, hikmete aykırı olsa bile; illeti yoksa hüküm de ortadan kalkar, hikmeti mevcut olsa bile.[306] Hikmet ile kasdedilen müsasib ve muhayyel maslâhattır. Meselâ, Hz. Peygamber'in "*Hâkim kızgın iken hüküm vermesin*"[307] sözü hakkında, "kızgınlık" hüküm vermeye engel olmanın (men) sebebi yapılmıştır. Çünkü kızgınlık aklı dehşete düşürür ve sağlıklı düşünmeye engel olur. Bu durum, şiddetli açlıkta, şiddetli susuzlukta ve şiddetli sıkıntı veren ağrıda da mevcuttur.[308]

Fıkıhta "İslâm'daki emir ve yasakların hikmetleri var mıdır, varsa her zaman tesbit edilebilir mi?" şeklinde yer alırken, fıkıh usûlünde de "hükümlerin ta'lîlinde nasıl yer alacağı" üzerinde değerlendirilmiştir. Fıkıh'ta hikmetin, "temel maksat ve gâye" anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. Türkçe'de "maksat" şeklinde kullandığımız kelimenin çoğulu "makasıd", yani maksatlar, gâyeler, hedefler demektir.[309] Bazı âlimler Allah'ın maksatlarını "*el-makasıdü't-tekviniyye*" ve "*el-makasıdü't-teşriiyye*" diye ikiye ayırırlar. Birincisi ile irâdesinin istediği neticeyi meydana getirmek üzere evrene veya evrendeki varlıklara yönelmesini, ikinci ile ise aynı irâdenin neticede kendilerini serbest bırakmak üzere mükelleflere yönelmesini ve hükümlerini açıklamasını, bu açıklamaların gâyelerini kast ederler.[310] Dolayısıyla "makasıd" kelimesinin "maslâhat" yanında

---

[304] Bkz. Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, Nesil Yay, İstanbul, 1989, s.24 vd.

[305] Bkz. Zekiyyüddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 148.

[306] Bkz. Gazâlî, *el-Mustasfa*, II, 305; Ebû Zehrâ, *İslâm Hukûku Metodolojisi*, s. 205.

[307] Buhârî, ahkâm 13.

[308] Bkz. Gazâlî, *a.g.e*, II, 305.

[309] Bkz. İbn Manzûr, *Lisanûl-Arab*, "s-l-h" mad, IV, 2479; Firûzâbâdî, *Kamûs* , "s-l-h" mad, s.208-209; Cürcâni, *a.g.e*, s.131, İsfehânî, *a.g.e*,, s.489-490.

[310] Bkz. Serahsi, *el-Usul*, (nşr.Ebü'l-Vefa el-Efgani), Beyrut, 1393/1973, I, 12, 180; Aşur, *İslâm Hukuk Felsefesi*, (Çev. V.Akyüz- M.Erdoğan), İz Yay, İstanbul, 1996, s.203; Dönmez, "Maslâhat", DİA, XXVIII, 84; Ertuğrul Boynukalın, "Makasıdu'ş-Şeria**",** DİA, XXVII, 424.

"hikmet" ve illet" gibi kavramlarla da sıkı ilişkisi olduğunu söyleyebiliriz.[311] Fıkıh âlimleri şeriatların konulmuş olması hem dünyada hem de âhirette kulların maslâhatlarının temini amacına yönelik[312] olduğunu söylerler. Dinin amacı da dinin, nefsin (canın), aklın, neslin ve malın korunması gibi beş ana hikmet içerisinde toplanır.[313] Bu beş esasın, İslâm'ın hikmet ve gâyesi olduğu söylenebilir.[314] Fıkıh ve usûldeki illet ve sebeple, hikmet arasında fark olduğu da görülür. İllet ve sebep hükümlerin başlangıç ve ilk defa ortaya konulmalarıyla ilgili olduğundan geriye dönük, hikmet ise hükümlerin son vaziyeti ve gâyeleriyle ilgili olduğundan ileriye dönük bir husustur. Meselâ ibadetlerin eda edilmesinin illeti ve sebebi vakitlerin girmesidir. Vakit girince namaz ve orucun edası farz olur. İbadetlerin hikmeti ve faydası ise sayılamayacak kadar çoktur. Denilebilir ki illet ve sebep husûsî, ferdî, hikmet ise umumî ve içtimaîdir.[315]

Elhasıl Fıkıh İlmi'nde hikmet, dînin emir ve yasaklarında hikmetin bulunup bulunmadığı ve hükümlerin hikmetle tesbit edilip edilemeyeceği şeklinde fıkıh âlimleri arasında tartışılmıştır. Hikmet; hükmü ve teşrîi gerektiren sebep, illet ise bu sebebe uygun, onu ihtiva eden açık, zapt edilir bir vasıftır ve kıyasta hüküm bu vasfa bina edilir. Fıkıh ilminde hikmet ile *temel maksat ve gâye* anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür.

1.4.3. İslâm Felsefesinde Hikmet

Felsefe kelimesinin aslı, "filo-sofia" şeklindedir. Filo sözü sevgi anlamında, sofia kelimesi, bilgelik (hikmet) bilgi, filosofia, "*hikmet sevgisi*" anlamına gelir.[316] Bu kelime batı dillerine bu telaffuza uygun geçmesine rağmen Arapça ve Türkçe'ye felsefe olarak geçmiştir. Hikmet, "*bilgelik, filozofluk, varlığın anlam ve özünü bilmek, Allah-insan-kâinat arasındaki varlık bağlantısını iyice kavramak*"[317] tır. İnsan eşyanın ve var oluşun hikmetini kavradıkça hikmet sahibi, yani filozofluk yolunda ilerler. Hikmet teorik yön-

---

[311] Bkz. Dönmez, "İllet", DİA, İstanbul, 2000, XXII, 117.

[312] Bkz. Şatıbi, *el-Muvafakat*, (Nşr.:Ebû Ubeyde M. b. Hasan ali Selman), Dar'u İbn Affan, 1421, II, 9.

[313] Bkz. Şatıbi, *a.g.e*, I, 30-31; Gazâlî, *el-Mustasfa*, I, 417; Seyfuddin ebi'l Hasan Ali b.Ebi Ali b. Muhammed Amidi, *el-İhkam fi Usuli'l Ahkam*, Kahire, t.y., III, 252; İbn Abdisselâm, *Kavaidü'l Ahkam fi Mesalihi'l Enâm,* Beyrut,1990, s. 239.

[314] Bkz. Gazâlî, *a.g.e*, I, 417; Ö.Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye Istılahât-ı Fıkhıyye Kâmûsu*, Bilmen Yay, İstanbul, 1976, I, 217 vd. İslâm hukuku bütünüyle adalet, bütünüyle rahmet, bütünüyle maslâhat, bütünüyle hikmettir. İbn Kayyım, *İ'lam,* III, 4.

[315] Bkz. Uludağ, *Hikmet*, 20.

[316] Bkz Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş-I*, Ankara, 1957, s.9.

[317] Bkz. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, (Kavramlar ve Akımlar), İstanbul, 1979, II, 142; Mehmet Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara, 1988, s. 26.

de değil amelî yönü de kapsar. Ahlâk felsefesi hikmeti "*güzel davranışlar*" şeklinde algılar.[318] Felsefe ile birlikte zaman zaman "hikmet" terimi kullanılır. Felsefeyi "hikmet sevgisi", filozoflar için "hükemâ" tabirine yer verilir, hükema, *sözleri ve fiilleri sünnete uygun (muvafık) olan kimseler*,[319] diye de tarif edilir. Felsefenin en yüksek seviyesi olarak isimlendirilen metafizik "*hikmetler hikmeti*" olarak adlandırılır.[320] Mâtürîdî, felsefecilerin hikmete, "amel ile beraber bilmek", hâkim'e de "amel ile beraber bilen kişi", dediklerini belirtir.[321] Filozoflara göre hikmet, naklî bilimlere karşılık olmak üzere aklî bilimlerin tamamını kapsayan bir anlamdır. Felsefe, hikmeti tercih etmek veya sevmektir. Bu da Allah'ı bilmeye ulaştıran sürekli gayrettir.[322]

İslâm dünyasında hikmet kelimesinin felsefe anlamında kullanılışı Kindî (v. 252/866)'den bir hayli gerilere gitmektedir. İbnü'l-Mukaffa' (v.42/759) felsefe anlamında kullandığı hikmeti ilim (teori) ve amel (pratik) şeklinde iki kısma ayırır.[323] Kindi (v.252/866), felsefe ve hikmeti aynı anlamda kullanarak hakikât (hikmet) bilgisinin peygamberlere verildiğini, insanın aklı ile ortaya koyduğu şeylerin felsefe olduğunu, insanın hakikâti vahiy ve ilhamla elde edeceğini söyler.[324] Fârâbi (v.339/950) de hikmet ile felsefeyi aynı anlamda kullanır. Ona göre peygamber de filozof da faal akılla (Cebrâil) ilişki kuran seçkin insanlardır.[325] Peygambere hikmet verildiği gibi filozofun da hikmet sahibi olmaktadır. Peygamber vahiyle, filozof ise aklî düşünme ve derin tefekkürle bilginin saf kaynağına yani hikmete ulaşır.[326] İbn Miskeveyh (v.421/1030), hikmeti düşünen ve ayırt eden nefsin bir fazileti olarak kabul edip bütün varlıkları var olmaları itibariyle bilmek veya bir başka ifâdeyle hikmet, *ilâhî ve insanî olayları bilmektir*,[327] der. Razi (v.606/1209) de bu hikmeti Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanmak olarak tanımlayarak,[328] filozofların düşüncesiyle paralel düşünce çizgisi izler. Hakikî filozof,

---

[318] Bkz. Talip Özdeş, "İslâmın Ferdi ve Sosyal Hayata Taşınmasında Hikmet'in Esas Alınması", İslâmi Araştırmalar Dergisi, cilt:14, sayı: 2, (2001), s.311.

[319] Cürcani, *Kitâbu't-a.g.e*, s.105.

[320] Bkz. Yakub b. İshak Kindi, *Felsefi Risâleler*, (Trc. Mahmut Kaya), İstanbul, 1994, s.5; Kutluer, "Hikmet", DİA, XII, 76; Abdulhâlim Mahmud, *Fefkiru'l-Felsefi fi'l-İslâm*, s.220-2.

[321] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* VIII, 301*; Te'vilâtü'l-Kur'ân,* XI, 227.

[322] Bkz. Uludağ, *Hikmet*, s.10, Bkz. İsa Yüceer, *Kelâm Hikmet İlişkisi*, Tablet Yay, Konya, 2007, s.258.

[323] Kutluer, "Hikmet", DİA, XII, 76.

[324] Kindi, *Felsefi Risâleler*, (Trc Mahmut Kaya), İstanbul, 1994, s.5.

[325] Bkz. Fârâbî, *el-Medinetü'l-Fâzıla*, (Trc. Nafiz Danışman), İstanbul, 1990, s. 76-7.

[326] Bkz. Fârâbî, *a.g.e*, s. 76-7, 86-7.

[327] İbn Miskeveyh, *Tehzibü'l-Ahlâk*, (Trc. A. Şener, C.Tunç, İ.Kayaoğlu), Ankara,1983,s.24-5.

[328] Bkz. Râzi, *Mefâtîhu'l-Gayb*, VII, 67.

bedenleri tedavi edip şifâ bulmalarına vesile olduğu gibi, öncelikle kendi nefsini eğitmek amacıyla yeri geldiğinde mübâh olan hazların birçoğunu terk edebilendir.[329] Hikmet sahibi, Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanan O'nun gönderdiği emir ve yasaklarının sınırları içerisinde yaşayan ve tavsiyelerini her şeyden önce yerine getiren kişidir. Hikmet ilmi, müslüman filozoflar tarafından "ilmü'l-ulûm" olarak diğer ilimler hikmet ilminin alt birimi olarak kabul edilir. Hikmet ilmi olgusal ilimle vahyi ilmin buluştuğu nokta olarak tespit edilmiş ve beşer aklının ıslahı şeklinde bir gâye atfedilmiştir.[330] Felsefe önce hikmet olarak algılanmak istenmiş, Dârü'l-Hikme ve Beytü'l-Hikme kurulmak sûretiyle resmi konum kazandırılmıştır.[331] İslâm dünyasında X. asrın ikinci yarısında yaşayan "İhvân-ı Safa" adlı felsefi hareket felsefeye "*hikmet sevgisi*" anlamı verirler. Felsefe, ilkönce insanın ilimleri sevmesi, ortasında gücü oranında nesnelerin/varlığın hakikâtini kavraması ve sonunda ise söz ve davranışın ilme ve akla uygun olmasıdır.[332] Allah Alim ve Hikmet sahibi olmanın gereği yarattığı her şeyi bir hikmete göre yaratır. Hikmetli fiil O'na vacibtir diyerek göklerdeki ve yerdeki herşeyin bir hikmete göre sağlam bir şekilde yaratılmış olmasının kavranması, beşeri idrâkin ötesinde Allah'ın kendilerine ilham vererek kalbini hidâyete erdirdiği ve göğsünü hikmet nuru ile aydınlattığı kimselere nasip olacağını savunur. Ancak kendilerine hikmet verilenlerin müteşâbihleri anlayabileceklerine ve kendilerini de bu sınıfa âit görürler.[333]

Birçok felsefî görüşe göre hikmet, kendisine uygun davranışların ortaya konulduğu sağlam ilimdir. Hikmet ilmi ilim dalı olarak adeta temelinden çatısına kadar her şeyi ihtiva eden bir yapı gibidir. Bunun içinde bütün ilimler mevcuttur, her ilim, bu binanın içindeki bir oda gibidir. Hikmet ilmi temel kaynak, diğer ilimler ondan doğan kollardır. Hikmet ilmi, tüm varlık ilmini içine alan bir bina, diğer ilimler o bina içerisinde insanlığın ihtiyacı ve çalışması sonucu oluşturmuş olduğu bir oda değerindedir. Her millet bu binanın bir veya birkaç odasına ulaşıp yararlanabilmiştir.[334] Bundan dolayı "*hikmet, Arab-*

---

[329] Bkz. Râzî, *Kitabu's-Sîretü'l-Felsefiyye*, V. baskı, Beyrut 1982, s.102.

[330] Bkz. Mehmet Aydın, "İslâma Göre İlim", *DEÜİF. Dergisi*, İzmir, 1986, Sayı:3, s.2.

[331] Bkz. Mahmut Kaya, "Beytü'l-Hikme", DİA, İstanbul, 1992, VI, 88-90; Dârülhikme'de dinî ilimlerin yanı sıra dil, edebiyat, mantık, felsefe, tıp, kimya, matematik ve astronominin de okutulduğu, bu alanlarda değerli bilginlerin yetiştiği bilinmektedir. M. Kaya, "Dârülhikme", DİA, İst, 1993, VIII, 538.

[332] İhvan-ı-Safâ, *Resâilu İhvâni's-Safâ*, (Thk: Arif Tamer), Beyrut, 1995, I, 57, 81; Enver Uysal, "İhvan-ı Safâ", DİA, İstanbul, 2000, XXII, s. 1.

[333] Bkz. İhvân-ı Safâ, *a.g.e*, III, 29 vd; IV, 76.

[334] Bkz. Nihat Keklik, *Felsefenin İlkeleri,* (Felsefeye Giriş), İstanbul, 1982, s.36.

ların diline, Yunanlıların aklına, Çinlilerin ellerine indi"[335] denilmiştir. Kanaatimizce bu söz aynı zamanda hikmetin evrensel kimliğine işâret ederek hikmetin hiçbir ulus, coğrafi bölge ve asra hasredilemeyeceğini de ifâde etmektedir. İnsanlık tarihi boyunca her nesil veya kuşağın katkısı kısmî olmuş, bu yerel katkılar evrensel ebedi hikmete zenginlik unsuru olagelmiştir. Hikmet ilminin kaynağı ilâhî ve nebevî olmakla birlikte, bütün din, ırk ve coğrafyaları aşan, ama hepsini kapsayan insanlığın ortak mirası ve ürünüdür,[336] denilebilir. İbn Sinâ (v.428/1037) da bu manada olan felsefe, ilk felsefe, ilâhî ilim, metafizik ve hikmeti aynı anlamda kullanır ve *hikmet ilminin konusu varlıktır, zorunlu olarak sebepleri, sebeplerin sebeplerini, prensiplerin prensiplerini ve cevherleri içine alır*, der. Bundan dolayı bu konu diğer konuların ve bunu içine alan ilim de diğer ilimlerin en soylusudur. Çünkü bütün ilimler ona dayanır, gerçekliklerini ve güçlerini ondan alırlar. O bilginin en güzel konusunun en güzel ilmidir.[337] Çünkü hikmet şeriatın arkadaşı, sütkardeşidir. Şeriâtın maksadı gerçek bilgiyi ve gerçek ameli öğretmek, Allah'ı ve diğer var olanları olduğu şekilde bilmektir. Din ile felsefe (hikmet) bir gerçeğin iki ayrı izâh tarzı kabul edilir.[338] Her felsefe hikmet olabilir ama her hikmet felsefe olmayabilir. Hikmetin felsefeden daha geniş bir anlam sahası vardır, demek mümkündür.[339] Böylece İslâm filozofları hikmete, felsefeden daha derin ve kapsamlı bir anlamlar yüklemişlerdir. Böylece hikmet, kesin doğru bilgi, yapılması erdemli olan bir hareket tarzıdır. Yani hikmet bu kullanışla felsefeden daha kapsamlı bir anlam örgüsüne ulaşır.[340]

Hikmet, eski ve yeni hikmet olarak vasıflanmış, bu iki vasfıyla iki tür hikmet sayılmıştır. Aristo ve ona tabi olanların kadim hikmetine eski Yunan hikmeti, yeni asırda ortaya çıkan ve yaygın hale gelene ise yeni hikmettir. Eski hikmetin meselelerini ispat sırf akli delillerle olur. Bu hikmete akli veya nazarî, o alanın fizozoflarına da *felasife, akliyyun, hukema, hikemiler* adı verilmiştir. Bunlardan bir grup hayalicidir. Maneviyatın harici hakikatlerini ve maddiyyatın hakiki varlığını inkâr ederler. Bunlara hayaliye ve sufestaiye grubu denmiştir. Yeni çağdaş hikmetin meselelerini ispat duyu ve tecrübeye daya-

---

[335] Tehânevî, *a.g.e*, I, 36-41.

[336] Bkz. Tehânevî, *a.g.e*, I, 36-41

[337] İbn Sina Ebû Ali el-Hüseyin İbn Abdullah, *eş-şifa el-İlâhîyat,* (Neşr: İbrahim Medkur, thk: G. Anavvati, Said Zayid), trs., I, 4, 6, 15, 17, 18 vd.

[338] Bkz. İbn Rüşd, *Faslû'l-Makal*, s. 99, 100, 115.

[339] Bkz. Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş*, s. 23 vd.

[340] Bkz. Bayram Ali Çetinkaya, *Yitik Bilgi ve Hikmet*, Nasihat Yay, Ankara, 2007, s.34.

nan deliller iledir. Bu hikmete, hissiye ve maddiye denilmiştir. Bunlar da *hissuyyûn, maddiyyûn* diye adlandırılır.[341]

Sonuç olarak, felsefî anlayışta "felsefe" ve "hikmet" kelimelerinin, çoğunlukla birbirleri yerine kullanıldığı görülmektedir. Bazı devirlerde İslâm filozoflarının hikmeti felsefeden ayırarak farklı anlamlar yükleyerek hikmete, felsefeden daha derin ve kapsamlı bir anlamda kullanıp, hikmeti "*doğruyu, yanlışı ayırt edebilme yetisi*" olarak algılayıp hikmet sahibi kişiyi de "bilgelik ve filozofluk" ile aynı kategoride değerlendirmişlerdir. Hakikî filozof, bedenleri tedavi edip şifa bulmalarına vesile olduğu gibi, öncelikle kendi nefsini eğitmek amacıyla yeri geldiğinde mübah olan hazların birçoğunu terk edebilendir. Bu manada kendisine hikmet verildiği için Hz. Lokman'a "*Lokman el-Hekim"*denilmiştir. Filozoflara göre hikmet, ilim dalı olarak adeta temelinden çatısına kadar her şeyi ihtiva eden bir yapıya benzetilir ve bu yapıya hikmet binası da denilir. Diğer ilimler ise hikmet ilminin alt birimi olarak kabul edilir. Hikmet aklî kuvvenin faziletidir. Hikmet, kesin doğru bilgi, yapılması fazilet olan hareket tarzıdır. Bu manasıyla hikmet felsefeden daha geniş bir mana taşır. Her hikmet felsefedir, fakat her felsefe hikmet değildir. Müslüman filozoflara göre hikmet, naklî bilimlere karşılık olmak üzere aklî bilimlerin tamamını kapsayan bir anlamdır. Bu da Allah'ı bilmeye ulaştıran sürekli gayrettir.

1.4.4. Tasavvuf'da Hikmet

Tasavvuf ehline göre hikmet, asıllarına uygun olarak eşyanın mahiyeti, nitelikleri, özellikleri, hükümleri, sebep-sonuç bağlantısı, varlıklar alanındaki sıkı düzenin sırrı hakkında bilgi sahibi olmak ve bu bilginin gereğine göre hareket etmektir.[342] Başka bir deyişle *görüntünün ötesi, içyüzü, sır perdesi* manasına gelen hikmet, genellikle ilâhî sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların var oluş amaçlarının kavranması, sebeplerle bunların sonuçları arasındaki ilişkilerde ilâhî irâdenin rolünün keşfedilmesidir. Hikmet, insanın gücü oranında, dış âlemdeki (*afâktaki*) nesnelerin hakikatını olduğu gibi bilip ona göre hareket etmesinden bahseden, *tabii, riyazî* ve *ilâhî* olarak ayrılan doğrudan sezgisel bir deneyimle elde edilen bir ilimdir.[343] Hikmet, imân, mâna ve sevgi ile kavranan bir bil-

---

[341] Bkz. Abdullatif el-Harputi, *Tenkihu'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm*, s.6-7.

[342] Bkz. Hâkim et-Tirmizi, *Hatmü'l-Evliya*, Beyrut, 1965, s. 348; Abdürrezzak el-Kâşâni, *Istılahatü's-Sufiyye*, (Neşr. M. Kemal-İ.Cafer), Kahire, 1981, s. 61; Mustafa Kara, "Hikmet (Tasavvuf)", İst, 1998, XVII, 503 vd; H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar,* İst, 1994, s. 57.

[343] Bkz. Serdar Ziyaeddin, *Hilal Doğarken*, (Trc. Sahabettin Yalçın), İstanbul, 1994, s. 94.

giye dayandırılıp derin anlamlı bir deneyden çok, sezgi ile kavramaya denir ki kalpten dile *yenabi-i hikmet*[344] akar. Bu manasıyla hikmet, zihnin ilham ile herşeyin künhüne erecek şekilde nurları vermesi halidir. Bu şekilde sahip olunan bilgiye de "*hikmet-i işrâk*" denilir. Tasavvuf, kendisini, ilâhî bir coşkunlukla aklın sınırlarını aşan, çoklukta birliği herşeyde Tanrı'yı gören bir aşk olarak tanımlar. Aşk ise, insanı hikmete ulaştıran, âlemi özünde saklı sırları anlamaya yarayan bir güçtür.[345] Tasavvufî hayat nefsi yüceltir ve güzelleştirir. Bir makamdan diğer bir makama yükselen nefse iyilikler kazandırır. Ruhlar âlemine yönelen bu nefis aşk hali içindedir. Bu halde ilmi sever, cömerttir, kanaatkâr ve mütevazîdir, sabır ve tahammül gücü artar, müsamahakârdır, zahmete ve işkenceye katlanır. Kâinatın sırrına yani hikmetlerine hayran kalır, halktan uzaklaşıp Hakk'a yaklaşır. Güzel sözlü olur ve hikmetli konuşur.[346] Demek oluyor ki hikmet, insanın gücü oranında, dış âlemdeki (afâktaki) nesnelerin hakikâtini olduğu gibi bilip hareket etmesi, nefsin ve şeytanın afetlerini bilmesidir. Hakka'l-yakîn konumunda bulunan kişiye hikmet yani gaybın sırları açılır. Mutasavvıf, dini hayatı ifrat derecesinde uygulayarak iç aydınlanma gerçekleştirmek için dünyadan vazgeçme yollarını öğrenir, dünya-ukba ikilemini ikincisi lehine olmasını ister.[347] Günâh ve cehâletin kaynağı tokluk, ilim ve hikmetin kaynağı da açlıktır. Yani hikmet midesi boş olanlarda bulunur.[348] Hikmet oruç ile irtibatlandırılıp "*Oruç hikmet hazinelerinin anahtarıdır*"[349] denilir. Bazı Mutasavvıflara göre hikmet; Allah'ın askerlerinden bir askerdir. Ariflerin kalbi dünya ateşinin yangınından ferahlasın diye, Allah onu âriflerin kalbine gönderir. Hikmet, isâbet, Hz. Peygamberin sünneti, adâbı, ahlâkı, halleri ve öğrettiği gerçekler, zühd, takva, haşyet, salih amellerdir.[350] Hikmeti, zahiri ilimlerden sonra tasavvufi ilimlerin ilki olarak belirler ve nefsin tuzaklarından kurtulma yollarını, ruhun terbiyesini öğreten bir ilim olarak tanımlar.[351] Bu manasıyla hikmetin elde edilebilmesi için dâimâ tefekkür gerekir. Bu sayede gizli olan şeyler açılır, hallerinin iç yüzleri görülür. Hikmet nurları bu tefekkür sonu-

---

[344] Yenabi-i Hikmet; hikmet pınarları demektir. "*Kırk gün helâl yiyenlerin kalbindeki pınarlardan ve çeşmelerden, nur fışkırır"* (Aclûni, *Keşfü'l-Hafa*, II, 224) hadisinde de belirtildiği gibi hikmet pınarları müminlerin kalbindedir. Bkz. Cebecioğlu, Tasavvuf *Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 294.

[345] Bkz. Russel Bernard, *Felsefede İlmi Metod*, (Trc. Hamdi Akverdi), İstanbul, 1940, s. 43.

[346] Ebû Talib Mekkî, *Kutu'l-Kulûb*, (Çev.Yakup Çiçek, Dilaver Selvi), Semerkand Yay, İstanbul, 2004, I, 86; Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdi, *Tasavvufun Esasları,* (Çev.H.Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz), Vefa Yay, İstanbul, trs., s.105 vd; Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi,* s.47.

[347] Bkz. Ülken, *İçtimai Doktrinler Tarihi,* s. 9.

[348] Bkz. Abdulkerim Kuşeyri, *Risâle*, (Terc. S.Uludağ, Kuşeyri Risâlesi), İstanbul, 2009, s. 232 vd.

[349] Bkz. Seyyid Burhaneddin-i Tirmizi, *Maarif*, (Terc. Ali Rıza Karabulut), Kayseri, trs. s. 13.

[350] Bkz. Ebû Nasr Serrac et-Tusi, *Luma*, (Haz: H. Kamil Yılmaz, İslâm Tasavvufu), İstanbul, 1996, s. 93; Mustafa Kara, "Hikmet", DİA, XVII, İstanbul, 1998, 503-519.

[351] Bkz. Ebû Bekir b.İshak Muhammed Kelabazi, *et-Taaruruf li Mezhebi Tasavvuf*, Kahire, 1960, s.75 vd.

cunda kalbe gelir.[352] Tefekkür ile akıl âciz ve yoksul olup ihtiyaca düşerse gıdası hikmettir. Çünkü Allah aklı, hikmet nurundan yaratmıştır. Her şey aslına ve cinsine döner. Hikmet sahibi olan kişi aklı olgun (kâmil) kimse, iki dünyada da olgun kişidir. Bu kimse işlerinde, sözlerinde hallerinde, hüküm ve hikmet sahibidir. Hikmet ve güzel söz, îmânın özünden meydana gelir,[353] bazen susmakla, bazen de söylemekle olur.[354] Hikmet, eşyanın hakikatını, özelliklerini, hükümlerini nasılsa öylece bilmek, sebeplerin müsebbibleriyle irtibatını, sırlarını bilip onun gereğince amel etmektir.[355] Hz. Ali (v.40/661) de hikmet sahibinin nasıl olması gerektiğini örnekle şöyle anlatır: "*Bilin ki, hikmet sahibi bir insan, dünya varlığını aldığında onu bir eczacı gibi alır. Eczacı, eline bir yılan aldığı zaman, onun faydasını da zararını da bildiği için zehirinden emin olur. Dolayısıyla ondan faydalanmak ve onunla başkalarına faydalı olmak için çalışır*."[356]

Birçok tasavvuf âlimine göre hikmet, ledünnî bilgidir. "İlm-i ledünnî" sözüyle, kula vasıtasız verilen ilim kastedilir.[357] Yüce Allah Hızır'a ledünnî ilim yani "hikmet" vermiştir.[358] Bir anlayışa göre hikmet de çalışarak elde edilemez.[359] Hikmet, bazen söylenen bir şeyin zımnen içerdiği başka bir hikmeti kavramak ve anlamaktır. Âyetlere sufilerin farklı yorumlar getirebilmesinin nedeni, âyetlerin açıkça ifâde ettiklerinin yanı sıra zımnen içerdikleri birtakım hikmetlerin farkına varılmasından başka bir şey değildir.[360] Bir diğer tarifle hikmet velilere has, kaynağı ilhâm olan, öğretimle kazanılmayıp riyazetle elde edilen bilgidir ve "*ilm-i hal, ilm-i irfan, ilm-i aşk, ilm-i bâtın, ilm-i ledün, ilm-i südûr, ilm-i kulûb"* adlarıyla da anılan hikmet Allah'ı bilmekten ibarettir.[361] Hikmete fazilet anlamı veren ahlâk âlimleri de, *düşüncede kurnazlık ifrat, avanaklık tefrit, hikmet itidâldir, hikmet, başkalarını kandıracak şekilde kurnaz, başkaları tarafından kandırılacak tarzda ahmak olmamaktır ki bu ibretin ve basiretin sonucudur*,[362] derler. Hikmet kavramına verilen önemden dolayı da bazı sûfîlerin "hakîm" lakabıyla anıldıkları gö-

---

[352] Bkz. M. Sulemî, *Sülemi'nin Risâleleri*, (Trc. S.Ateş, Tasavvufun Ana İlkeleri), Ankara, 1981, s. 26.

[353] Bkz. Seyyid Burhaneddin-i Tirmizi, *a.g.e*, s.18, 29.

[354] İbnü'l-Arabî, *Fususu'l-Hikem*, (Çev. Ekrem Demirli), İstanbul, 2008, s.19, 21, 207, Bkz. İbnü'l-Arabi, *el-Futuhat el-Mekkiye*, (Çev. Nihat Keldik), Ankara, 1990, s. 5.

[355] Bkz. Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevi, *Kitabu Camii'l-Usul fi'l-Evliyai ve Envaihim ve Kelimati's-Sufiyye*, Mısır, trs, s. 80-81.

[356] Kadir Özköse, *Tasavvuf ve Gönül Eğitimi*, Malatya, 2008, s. 95.

[357] Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar,* s. 57; Mustafa Özdamar, *Tasavvufda Temel Kavramlar*, Kırkkandil Yay, İstanbul, 2012, s.199.

[358] Bkz. Kehf, 18/65.

[359] Pek çok hususiyetleri yanında, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in göğsü açılarak (inşirâh) hikmet yerleştirilmiştir. Bkz. Hayrani Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, AÜİF. Yay, Ankara, 1986. s. 24.

[360] Bkz. Ekrem Demirli, *Fusûsu'l-Hikem Şerhi*, Kabalcı Yay, İstanbul, 2008, s. 481.

[361] Bkz. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, I, 199-205.

[362] Bkz. Gazâlî, *Mîzânul-Amel*, s. 264; İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, s.20-21.

rülmektedir. Meselâ Hakîm et-Tirmizî (v.320/932) ve Hakîm Senâî (v.525/1131) gibi. Orta Asya Türk sofilerinden Hakîm Atâ Süleyman Bâkırgânî (v.582/1185) de ününü bu kavramdan alır.[363] Türk tasavvuf geleneğinde, tasavvufî şiirlere de hikmet dendiğini görmekteyiz.[364]

Sonuç olarak Tasavvuf'ta ince ve yararlı bilgi anlamında hikmet, "*ledün ve manevî sırlar"* olarak tarif edilir. Hikmet genellikle ilâhî sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların var oluş amaçlarının kavranması, sebeplerle bunların sonuçları arasındaki ilişkilerde ilâhî irâdenin rolünün keşfedilmesidir. *Tabii, riyazî ve ilâhî* olarak ayrılan hikmet, insanın gücü oranında, dış âlemdeki (afâktaki) nesnelerin hakikatını olduğu gibi bilip ona göre hareket etmesinden bahseden ilimdir.

Mutasavvıfların hikmet kavramını sistematik bir biçimde kendi düşünce dünyaları içinde çeşitli anlamlarda kullandıklarını da görmekteyiz. Bazı tasavvuf âlimleri hikmeti, nefsin, şeytanın ve riyâzetin afetlerini bilmekten ibaret görüp, kavramın alanını ahlâkî boyut çerçevesinde algılamışlardır. Bazıları da hikmeti velilere has, kaynağı ilham olan, öğretimle kazanılmayıp riyazetle elde edilen bilgi sayar ve "*ilm-i hal, ilm-i irfan, ilm-i aşk, ilm-i bâtın, ilm-i ledün, ilm-i südûr, ilm-i kulûb*" adlarıyla da anarlar. Hakiki hikmet (real wisdom), ledünnî ilim (supernatural forces) olarak adlandırırlar. Mutasavvıfların çoğunluğuna göre "hikmet ilmi" diğer ifâdesiyle "ledünnî ilim" peygamberlere Allah tarafından lütûf olarak verilir.

Tasavvuf ve ahlâk ilminde hikmet; ilâhî sırların bilinip kavranması anlamıyla, bütün hal ve hareketlerde isabetli olup itidâl üzere bulunmak manasında da kullanılır. Hikmetin özelliklerini tam olarak kavrayabilecek olanlar "ulü'l-elbab"dır. Meselâ gözün hikmeti, görmektir; gâyesi ise görülen şeyler üstünde tecellî eden Allah'ın isim ve sıfatlarını tefekkür etmek ve kullukta bulunmaktır. Aklın hikmeti, eşyanın arka cephesinde duran mânâları okumak, gâyesi ise o eşya üstündeki tevhide işaret eden delilleri tefekkür ile okuyup Allah'ın isim ve sıfatlarını istihsan ve tesbih etmektir. Kalbin hikmeti, kâinatın küçük ipuçları ile işaret ettiği sonsuz güzellik sahibi olan Allah'ı sevmek ve şükretmektir.

---

[363] Bkz. Mustafa Kara, "Hikmet", DİA, XVII, İstanbul, 1998, 503-519.

[364] Hoca Ahmed Yesevî (v.562/1166)'nin "Divan-ı Hikmet"i gibi. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *İçtimai Doktrinler Tarihi*, İstanbul, 1941, s.9 vd; İz, *Tasavvuf, s.*212.

1.5. Hikmet İle İlişkili Kavramlar

Düşünceler ve fikirler kelime ve kavramlarla ifade edilir. Kavram, nesnelerin zihnimizdeki tasarımı, terim de kavramların dil ile ifadesidir, denilebilir. Yani kavram, bir objenin zihindeki tasavvurudur. Terim ıstılâhın, kavram da mefhûmun karşılığı olarak kullanılmaktadır.[365] Kavramları ve ilişkili anlam kavram ve terimlerini bilmek bize gelen fikirleri, görüş açılarını ve mesajları anlama, kavrama ve idrâk etme çabasına katkı sağlayabilir. Semantik de böyle kristalleşerek kelimeye dönüşmüş görüş açılarının tahlili ve tetkikidir,[366] demek mümkündür. Kavramlar olayı, mesajı veya haberi makûl alandan önce mahsus alanda gündeme getirir, öncelikle burada algılanmasını sağlarlar. Kavramlar, kelimeler, düşünceler dünyasında eş anlam (müterâdif), yakın anlam ve karşıtlıkların (müteârız) incelenmesi, aslında algılamalar arasındaki farkların incelenmesidir.[367] Kavramların anlamları diğer bazı kavram ve terim anlam alanı ile içiçe olabilmektedir. Bu sebeple hikmet kavramının muhteva ve kapsamını anlayabilmek için o kavramın yakın ve zıt anlamlarına göz atmanın faydalı olacağını düşünüyoruz.

1.5.1. Hikmet İle Yakın Anlam Alanına Giren Bazı Kavramlar

Hikmet kavramı ile yakın anlam alanına giren bazı kavramlar vardır. Bu kavramların anlam alanları ile hikmet kavramının anlam alanlarının çoğu zaman örtüşmektedir. Meselâ "basiret" kavramı, anlama, kavrama, bilme, görme gücü, deruni his, iç bakış, sezgi, bir şeyin iç yüzüne vakıf olma, sağduyu, anlamak, kavramak ve hikmet anlamlarındadır.[368] Anlam ve sonuçları bakımından "firaset"in anlam alanı hikmet kavramı ile hemen hemen aynıdır.[369] "Furkan" kavramı, doğru ile eğriyi ayırt etmeye yarayan insan aklı ve gerçeklik bilgisi yönüyle hikmetle aynı anlam alanına sahiptir.[370] "Hayr" kavramı da akıl, adâlet, fazilet ve faydalı nesne gibi herkesin arzuladığı şey, dinin ve aklın yapılmasını iyi ve güzel gördüğü, kişinin sadece Allah'ın rızasını gözeterek yaptığı iş, amel olarak da tanımlanır.[371] Kelâm âlimleri hayır kavramını kader ve insan fiilleri bağlamında

---

[365] Bkz. Koca, "Mefhum", DİA, XXVIII, 352.

[366] Bkz. M.Soysaldı, *Kur'an Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, İzmir, 1997, s.5-16.

[367] Bkz. Ece, *İslâmın Temel Kavramları*, s.23 vd; *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yay, II, 817.

[368] Bkz. İsfehânî, *a.g.e*, 49; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1, 291; Topaloğlu, "Basir", DİA, V, 102; Yurdagür, "Basar", DİA, V, 101; Yerlikaya-Uludağ, "Basiret ", DİA, V, 103.

[369] İbn Manzûr, *a.g.e*, V, 3379; Uludağ, "Firaset", DİA, XXIII, 116.

[370] Bkz. İsfehânî, *a.g.e*,, 377; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 181; İbn Manzûr, a.g.e, V, 3398.

[371] Bkz. İbn Manzûr, *a.g.e*, "hyr" md; İsfehânî, a.g.e, "hyr" md.

değerlendirmiş, hayrın da şerrin de işlenmesini bunları yapan kişiye, tabiat düzeni içinde yaratılmalarını ise Allah'a nisbet etmişlerdir.[372] Mâtürîdî, hikmetli bir işin ilim, adâlet ve isabet barındırdığını hikmetsiz bir işin de sefeh, zulüm ve cehâlet içerdiğini açık bir şekilde söylemektedir. Böylelikle o, "sefeh", "zulüm" ve "cehâlet" kelimelerini, hikmetin anlam çerçevesi içinde, ona muarız olan şeyler olarak görmektedir. Mâtürîdî, hikmet kavramının zıt anlam alanına giren kavramları eserlerinde birçok defalar kullandığınıda söyleyebiliriz. Hikmetle yakından ilgisi bulunan bazı terim ve kavramları, "Bilgi, Tatbikat, Gâye, Fayda, Sebep" olduğunu söyleyenler olduğu gibi,[373] hikmet ile ilgili kavramları zıt anlamlarıyla birlikte aşağıdaki gibi özetleyenler de vardır.[374]

İLİM	HİKMET	HAKİM	ADALET	ÂDİL
⇕	⇕	⇕	⇕	⇕
CEHL	SEFEH	SEFİH	ZULÜM	ZÂLİM

Hikmet ile yakın anlam alanına giren kavramları; Hüküm, Adalet, Basiret, Nüha, Hicr, Fıkıh, Fehm, Furkan, Kevser, Marifet, Hayr, Tedebbür, Şuur, Takva ve Firaset olduğu belirtilmiştir.[375] Bu başlık altında "Hikmet" kavramı ile doğrudan doğruya yakın anlam ilişkisi içinde bulduğumuz, "Hakîm"," Hak", "İlim", "İllet", "Gâye", "Adalet" ve "Fıkıh" gibi bazı kavramları kısaca incelemek istiyoruz.

Hakîm, hkm kökünden düzelten, iyileştirmek amacıyla bir şeyden meneden, her şeyi yerli yerine koyan, hükmeden manasındadır.[376] Allah'ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri olan "el-Hakîm", hüküm ve hikmet sahibi, kâmil ilmiyle adâletle hükmeden anlamındadır.[377] Hakîm, herşeyi yerli yerine koyan, tedbirinde hiç hata yapmayan, âlim, bilgin, herşeyi bilen, tabiatı inceleyen, tabip, her şeye hükmeden ve "Ahkemül-Hakîmin" olan Allah'tır.[378] "Kitab-ı Hakîm" ise Kur'ân'dır.[379] Hakîm, Allah için kullanıldığında hükmeden, varlıkları en mükemmel şekilde bilen ve yaratan, birbiriyle uyumlu bir şekilde

[372] Bkz. İsfehânî, *a.g.e*,, "hbr" md.; Bkz.Topaloğlu-Çelebi, *a.g.e*, s.124.

[373] Bkz. Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s.12-3.

[374] Bkz.Hanifi Özcan, "Mâtürîdî'ye Göre Hikmet Terimi", *İslâmi Araştırmalar*, cilt: II, Sayı:6, 6 Ocak 1988, s.45.

[375] Bkz. Tan, *Kur'ân'da Hikmet Kavramı*, s.12, 43 vd.

[376] Bkz. İbn Manzûr, *a.g.e*, II, 951; İsfehânî, *a.g.e*, s.127; Tâhânevi, *a.g.e*, I, 501; Murat Serdar, *Musa'nın Mısırında Şirk*, Kayseri, 2012, s. 48; Topaloğlu, "Hakîm", DİA, XV, 181.

[377] Bkz. İbn Manzûr, *a.g.e*, II, 951; İsfehânî, *a.g.e*, s.127; Topaloğlu, *Allah İnancı*, s.98-9.

[378] Bkz. İsfehânî, *a.g.e*,, "hkm" md. s.127-8; İbnü'l-Esîr, en-Nihâye, "hkm" md.; İbn Manzur, *a.g.e*, "hkm" md.; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VIII, 230, IX, 88, 146, 216, 236, 512, X, 4, 48.

[379] Kur'anil-Hâkimdir. Bkz. Yasin, 2.âyet. Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, VIII, 502.

düzene koyan anlamında "bütün sözleri ve fiilleri adâlete, ilme ve teenniye (hilm) uygun olan bütün nesneleri ve olayları en üstün ilimle bilen ve bütün tabiat nesnelerini ahenkli, sağlam ve sanatkârane yaratıp sürdüren Allah'tır."[380] Hakîm, "yönetici ve kadı" anlamında hadislerde de geçer.[381] Kelâm âlimleri, "Hakîm" ismini "bütün nesneleri ve olayları en üstün ilimle bilen" ve "bütün tabiat nesnelerini âhenkli, sağlam ve sanatkârane yaratıp sürdüren" manalarıyla Allah'a nisbet ederek Yüce Yaratıcı'nın bütün fiillerinin hikmetli olduğunu söylerler.[382] "Aziz" ve "Hakîm" isimlerinin, küfür kavramından sonra zikredilmesinin hikmetini Mâtürîdî, "*Allah küfrü, fesadı bilir, bunları da tedbirinden, hikmetinden uzak olmamakla bilmesiyle Azizdir*",[383] "*Aziz herşeyde Allah'ın izzetini gösterir. Hakîm her şeyde O'nun tedbir ve hikmetinin izlerini gösterir*"[384] diyerek açıklar. Mâtürîdî, hakîm isminin yorumu için hikmeti esas almış ve Hakîm'i "*bilerek hükmeden ve her şeyi yerli yerine koyan*"[385] şeklinde tanımlamıştır. Çünkü Yüce Allah bilmeden, gafletle veya isabetsiz bir şekilde hükmetmez; O, insanlarda görülebilen bu vasıflardan münezzehtir. Hakîm hükmünde ve yönetiminde yanılmayandır yahut peygamber göndermek dâhil bütün fiillerinde hikmetle uygun olanı yapan, hiçbir hata ve gaflet içinde olmayıp dâimâ isabet edendir.[386] Hakîm olan Allah "fiilinde isabet eden, emir ve nehyinde hikmet sahibi olan, her şeyi sapasağlam yaratan ve bunu birliği için delil kılan, muhkim ve mutkindir."[387] "Hakîm, Allah'ın sıfatı olursa herşeyi yerli yerine koyan, mutlak ilmiyle en ince ayrıntısına kadar bilgisiyle hükmeden Allah'tır"[388] Hakîm, hikmeti ve ilmiyle tedbirinde hata yapmayan, yaratıklarının bütün ihtiyaçlarını, menfaatlerine göre veren manasındadır, yoksa bu mananın zıddı "sefeh" olur.[389] Özetle Mâtürîdi hakîmi "*Allah bilmeden, gafletle veya isabetsiz bir şekilde hükmetmez; O, insanlarda görülebilen bu vasıflardan münezzeh ve berîdir*" diyerek tanımlamıştır.

Hak, "*gerçek, doğru ve sabit, gerekli ve lâyık olmak, olabilirlik niteliği taşımak, sürekli*

---

[380] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VIII, 99.

[381] Bkz. Buhârî, itisâm 21, ahkâm 15, 16, 21, 29, 39, 40; Müslim, akzıye 15; Ebû Dâvûd, akzıye 2, 8.

[382] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IX, 192; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveyni, *Kitabu'l-İrşad*, (Mütercimler: A.B. Baloğlu, ve diğerleri, İnanç Esasları Kılavuzu), TDV. Yay, Ankara, 2010, s.133.

[383] Mâtürîdî, *a.g.e*, X, 48.

[384] Mâtürîdî, *a.g.e*, V, 427, VIII, 652.

[385] Mâtürîdî, *a.g.e*, VIII, 230, IX, 88, IX, 216, 236.

[386] Mâtürîdî, *a.g.e*, VI, 3, 363.

[387] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 245, VIII, 230.

[388] Mâtürîdî, *a.g.e*, VI, 3.

[389] Mâtürîdî, *a.g.e*, IX, 216.

var olmak, gerçeğe uygun bulunmak, bir şeyi sabit ve gerekli kılmak"[390] anlamlarındadır. Hak, genellikle bâtılın zıddı olarak gösterilir. Allah'a nisbet edildiğinde ise "el-Hak", bizzat ve sürekli olarak var olan, gerçekliği mevcut bulunan, varlığı ve ulûhiyyeti fiilen tahakkuk eden anlamında Allah'ın bir bir ismi olarak kullanılır.[391] Kur'ân'da hak kavramı birçok âyette geçer.[392] Bazı yerlerde, "görünen ve görünmeyen âlemlerin sahibi" mânasındaki Melik ismiyle birlikte kullanılırken[393] bazı âyetlerde "besleyip geliştiren" anlamındaki Rab,[394] "ulûhiyyeti veya adâleti apaçık" anlamındaki Mübin,[395] "gerçek dost ve yardımcı"[396] mânasındaki Mevlâ isimleriyle muhteva zenginliği kazanır. Bu zengin kullanım içinde hak kavramı Allah'a pek çok yerde nisbet edilmekte olup bunların bazısında "Esmâ-i Hüsnâ"dan biri olarak doğrudan zât-ı ilâhiyyeye izafe edilir.[397] Bazı müfessirler âyetlerde geçen hak kavramını "*hikmet üzere ve dünyanın yaratılması gerektiği şekilde*" veya "*O'nun hikmetiyle belirleyip tanımladığı ölçü, şekil, durum ve keyfiyete göre"* şeklinde hikmet ile ilişkilendirip yorumlamışlardır.[398] Hak ismi Kıdem ve Beka kavramlarını da içerecek şekilde vücûd mânası gözönünde bulundurularak zâtı isimler içinde mütalaa edilir.[399] Hak isminin "varlığı zorunlu" anlamıyla Allah, varlığının başlangıcı olmaması itibariyle Evvel, "*varlığının sonu olmayan, ebedî hayatla diri*" mânalarıyla Âhir, Bakî, Vâris ve Hay isimleriyle anlam irtibatı vardır. Hak Teâlâ evrende hiçbir şeyi boş, abes, batıl, oyuncak olarak değil, her şeyi ilmiyle ve hikmetiyle yaratmıştır.[400] Dolayısıyla el-Hak, *herşeyi bir hikmetine uygun olarak kullarının dünyada ve âhirette yararlarını gözeterek adâletli bir biçimde yaratan, kendisinin varlığı sürekli olan ve bütün hayatı yönlendirmesi, nimetler vermesi, kesintisiz biçimde devam eden* manasında Allah'ın isimlerinden bîridir.[401]

Hak, bulunduğu yere göre izafi anlamlar kazandığı da görülür. Meselâ hak kavramı ha-

---

[390] İsfehânî, *a.g.e*, Hakk md., Tehânevî, *a.g.e*, I, 329-330, Bkz. Gazâlî, *el-Maksadü'l-Esna*, s.98-9.

[391] Bkz. İsfehânî, *a.g.e*, Hak md; Tehânevî, *a.g.e*, I, 329-330; Topaloğlu, "Hak", DİA, XV, 152.

[392] Bkz. Abdülbâki, *a.g.e*, Hak md.

[393] Bkz. Tâhâ, 20/114.

[394] Bkz. Yûnus, 10/32; Delillerle burhanlarla gerçek Rab. Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 39.

[395] Bkz. Nûr, 24/25.

[396] Bkz. En'âm, 6/62, Yûnus,10/30; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV, 108.

[397] Bkz. Kehf, 18/44, Hac, 22/6, 62; Nûr, 24/25; Lokman, 31/30.

[398] Bkz. Kâdî Beyzâvi, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, İstanbul, 1986, I, 631-2; Şakir Kocabaş, *İslâm'da Gerçeklik Kavramı, Kur'ân'da Hak Kelimesi*, İstanbul, 2004, s.67 vd.

[399] Bkz. Topaloğlu, "Hak", DİA, XV, 152; Mehmet Demirci, "Hak", DİA, Ankara, 1996, XV, 151.

[400] Bkz. Elmalılı, *a.g.e*, IV, 448-450.

[401] İsfehânî, *a.g.e*, "Hak" mad; Topaloğlu, "Hak", DİA, XV, 152; "Esmâ-i Hüsnâ", DİA, XI, 412.

berler hakkında zikredilirse onunla kasdedilen şey "sıdk"tır yani haberin gerçeğe uygun olmasıdır. Eğer hak kavramı hükümlerle ilgili olarak zikredilirse, o zaman kasdedilen mana "adâlet"tir. Sözlerle ilgili olarak zikredilirse "sözde isabet etme" anlamına kullanılır. Şâyet hak kavramı yerlerin ve göklerin yaratılışı ile ilgili olarak zikredilirse o takdirde hak kavramı ile kasdedilen mana "hikmet"tir.[402] Diğer bir manasıyla hak "hüccet, burhan, hikmet, ilim, gerçek delil" demektir.[403] Akla ve doğruya uygun olma ve Allah'ın layık gördüğü şekil olarak da tanımlanır.[404] Allah'ın gökleri ve yeri hak üzere yarattığını beyan eden âyetlerde[405] geçen hak kelimesi "hikmet ve ilim" şeklinde yorumlanır.[406] Hikmetiyle bütün yaratıklarında delillerle, âhirette de bütün yaratıkların yaptıklarını hikmeti gereği hak ve doğru olarak bildirmesiyle haktır.[407]

İlim, Allah'ın zâtına nisbet edilen sübûtî sıfatlar içinde yer alır ve bunların en kapsamlısını oluşturur.[408] Çok bilen, bilgisi ezelî ve ebedî olan, "Alimü'l-gayb ve'ş-Şehâde" yani görüleni ve görülmeyeni bilen Allah'tır.[409] Hakîm kavramı insana nisbet edilince, âlim ve hikmet sahibi, Kur'ân'ın nasih, mensuh, muhkem ve müteşâbihini bilendir.[410] Alîm olan kişi aynı zamanda hâkim olan kişidir. Alîm, Kur'ân'da Allah'a nisbet edilerek, *Hakîm, Semî, Vâsi', Azîz, Habîr, Kadîr, Hâlim, Şâkir ve Fettâh* isimleriyle birlikte geçmiştir.[411] Bu isimlerle âlim arasında birbirini teyit ve tavzih etme, İlm-i İlâhî'nin farklı cihetlerini gösterme gibi münasebetler vardır.[412] "Alîm" ile "Hakîm" ismi 33 defa beraber kullanılır. Âyetlerde bazen "Alîm" ismi bazen "Hakîm" ismi öne alınmakta, âyetlerin muhteviyatlarına göre de anlamı da zenginleşmektedir.[413] İlim, mutlak olarak bilmek, bir şeyin şuurda hâsıl olması, sağlam, kesin olarak, deneyerek, bir şeyin gerçeğini bilmek manalarına da gelir. Bilgi, ilim, marifet, malumat, hikmet, burhan, sultan, âyet manalarında da kullanılmaktadır. İlim, cehl'in zıddı olarak da tanımla-

---

[402] Bkz. Yunus, 10/5; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 11; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XV, 190.
[403] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 39, 40, 41.
[404] Mâtürîdî, *a.g.e*, V, 350, VII, 166.
[405] En'am, 6/73, İbrahim, 14/19, Nahl, 16/3, Rum, 30/8, Zümer, 39/5.
[406] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, IV, 126, X, 32.
[407] Bkz.Mâtürîdî, *a.g.e*, IV, 126-7.
[408] Topaloğlu, *Allah İnancı*, s.92; Yıldırım, "Âlim", DİA, II, 460; Yavuz, "İlim", DİA, XXII, 108.
[409] Bkz. İbn Manzûr, *a.g.e*, IV, 3083; Devellioğlu, *a.g.e*, s.36.
[410] Bkz. İbn Manzûr, *a.g.e*, IV, 3083.
[411] Bkz. En'âm 6/96; Yâsîn 36/ 38; Zuhruf 43/9; Tahrîm, 66/3.
[412] Bkz. Yıldırım, "Âlim", DİA, II, 460, Bkz.Yavuz, "İlim", DİA, XXII, 108.
[413] Bkz. Bakara, 2/32. Neml, 27/6.

nır.[414] Ebû Hanîfe (v.150/767), Allah'ın kendi ilmiyle ezelden beri âlim olduğunu, ilmin ezelden beri O'nun sıfatı olduğunu söyler ve "*Allah Teâlâ, yok olan şeyi yokluk halinde yok olarak bilir. Ve o şeyi var ettiği zaman nasıl olacağını da bilir. Var olan şeyi, varlık halinde mevcut olarak bilir. Yine Allah, var olan şeyin nasıl yok olacağını bilir. Allah, ayakta olanı ayakta bilir, oturduğu zaman oturma halinde bilir. Allah'ın bilgisinde bir değişiklik olmaz. Allah için sonradan bir bilgi de hâsıl olmaz. Ancak sonradan kulların durumlarında değişiklik meydana gelir*"[415] diyerek de konuyu açıklar. Eş'arî (v.324/936), hikmeti "ilim" manasında alarak, Allah'ın fiillerinde ve irâdesinde hikmetin bulunduğunu, hayrın fazl ve ihsan, şerrin ise sadece yaratma bakımından Allah'tan olduğunu ve başkası için bulunduğudur.[416] Eş'arilerde hikmet ile ilim aynı anlamda değerlendirildiği görülmektedir. Mâtürîdî'ye göre hikmet herşeyi gerçekten olduğu şekilde bilmeyi, bir başka deyişle bir şey ne hal üzere ise onu, o hal üzere bilmeye gerektirir.[417] Bu da bilgide isabettir. Bilginin ilgili olduğu şeyi aynen bildirmesi ve hakikâte uygun olmasıdır. Allah'ın fiili yani yaratması mükemmeldir, sağlamdır ve güzeldir. Birşeyi olduğu hal üzere bilmek ve o hal üzere yaratmak, bir başka deyişle bir şeyi kendi yerine yani lâyık olduğu yere koymak, O'nun fiilinin ve yaratmasının mükemmel, sağlam ve güzel olduğunu gösterir. Çünkü bu, O'na isnad edilen hikmetin ve O'nun hakîm oluşunun bir gereğidir.[418] Hakîm ve Alîm ile ilişkili el-Habir, *bilen bir nesnenin mahiyetine ve iç yüzüne vakıf olan*dır. Kelimenin kökünde bir şeyin aslını ve iç yüzünü öğrenmek için onu duyu organlarıyla algılayıp denemek ve elde edilen bilgileri akıl süzgecinden geçirip bir sonuca bağlamak manası bulunduğu gibi haber yoluyla bilgi edinmek manası da vardır. Evrenin yaratıcısı, yöneticisi Hakîm ve herşeyden haberdâr Alîm olan Allah'tır.[419] Mâtürîdî'ye göre, Allah'ın İlmi'nde konumu belli olan her şey "kün" emriyle vücut bulur. Allah her şeyi nasıl ve ne zaman olması gerekiyorsa meydana getirir. Allah her şeyin evvelini ve ahirini mutlak ilmiyle bilir. Çünkü O, hikmet sahibidir.[420] Bir kimsenin yaptığı işin mükemmelliği onun bilgisiyle doğru orantılıdır. Bilgisinin gücü ve kapsamı ölçüsünde yaptığı iş mükemmel olur. Bu da ancak o işi meydana getirmeden

[414] İsfehânî, *a.g.e*, s. 343; İbn Manzûr, *a.g.e*, IV, 3083; Cürcânî, *a.g.e*, s. 168-9.
[415] İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe, *Fıkhu'l-Ekber*, s.6.
[416] Bkz. Eş'arî, *Lum'a*, 24, 83-4.
[417] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.176, İlim, kazâ, hüküm manasına da gelir. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VIII, 104.
[418] Mâtürîdî, *a.g.e*, s.79-80.
[419] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 97.
[420] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 77.

önce onu bilmekle mümkün olur. Bu durum hikmetinin gereğidir. Ne yapacağını bilmemesi O'na sefeh atfedilmesi sonucunu doğurur.[421] Âlemin kendi başına vücut bulması ihtimâlden uzak bir şeydir. Çünkü kendi yapısında ilme ve kudrete delâlet eden hususlar vardır. Âciz ve câhil olandan böyle hikmet dolu bir âlemin bulunması imkânsızdır. Bu bağlamda âlemin âhenk ve düzen içinde seyredişi ve aynı nesnede zıtları bir arada tutuşu yöneticisinin kudretine, hikmetine ve ilmine delâlet eder.[422]

İllet, çoğulu ilel, hükmün amacını genellikle gerçekleştirdiği kabul edilen "*açık ve istikrârlı vasıf"* anlamında fıkıh usûlü terimidir.[423] Sözlükte illet, "*sahibini ihtiyaç dolayısıyla meşgul eden hades, bulunduğu şeyin niteliğini değiştiren şey, hastalık ve sebep, bir hükmün amacının kendisiyle gerçekleştiği sıfat, hükmü gösteren veya gerekli kılan gerekçe, mana, sebep, gâye, hedef*"[424] manasındadır. İlletin ıstılâhı anlamı, "*hükme âlem kılınan, kendisi bulunduğu zaman hükmün de bulunduğu ve hükmü tarif eden şeydir."* [425] Her hadisenin bir sebebi olduğunu ifade eden felsefe ve kelâm terimi olan "illiyet" ise sebep ile sonuç arasındaki bağlantının zorunluluğunu dile getiren ilkedir.[426] Kur'ân'da illet kelimesi ve türevleri geçmez. Hadis terimi olarak illet, sağlam bir haberin sıhhatine zarar verebilecek gizli sebeptir. Bu tür gizli kusur taşıyan hadislere "Muallel" veya "Ma'lul Hadis" denilir.[427] Hadisin muallel olması, râvisinin zabt ve duruma göre bazen de adâlet özelliklerinin eksikliğini veya yokluğunu gösterir. Dolayısıyla hadisin zahirine bakarak anlaşılması zor olduğu için, sadece bu ilimde uzmanlaşmış muhaddislerin farkına varabileceği vehim kusurlarının bulunduğu hadise "illetli/ *muallel hadis*" adı verilmektedir.[428] Hadis Usûlü'nde "illet" kavramı ile sözlük anlamındaki "*bulunduğu şeyin niteliğini değiştiren şey, gerekçe ve hastalık*"[429] manaları ile daha çok kullanıldığı da görülmektedir. Fıkıh Usûlü'nde, hükmün amacını gerçekleştirdiği kabul edilen vasıf

---

[421] Bkz. Nesefî, *Tabsıra*, I, 258.

[422] Mâtürîdî, *Tevhîd,* s. 50.

[423] Bkz. Zekiyyüddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 148; Gazâlî, *el-Mustasfa*, II, 305; Şatibi, *el-Muvâfakat*, I, 265; Ebû Zehrâ, *İslâm Hukûku Metodolojisi*, s. 205.

[424] İbn Manzûr, *a.g.e*, IV, 3080; Mecduddin Muhammed b. Ya'kub el- Firuzâbâdî, *el-Kamusu'l-Muhît ve'l-Kâbûs'l-Vasit fi'l-Lüğa,* Mısır, 1441, IV, 30; Tehânevî, *a.g.e*, II, 1036.

[425] İbn Manzûr, *a.g.e*, IV, 3080, Firuzâbâdî, *a.g.e*, IV, 30, Tehânevî, *a.g.e*, II,1036.

[426] Bkz. İlhan Kutluer, "İlliyyet", DİA, İstanbul, 2000, XXII, 121, Bkz. Dönmez, "İllet", DİA, XXII, 117.

[427] Bkz. İbn Hacer Askalâni, *Nuzhetu'n-Nazar fi Tavzihi Nuhbetil Fiker*, s. 60-1; Bkz. Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 139-145, 238-240; Bkz. Subhî es-Sâlih, *Hadîs ilimleri ve Hadîs İstılahları*, (Trc. M. Yaşar Kandemir), Ankara, 1981, s. 150-6.

[428] Bkz. Ayhan Tekineş, "İlelü'l-Hadis", DİA, İstanbul, 2000, XXII, 84-6; Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s.104.

[429] İbn Manzûr, *a.g.e*, IV, 3080; Firuzâbâdî, *a.g.e*, IV, 30; Tehânevî, *a.g.e*, II, 1036.

anlamında kullanılan illet, hükmün kendisine bağlandığı bir mana demektir.[430] Mâtürîdî'ye göre Allah'ın fiillerinin kendisine bağlı olarak gerçekleştiği kriter "illet" değil "hikmet"tir.

Kelâm âlimlerine göre her hadisenin bir illeti yani sebebi ve hikmeti vardır. Hiçbir şey tesadüfen oluşmaz. Failsiz fiil olmadığı gibi illetsiz sonuç da olmaz. Selefiyeye göre illetin kıdemi insanın da kıdemini gerektirmez ve bu durum teselsül meydana getirmez.[431] Mu'tezile kelâmcıları her ne kadar illetin ne olduğu konusunda farklı fikirler ileri sürmüş olsalar da Allah'ın yaratmasında illetin ve hikmetin varlığını kabul ederler.[432] Allah'ın her şeyi bir hikmete ve illete göre yaptığını veya yapacağını söylemek, Eş'arîlere göre onun mutlak irâdesini hikmet ve illet gibi şeylerle kayıtlamak ve sınırlandırmaktır.[433] Kur'ân'da pek çok âyette ateşin yakma, odunun ise yanma tabiatına sahip bulunduğu, bulutun yağmurun sebebi olduğu, yağmurun da suların oluşmasını ve toprağın altında depolanmasını sağladığı, suyun bitkilerin ve ziraat ürünlerinin toprakta bitip gelişmesine sebep teşkil ettiği, hiçbir nesnenin sebepsiz var olamayacağı, her illet, sebep ve gücü Allah'ın yarattığı bildirilir.[434] Mu'tezile kelâmcıları ile Mâtürîdîler, Allah'ın fiillerinin, özellikle de insana ilişkin fiillerinin hiçbiri hikmet, maslâhat, yarar, sebep ve illetten yoksun ve bağımsız olmadığı noktasında ortak bir kanaate sahiptirler. O'nun fiillerinde amaç, maksat, hikmet, illet, sebep ve maslâhatın olması, Allah'ın eksikliğini tamamlamasından değil, O'nun kemâlinden kaynaklanmaktadır.[435]

Yaratıcının bütün fiillerini bir illete bağlama düşüncesini tenkit eden düşünürümüz Mâtürîdî, illeti olmadan da Cenab-ı Hakk'ın bir fiili meydana getirebileceğini de savunur. Çünkü ilâhî fiiller bir illete göre değil hikmete göredir. İnsan hükümlerde illetleri aklıyla kavrayabilir, insanda olan engelleyici birçok sebeple hikmetleri ise kavrayamaz. Mâtürîdîler'e göre insan aklıyla kavranması açısından bir kısmı açık, bir kısmı kapalı olmakla birlikte Allah'ın bütün fiilleri yarar (mesâlih) ve hikmet gerekçesine bağlıdır; fakat bunu Mu'tezile'nin dediği gibi bir zorunluluk (vücûb) olarak ifade etmek isabetli

---

[430] Bkz. Gazâlî, *el-Mustasfa*, II, 275; İbrahim Kâfi Dönmez, "İllet", DİA, İstanbul, 2000, XXII, 117.

[431] Bkz. İbn Teymiyye, *Mecmu'atu'r-Resâ'il*, Mısır, 1341, V, 286-8.

[432] Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XI, 91-93.

[433] Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 154; VII, 132; Cürcâni, *Şerhu'l-Mevâkıf*, II, 538; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm,* II, 127,128; Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, 244.

[434] Bkz. Tâhâ, 20/50; Yâsîn, 36/80; Vâkıa, 56/ 68, 71; A'râf, 7/57; Fâtır 35/9; En'âm, 6/99; Tûr, 52/35.

[435] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 215-21.

olmaz. Bütün hükümlerde illet ve sebep hususî, ferdî, hikmet ise umumi ve içtimai olduğunu söylemek mümkündür. Anlaşıldığına göre hikmet ile illet anlam alanları birbirleriyle aynı veya çok yakın olan kavramlardandır, hikmet ise anlam alanı illetten daha kapsamlıdır.

Gâye, "*maksat, meram, netice, son, nihaî nokta, hikmet, hedef, zirve, ideal örnek*"[436] gibi anlamlara gelir. Gâiyyet de gâye kelimesinden türetilmiş, varlık düzeninin mutlaka belli bir gâyeyi gerçekleştirme esasına dayandığını, evrende tesadüf ve saçmadan söz edilemeyeceğini ileri süren felsefî-kelâmî doktrinler için kullanılan bir terimdir.[437] Kâinattaki sistemin belli bir plan, proğram ve gâyeye göre varolduğu gerçeğiyle varlık ve hâdiselerin ilâhî hikmet ve inâyeti ispat edecek şekilde gâyelere sahip olduğunu öngeren doktrinlerin genel adı da "gâyebilim"dir. İlk dönem İslâm âlimlerinin hikmet kavramıyla gâye anlamlarını karşıladıkları görülür. "İlmü'l-gâyât" terimi de gâyeler bilimi anlamında kullanılır.[438] İslâm düşüncesi tarihinde gâiyyet doktrini illiyyet, ilâhî inâyet ve hikmet, nizâm ve gâye kavramları çerçevesinde ele alınmış ve tartışılmıştır. Evrende bir nizâmın bulunduğu ve bu nizâmın bir gâyeye yönelik olduğu, hiçbir şeyin boşuna yaratılmayıp bir hikmet ve gâyeye dayalı olarak var edildiği Kur'ân'da anlatılır.[439] Gâyelerin araştırılmasını konu edinen "teleoloji", bir metafizik disiplinin adı olarak gâiyyet kavramından daha kapsamlı bir terimdir. Sebeplilik, nizâm, hikmet ve inâyet kavramlarını da içine alır.[440] Bazı Eş'arî kelâmcılar gâyelerin, faydayı elde etmek zararı uzaklaştırmak kendisi için söz konusu olan hakkında uygun, Yüce Allah hakkında muhal görüp gâyeyi kabul etmezler.[441] Diğer bazı Eş'ari âlimler de yaratılıştaki uyum, düzen ve mükemmelliğin her şeyi hikmet ve gâyeyle yaratan, âlim bir yaratıcıya delâlet ettiğini, fail ve gâyesi bulunmazsa bir şeyin mevcut olmayacağını, her şeyin müessir bir illete muhtaç olduğunu belirterek bir şey ne için yapılmışsa ona "gâye" derler.[442] Çünkü ilâhî hikmet âlemdeki sebeplilik, düzenlilik ve gâyeliliğin ilkesidir, hikmet ise sebepleri tertip edip müsebbebâta tevcih etmektir, sebeplerin sebebi olan Allah mutlak hakemdir,

---

[436] Bkz. İsfehânî, *a.g.e*, "Gaye" maddesi; İbn Manzûr, *a.g.e*, "Gaye" md.

[437] Bkz. Kutluer, "Gâiyyet", DİA, XIII, 292; Hüseyin Aydın, *İlim, Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayecilik*, Ankara,1991, s.128 vd.

[438] Bkz. Arslan, *a.g.e*, s.18.

[439] Bkz. Bakara, 2/159, Ali İmrân, 3/190-191, En'am, 6/96, 99, Ra'd, 13/8, Furkan, 25/2, Sâd, 38/27, Neml, 27/61, Kamer, 54/49, Rahman, 55/5-7, Mülk, 67/3-4, Kaf, 50/6.

[440] Bkz. İ.Kutluer, "*Nizam, İnayet, Hikmet*", Bilgi ve Hikmet, Güz, 1994, Sayı: 8, s.40.

[441] Bkz. Gölcük, *Bâkıllânî ve İnsan Fiilleri*, s. 23.

[442] Bkz. Cüveyni, *İrşad*, s.63 vd.

yani hikmetle hükmedicidir.[443] Böylece Eş'ari âlimlerin Yüce Yaratıcı'nın fiillerinde ve yaratmasında zorunluluğu veya tesadüfî bir gâyeyi aramanın Yaratıcı'nın uluhiyyetini ve hâkimiyetini tenkis edeceği düşüncesinden hareket ettiklerini söylemek mümkündür.

Kelâm âlimlerine göre yaratılıştaki hikmet, başlangıçta gerekli görülen sevkedici bir âmil olarak değil, Allah'ın fiillerinin bir sonucu olarak anlaşılmalıdır. İhtiyaçlardan münezzeh olan Allah'ın fiilini kendisinin yararlanacağı bir gâye için yarattığını düşünmek abes olur. İnsanda da gâye ve düzeni görmek mümkündür.[444] Gayeyi Yüce Yaratıcı'ya ilim, hikmet olarak dayandıran Gazzâlî (v.505/1111), şu örneği de verir: "*İnsanın azı dişleri niçin hâsıl oldu, sorusuna verilecek cevap "çünkü onlar öğütmek için hâsıl olmuştur" şeklinde olacaktır. Besinleri öğütmek üzere hâsıl olan dişlerin, yerinin, zamanının ve şekillerinin belirlenmesi, kişinin faydasına âit olan bir gâye olarak görülmesine rağmen, düzenlenmesi kişiye âit olan bir durum olarak görülmemektedir. Zira kişi, ilgilenirse şâyet sadece tedavisi ile ilgilenmektedir. Dişlerinin oluşumunda kendisinin bir katkısı yoktur. Ona göre gâye dâhili olarak bulunmaz, diğer bir ifade ile 'gâye neden' eşyada ve tabiatta olmayıp Allah'ın kendisindedir. O, eşyayı gâye ve plana uygun olarak yaratmıştır. Eşya bu gâyeden habersiz ve şuursuz olarak kendilerine bildirildiği tarzda hareket ederler."*[445] Eş'arilere göre olayların yakın nedeni Allah olduğu gibi gâyeyi ilim, hikmet ve irâdeye bağlı olarak belirleyen de Allah olmaktadır. Her şeyi hikmetle yaratan yaratıcının anlayamadığımız birçok gâyesinin bulunduğunu söyleyen Mâtürîdî ise, gâye ve hikmet delili ile Yüce Yaratıcı'nın varlığını delilendirir.[446]

Adâlet,"*doğruluktan sapmak, meyletmek, zulmetmek, eşit davranmak, denk tutmak, doğruluk, haksızlıktan uzak durmak, tam düzgünlük, istikâmet, doğrultmak, insaf, hakkaniyet, doğru hüküm vermek ve hikmet*"[447] demektir. Istılahta adâlet, ifrât ve tefrit arasında orta yolu tutmak. Dînen haram kılınan şeylerden sakınıp hak yol üzere dosdoğru olmak, büyük günâhları işlemekten ve küçük günâhlarda ısrar etmekten kaçınmak, hak sahibine hakkını tam vermek, hakkını tam almak, cazâ ve ödülde eşit davranmak, zulmü terk etmek, verilen ile hak edilen arasındaki dengeyi sağlamak, hikmet ile hareket et-

[443] Bkz. Gazâlî, *Maksadü'l-Esnâ,* s. 110-111, Bkz. Kutluer, "Gâiyyet", DİA, XIII, 292-3.
[444] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. . 252, 273, 373.
[445] Bkz. Gazâlî, *Miyaru'l-İlm*, s. 247-8.
[446] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.373.
[447] İbn Manzûr, *a.g.e*, X1, 430; Devellioğlu, *a.g.e*, s.10-11.

mektir.[448] Adaletle aynı kökten gelen "idl" ve "adil" kelimeleri de aynı anlamdadır.[449] Adl, "doğruluk, hakkaniyet ve adâlet" anlamlarıyla isim olarak kullanıldığı gibi "çok âdil" anlamında sıfat olarak da kullanılır.[450] Kur'ân'da adâlet, "*denklik, düzeltmek, ölçülü bir biçim vermek, benzerlik, doğruluk ve hakka, gerçeğe, doğruya ve sünnete uygunluk*"[451] anlamlarıyla yorumlanmıştır. Allah'ın hükmü adâlet, hak ve hikmet olup onda haksızlık (cevr, zulüm) olmasından korkulmayan[452] "Ahkemül-Hakimîn"[453] demektir. Hadislerde adâlet,[454] "*hak yoldan sapmak, yolunu değiştirmek, tartmak, doğrultmak, denkleştirmek, düzeltmek, tevhid, eşit muâmele*"[455] anlamlarında geçer. Hadis usûlû terimi olarak adâlet, rivâyetlerinin kabul edilebilmesi içinrâvinin sahip olması gereken sıfatlardan en önemlisi olup,[456] onda aranan zihni özellikleri ifâde eden zapt terimi ile birlikte râviye "sika" vasfını kazandıran bir unsurdur.[457] Fıkıh ilminde "adâlet" büyük günâhları işlemekten sakınmak, küçük günâhlarda ısrar etmemek ve düşük davranışlardan kaçınmaktır.[458] Çünkü adâlet, insanlar arasında hukuki, sosyal düzen ve dengenin sağlanmasında en temel ölçüdür.[459] İlk fakihler adâlet terimini geniş bir manada hâkimi vasfeden, dinî ve insanî değerleri vurgulayan bir terim olarak kullanmışlardır. Adalet, Allah'ın isim ve sıfatlarından biri olarak kullanıldığında ise mübalağa ifâde eden bir sıfattır. "el-Adl", Allah'ın Hak, Muksit, Hakem, Hakim, Rezzak, Rahman ve Rahim gibi diğer isim ve sıfatıyla da alakâlı bulunmaktadır.[460]

---

[448] Bkz. Ebû Bekir b. Abdülkadir, *Muhtâru's-Sıhâh*, Beyrut 1989, s. 415-6; Cüveyni, *İrşad*, s.131; Firuzâbâdî, *Kamusu'l-Muhît,* IV,13; Topaloğlu-Çelebi, *a.g.e*, s.13-14.

[449] Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 430.

[450] Bkz. Cüveyni, *a.g.e*, s.131; Bekir Topaloğlu, "Adl", DİA, İstanbul, 1988, I, 387.

[451] Bkz. En'am, 6/1, 150, İnfitar, 82/6-7, Maide, 5/95, En'am, 6/115; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV, 227; Hüseyin b. Muhammed ed-Demegani, *Kamus'l–Kur'ân ve İlahu'l- Vücuh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l- Kerim*, (thk. Abdulaziz Seyyid), Beyrut 1977, s. 317-318.

[452] Bkz. Ebû'l-Berekât en-Nesefi, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâilu't-Te'vîl,* II, 94; Oral, "Kelâm İlminde İlâhî Adalet", Kelâm Araştırmaları Dergisi, 11: 1 (2013), s.443 vd.

[453] Tin, 95/8.

[454] Hz. Peygamber "*Kıyâmet gününde insanların Allah'a en sevgili olanı ve Allah'a en yakın bulunanı adil devlet başkanıdır."* (Tirmizî, ahkâm, 4) buyurmuştur.

[455] Bkz. Müslim, tefsir 19; Buhâri, hums 19, sulh 11, Ebû Davud, nikâh 38, Tirmizi, nikâh 2.

[456] Bkz. Hatib el-Bağdadi, *El-Kifaye Fi Marifeti Usul-i İlmi Rivaye*, (Thk. Ebi İshak İbrahim b.Mustafa), Mısır, 2003, I, 280; Sehavi, *Fethu'l-Mugis*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, 1417, I, 315.

[457] Bkz. Gazâlî, *el-Mustasfa*, I, 157; Sehavi, *a.g.e*, I, 315; Koçyiğit, *Hadis Istılahları,* s.21; Aydınlı, "Adâlet", DİA, I, 344; Koçyiğit, *Hadis Usulü*, s.25; Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları,* AÜİFY, Ankara, 1980, s.21; Abdullah Aydınlı, "Adâlet", DİA, İstanbul, 1988, I, 344; İsmail L. Çakan, *Hadis Usülü*, MÜİFY, İstanbul, 2009, s. 69.

[458] Kâdî Beydavî, *Envaru'l Tenzil ve Esrâru't Te'vil,* II, 420.

[459] Bkz. Hüseyin Ece, *İslâm'ın Temel Kavramları*, Beyân Yay, İstanbul, 2000, s. 28; Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevheri, *es-Sıhâh Tâcu'l-Luğa ve sıhau'l-Arabiyye*, Beyrut, 1761, V, 78.

[460] Bkz. Gâzzali, *el-Makasadul Esma Şerhu Esmaillahi'ı Hüsna*, (Trc.Y.Arıkan), İst,1989, s.190-200.

Kelâm İlmi'nde Mu'tezile'nin beş esasından (Usul-u Hamse) biri de adl'dir.[461] Mu'tezile kelâmında adâlet ya da hikmet, failine yarar sağlayan şey; cevr veya sefeh ise, bunun zıddıdır. Eş'ari (v.324/936), "kullarının zulmünü yaratan Allah değil midir? diye sorar ve "zulmü, adâletsizliği insanlar için yaratan Allah'tır ama bu zulüm kendisi için değil, insanlar içindir" ve Allah'ın insanlar için zulmü yaratmasıyla Allah zâlim olmuyor mu? sorusuna da, "zulmü, kendisine değil, başkasına zulüm olarak yarattığı için zulüm sahibi zâlim olmaz"[462] cevabını verir. Adil olanı ve gayrı adil olanı yalnızca O bildiğinden, insana başka türlü gözükse de O'nun emrettiği şey âdildir ve O'nun yasakladığı şey zulümdür.[463] Mâtürîdî'ye göre adâlet, hakka, gerçeğe, doğruya ve sünnete uygunluktur.[464] Adl, cevr (zulmün)'in zıddıdır. Allah kullarına zulmetmez, kullarına adâletle hükmeder.[465] Âdalet, insan-eşya ilişkilerini, insanların birbirleriyle olan münasebetlerini veinsanın devletle olan alâkasını, Allah'ın indirdiği hükümlere göre yani adâletle düzenlemektir.[466] Zulüm ve hikmetsizlik çirkin, adl ve hikmet ise güzeldir. Fakat Allah'ın fiillerinde hikmet vardır diyen Mâtürîdî, Mu'tezile'nin, başkasına fayda sağlamayan her fiil, hikmetten yoksundur görüşünden ayrılır. Hikmet kavramıyla adâlet kavramı birbirine çok yakın bir anlam alanına sahip olsalar da hikmet kavramının adâlet kavramından daha zengin muhtevâsı bulunduğunu söyleyebiliriz. Adalet, hak üzerine ne bir şey ilave etmek, ne de bir şey eksiltmektir. Adalet ve hikmet aynı sonuçta birleşip birşeyin bizzat konulması gereken yere konulması ifâde eder. Bunun zıddı yani "*bir şeyi yerinden başka bir yere konulması"* zulümdür.[467] Çünkü hikmet adâletle olur.[468] Dolayısıyla adâlet hikmet kavramının anlam alanı içine mütalaa edilmektedir.

Fıkh, "*bir şeyi veya bir sözü illet ve hikmetiyle zevkine vararak anlamak*", fakih de "*bir konuyu derinden kavrayan, ince anlayış sahibi*"[469] kimse demektir. Bu sathî bir kavrayış ve anlayış değil, derinlemesine olup konuşanın kelâmından ne kastettiğini anlamaktır.[470] Fıkıh kavramı esas itibarıyle hikmet kelimesinden çok farklı bir anlam taşımaz, aslında

[461] Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, *el–Muğni,* VI, 50-51.
[462] Eş'ari, *Luma,* s.44 vd; *el-İbane,* s.144-5.
[463] Bkz. Eş'ari, *Luma,* s.44; *el-İbane,* s.144.
[464] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli Sünne,* IV, 227.
[465] Mâtürîdî, *a.g.e,* IX, 36, 401.
[466] Mâtürîdî, *a.g.e,* IX, 332.
[467] Mâtürîdî, *Tevhid,* s.124, Bkz. Özcan, "*Mâtürîdî'ye Göre Hikmet Terimi*", s.43.
[468] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* IX, 536, 618.
[469] İsfehânî, *a.g.e*, s.384; İbn Manzûr, *a.g.e,* V, 3450; Fîruzâbâdî, *a.g.e,* IV, 414-415.
[470] Bkz. İbnü'l-Kayyım, *İ'lamu'l-Muvakkiin*, Mısır, 1955, I, 179; Cürcânî, *a.g.e,* s.183

bu ikisinin anlam alanı birbirinin benzeri gibidir.[471] Çünkü her ikisi de *bir şeyi bilmek, anlamak, derinlemesine kavramak, doğruyu isabet ettirmek, maharet ve ustalık,* manalarındadır. Derinlemesine kavrama ve kasdedileni anlama manasıyla fıkıh kelimesi "ilim" ve "fehim" gibi yakın anlamlı diğer kavramlara göre daha özel bir anlam taşır.[472] Kur'ân'da "fıkıh" kavramının, ince anlayış,[473] keskin idrâk[474] ve konuşanın gâye ve maksadını anlamak,[475] manalarında yorumlandığını da görmekteyiz.[476] Yüce Allah, toplumun kuruluşunda ve onun bir ilim üzere sürdürülmesi için, dinde tefakkuh eden (*ihtisas, ustalık, maharet, akademik çalışma vb.)* bir topluluğun bulunmasını istemektedir.[477] Hadislerde geçen fıkıh kelimesi ve türevlerinin sözlük anlamı çerçevesinde "*iyi, doğru ve derinlemesine bilgi ve kavrayış"* mânasına geldiği de görülür. "*Allah kime hayır murad ederse onu dinde fakih kılar"*[478] hadisinde fıkhetmek "*Allah'tan gelen hayır*" olarak zikredilmiştir. Bir başka rivâyete göre Hz. Peygamber, Abdullah b. Abbas (v.68/687) hakkında "*Allahım, ona fıkhı öğret*"[479] diyerek Allah'ın ona hikmet ve anlayış, kavrayış vermesini istemiştir. İbn Abbas (v.68/687)'ın Kur'ân'ı anlama ve yorumlamasında şöhret bulması ile hadis bağlantısı kurulduğunda bu hadiste fıkhın, "*hikmet ve Kur'ân'ı isabetli ve doğru yorumlama*" manasında kullanıldığını da söylemek mümkündür. Diğer bir manasıyla fıkıh, ibâdet, cezalar ve muâmelat ile ilgili dini hükümleri âyet ve hadis delilleriyle bilme, kişinin günlük hayatta ve âhirette yararına ve zararına olan şeyleri bilmesidir.[480] Dolayısıyla fıkıh, bir şeyi delilleriyle bilmek ve kavramaktır ve bu kişiye de âlim denilir.[481] Hikmet de hak yolunda doğru ve yanlışı ayırd edebilme (fıkhetme) yeteneğidir, dünya ve âhirette çok hayırlara kavuşma özelliğidir. Dünyada nefsin ve şeytandan, âfetlerden korunma, âhirette de azap ve ikabtan muhafazadır.[482] Çünkü birçok yerde hikmet, fıkıh manasında anlamdırılır. Fıkıh ilminin amacı da kanun koyucu

---

[471] Bkz. Elmalılı, *a.g.e*, II, 206.

[472] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 96, X, 18.

[473] Bkz. En'am, 6/25.

[474] Bkz. En'am, 6/98.

[475] Bkz. Hûd, 11/91.

[476] Bkz. Elmalılı, *a.g.e*, II, 917.

[477] Bkz. Tevbe, 9/122.

[478] Bkz. Buhâri, ilim 10, humus 7, Müslim, imaret 175, zekât 98, 100, Tirmizi, ilim 1, İbn Mâce, mukaddime 17, Muvatta, kader 8.

[479] Buhâri, fedailu's-sahabe 24.

[480] Bkz. Zuhayli, *a.g.e*, I, 17.

[481] Mâtürîdî, *a.g.e*, IV, 186, VIII, 301.

[482] Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 262, Bkz. II,173, 227, 230, 373, IV, 156.

hâkim olan Allah'ın âyetleri ışığında ilâhî hikmetleri araştırıp bulma, keşfetme çabasıdır. İctihad çabasına ise beşerin kendinden hüküm koymasını değil, ilâhî hüküm ve hikmetleri ortaya çıkarma çabasıdır.[483] Mâtürîdî fıkıh ve ilim kavramlarını açıklayarak hikmetle ilişkisine şöyle yer verir: *"Bize göre fıkıh bir şeyin başka bir şeye delâlet eden manasını bilmektir. Yani kim dünyayı tanırsa bu onun âhireti tanımasına delâlet eder. Fıkıhla ilim arasında bir yönden bir fazlalık vardır. Hakikatte bir olsalar da tek bir manaya racidirler. Çünkü ilim, bir şeyin kendisiyle orta çıktığı şeydir. Fıkıh ise istidlâlen başkasıyla bilinir. Bundan dolayı Allah'a Alîm denmesi eşyanın onun tecellisi olduğundan câizdir. Hikmet ise eşyanın yerli yerine konmasıdır."*[484] Mâtürîdî'nin bu açıklamalarından ilim, hikmet ve fıkıh kavram alanları birbirine içiçe olduğunu söylemek mümkündür. Fıkıh kavramı *teemmül, tefekkür, nazar, marifet, akletme, istidlâl, hikmet* gibi kavramlarla yakın ilişki içerisindedir. Bir şeyin faydalı veya zararlı oluşunu tesbit etme, anlama, fıkıh ve hikmetin ortak paydalarıdır. Özetle "fıkıh" ile "hikmet" kavramlarının çoğu zaman aynı anlam alanında kullanıldığını görmekteyiz. Kelâm ilmine büyük fıkıh manasında "el-Fıkhu'l-Ekber" denilmesi ve İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe (v.150/757)'nin de özlü eserine bu adı vermesi kanaatimizce kavrama ayrı bir özellik katmaktadır.

1.5.2. Hikmetle Çelişen Bazı Kavramlar

Bir kavramın zıddını bilmeden anlam alanını tesbit etmek zordur. Nesne, durum, görev, iş, nitelik ve hareket bakımından birbirine karşıt kavramları karşılayan kelimelere "zıt anlamlı" denilmektedir.[485] Kavramlar ve kelimeler, düşünceler dünyasında karşıtlıkların incelenmesi, aslında onlar arasındaki anlam farklarının incelenmesidir. Bir kavram ve terimin anlamını eş anlamlılarından (müteradif) daha çok, karşıt anlamlıları (mütearız) aydınlattığını söylemek de mümkündür. Anlam yani mânâ ile kavramın her biri akılda oluşan sûreti ifade etmesi açısından birbirine benzer, ancak oluşmaları bakımından farklılık arzederler. Zira sûret lafızla kastedilmesi bakımından "mânâ", akılda oluşması bakımından "mefhum" diye isimlendirilmektedir.[486] Bir kavramın karşıt anlamlıları bilinmedikçe anlam alanının açıkça ve yeterince anlaşılamayacağı kanaatindeyiz. Düşünü-

---

[483] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 173, 227, 230, 373, IV, 156, VIII, 301; Hanifi Özcan, "Mâtürîdî'nin Bilgi Teorisinde Fıkıh Terimi", DEÜİFD, Sayı IV, İzmir, 1987, s.143-150.

[484] Mâtürîdî, *a.g.e*, V, 137.

[485] Bkz. Ferhat Koca, "Mefhum", DİA, XXVIII, 350.

[486] Bkz. Tehânevî, *a.g.e*, II, 1600-1601; Sedat Şensoy, "Mâna", DİA, XXVII, 556; Ferhat Koca, "Mefhum", DİA, XXVIII, 350.

rümüz Mâtürîdî, hikmeti "*her şeyi yerli yerine koymada isabetli olmak ve her hak sahibine hakkını verip kimsenin hakkını yememek*" diye açıkladıktan sonra hikmet'in zıddı, her şeyi uygun olduğu yerden başka bir yere koymak "sefeh" tir,[487] diyerek hikmetin zıt anlamı sefeh'i vererek anlam alanını tesbite çalışır. Çünkü sefih, karışık ve düzensiz bir kişidir. Sefehlik yani hikmetsizlik rubûbiyete aykırıdır.[488] Bir başka yerde de Mâtürîdî, hikmetli bir işin "ilim", "adâlet" ve "isâbet" barındırdığını hikmetsiz bir işin de "sefeh", "zulüm" ve "cehâlet" içerdiğini açık bir şekilde söylemektedir.[489] Böylelikle o, "sefeh", "zulüm" ve "cehâlet" kelimelerini, hikmetin anlam çerçevesi içinde ilim, adâlet ve isabet anlamlarına muarız/zıt olan şeyler olarak görmektedir. Biz de bu bölümde hikmet kavramının zıt anlam alanına giren "sefeh", "zulüm", "cehâlet", "gaflet" ve "abes" gibi bazı kelimeleri incelemek istiyoruz.

Sefeh, *beyinsizlik, ahmaklık, akılsızlık, cahillik, isabetsiz fikir, bilmemek, kötü ahlâk sahibi* gibi anlamlara gelir.[490] "*Her şeyi uygun olduğu yerden başka bir yere koymak*"[491] şeklinde tanımlanır. Sefihlik; görüş ve gidişatda akıl noksanlığından doğan temkinsizlik, hafiflik ve yufkalıktır. Zıddı *ağır başlılık, tam akıllılık, hikmet sahibi* olmaktır.[492] Kur'ân sefehi, inançta, doğru yoldan sapanların müşrik ve kâfirlerin sıfatı olarak kullanır.[493] Onlar nübüvveti akletmemekle hikmetin zıddı sefihlik yapmışlardır.[494] Hadis Usulü'nde sefeh hali bulunan râvi cerhedilir ve hadisleri terk olunur.[495] İslâm hukukunda sefih, dünyevî ve uhrevî anlamda tasarruflarında ölçüsüz ve isabetsiz kişidir.[496] Fıkıhta sefeh'in "aklını kullanamama" yani aklı başında, temyiz gücü tam olmasına rağmen malı üzerinde akıl ve mantık dışı tasarruflarda bulunan kimse manasında kullanıldığını söylemek mümkündür. "Sefeh" ve "sefâhet", görüş ve fikirde zevk ve şehvetlere tabi olmak, akıl ile değil nefis ile hareket etmektir.[497] İnsanın hikmet ile sefehi birbirinden

---

[487] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 176.

[488] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 373; Nesefi, *Tabsıra*, II, 505-6.

[489] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 192-3.

[490] İsfehânî, *a.g.e*, 234; İbn Manzûr, *a.g.e*, II, 2032-3; Firuzâbâdî, *a.g.e*, IV, 408.

[491] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 176.

[492] İsfehânî, *a.g.e*, 234, 343; İbn Manzûr, *a.g.e*, II, 2032-2033.

[493] Bkz. A'raf, 7/66-67.

[494] Bkz. Bakara, 2/13, 142; En'am, 6/140; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV, 272, 473-4.

[495] Bkz. Hatib el-Bağdadi, *el-Kifaye*, I, 289.

[496] Bkz. Taftazânî, *et-Telvih Haşiyetü't-Tavdih*, İstanbul, 1304, II, 783-4; Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed Tâhâvi, *Muhtasaru't-Tâhâvi*, (Neşr. Ebû'l-Vefa Efgani), Kahire, 1370, s.98; Serahsî, *el-Mebsût*, XXIV, 168; H. Yunus Apaydın, "Hacr", DİA, İstanbul, 1996, XIV, 516.

[497] Bkz. Elmalılı, *a.g.e*, I, 211.

ayırabilmesi akıl sayesinde olabilmektedir.[498] Kelâm ilmi'nde Eş'arîlerin genel tarifine göre fiilde hikmet o fiilin failinin amacına uygun olarak gerçekleşmesi, sefeh ise bunun hilâfına vuku bulmasıdır.[499] Gazzâlî (v.505/1111), "*mânâsız, ne red ne de kabul edilebilen şey*"[500] karşılığındaki sefehi abesin eş anlamlısı olarak gösterir. Mâtürîdî ise sefehi "*her şeyi uygun olduğu yerden başka bir yere koymak*"[501] şeklinde tanımlar. Mâtürîdî âlimlerinden Nesefi (v.508/1115)'ye göre de sefeh, *her fiilin, ister faili için ister başkası için olsun, menfaatten uzak oluşu, neticesi iyi olmaktan uzak kalan, güzel sonucu olmayan*[502] demektir. Çirkin ve sefeh olan Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi faydasız olmayan değil, övgüye değer bir sonucu olmayandır. Hikmetli olan da övgüye değer bir sonucu olandır.[503] Hikmet, ilim manasında olursa zıddı cehl'dir. Hikmet akıl manasında olursa zıddı sefeh'tir. Hikmet, medh ve kemâl sıfatlarından, sefeh ise noksan sıfatlardan olduğundan Allah nasslarda varid olduğu gibi hakîm olup sefeh O'na asla nisbet edilemez.[504] Çünkü Hakîm, Yüce Allah'ın sıfatıdır.[505] Allah adâleti gereği suçlulara azab etmeyi terketse sefih olur, yani hikmet dışına çıkar. Bu da Allah hakkında muhaldir.[506]

Hikmetin zıt anlam alanına giren **Zulüm**, *baskı, haksızlık etme, haddi aşma, dalâlet, isyan, Allah'ın koyduğu ilke ve sınırları tanımamak, hakkı merkezinden başka mecraya çekmek,*[507] anlamındadır. İlim yerli yerinde kullanılmazsa *zulüm*, yerli yerinde kullanılırsa *adâlet* olur.[508] Zulüm, insanî ilişkilerde her türlü olumsuz söz, fiil ve davranışları ifade eder. Bir şeyi yerli yerine koyma hikmet, haddi aşma ise zulümdür. Küçük ve büyük günâhlar için de "zulüm" kullanılır.[509] Hadis rivâyetlerinde zulüm, haddi aşmak, doğrudan sapmak, haksızlık yapmak gibi anlamlarında geçer.[510] Âyet ve hadislerde zü-

---

[498] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, II, 373.

[499] Bkz.Eş'arî, *Lum'a*, 24, 83-4; Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s.150; Nesefi, *Tabsıra*, II, 505-6; *Temhid*, s.60.

[500] Gazzâlî, *el-İktisâd*, s.104.

[501] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 176.

[502] Nesefi, *Tabsıra*, II, 505-6, Bkz. Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akâidi*, s.133-4; Yüksel, "İlâhî Fiillerde Hikmet", s.47; Arslan, "Mâtürîdî'ye Göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti", s.74.

[503] Nesefî, *Tabsıra*, II,664.

[504] Nesefi, *a.g.e*, II, 505-6.

[505] Nesefi, *a.g.e*, II, 506.

[506] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IX, 118.

[507] İbn Manzûr, *a.g.e*, "zlm" maddesi; Devellioğlu, *a.g.e*, s.1453.

[508] Bkz. İsfehânî, *a.g.e*, 315.

[509] Bkz. İsfehânî, *a.g.e*, s.315; Fîruzâbâdi, *Kâmûs*, IV, 205; Mahmud İbn Ahmed ez-Zencâni, *Tehzibu's-Sıhah*, Darul-Maarif, Mısır, 1952, II, 708,

[510] Allah şöyle buyurdu: "*Ben zulmü kendime haram ettim. Onu sizin aranızda da haram kıldım. Öyleyse sakın birbirinize zulmetmeyin."* Buhârî, mezâlim, 8; Müslim, birr 15. "*Zulümden sakınıp kaçınınız.*

lüm, hikmetin zıddı haksızlık yapma ve doğruluktan sapma karanlıklar içinde olmadır. Eş'ari (v.324/936)'ye göre Allah'ın emrettiği şey âdil, yasakladığı şey zulümdür.[511] Bâkıllânî (v.403/1013)'nin "adâlet ve zulüm" meselesine ayırdığı sayfalarda Allah'ın fiillerinde âdil olduğunun ve asla zâlim olmayacağının savunuluşunu ve insanın başına gelen her şeyin ilâhî bir hikmete mebni olduğunun îzâhını görüyoruz.[512] Fısk, isyan, zulüm kavramlarının içerdikleri manalarla ilgili ise düşünürümüz Mâtürîdî imân kavramına bazen zıt konumda olmadığını söyler.[513] Çünkü zulüm, bir şeyi başka yere koymaktır.[514] *"Bir şeyi gerçekte olması gereken yerden başka bir yere koymak"*[515] manasına gelen zulüm hikmetin karşılığı bir kavramdır. Zulmet de küfür, şirk gibi inkâr bataklığına saplanan kişilerin olumsuz halini ifâde için kullanılır. Evrendeki her şeyin hikmet içerisinde bir gâyeye yönelik yaratıldığını ve var olduğunu belirten Mâtürîdî, insanı hidâyetten alıkoyan etkenler arasında, insanın bu hikmeti algılamaktan uzak olması, yani cehâleti veya ihtiyaçları olduğunu kaydeder. Oysaki bir insan belli alanlarda bilgili olsa bile, yaratmaya müteallik bazı hususlara aklı yetişemeyebilir, yani onun idrâk gücünü aşabilir. Bu nedenle "adâlet", "zülüm", "hikmet" ve "sefeh" kavramları bazen benzerlik gösterse de, bunu ayıramamanın ana mazereti, bilgisizliktir. Ona göre kalp mühürlenme eylemi, bir sonuç göstergesidir. Bunun gerekçeleri, zulüm ve fısk[516] gibi eylemlerin arkasından tevbe etmeme vardır, bunların yanında *tefekkür, nazar* ve *teemmülü* terketme de bulunmaktadır.[517]

Cehl-cehâlet ilmin zıddı bilgisizlik ve hafif meşrebliliktir. Sözlükte *bilmemek, tanımamak, kaba davranmak, gücendirmek, bilgi ve görgüden mahrum olma, kaba davranma* manasında kişinin inanç, söz ve davranışlarında bilgisiz, yaratana ve yaratılmışlara karşı edep dışı kaba davranmasıdır.[518] Ağır başlılığın zıddı olan her hareketlilik "cehile" fiili ile ifâde edilir.[519] Cehl, *nefsin bilgiden boş olması, gerçeğin dışında bir şeye inanma,*

Çünkü zulüm, kıyamet gününde zâlime zifiri karanlık olacaktır." Müslim, birr 56. "*Kim bir karış miktarı bir yere zulümle sahip olursa, o yerin yedi katı boynuna geçirilir."* Buhârî, mezâlim 13, bed'ülhalk 2; Müslim, müsâkât 139.

[511] Bkz. Eş'ari, *Lum'a,* s.44 vd; *el-İbane,* s.144-5; H. Ritter, "Eş'arî", İA (MEB), IV, 390-392.

[512] Bkz. Gölcük, *Bâkıllânî ve İnsan Fiilleri*, s.283.

[513] Mâtüridî, *Tevhîd*, s. 551.

[514] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IX, 134.

[515] İbn Manzûr, *a.g.e*, "Zlm" mad; Fîruzâbâdi, *a.g.e*, IV, 205; İsfehânî, *a.g.e*, s. 315.

[516] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* X, 459, Bkz. Mâtüridî, *Tevhîd*, s. 551.

[517] Mâtüridî, *Tevhîd*, s. 218.

[518] İbn Manzûr, *a.g.e*, 1, 713; Fîruzâbâdî, a.g.e, III, 517-518.

[519] Bkz. İbn Manzûr, *a.g.e*, I, 713-714.

*bir konuda yapılması gerekenin veya hakkın tersini yapma*gibi anlamlara da gelir.[520] Âyetlerde genellikle cehâletin fenalığı, câhillerin yanılgıları, kötülük ve zararları üzerinde durulur.[521] Kur'ân'da ilim ve hikmetin Allah'ın sıfatları arasında yer alması, ayrıca Hz. Âdem'den itibaren bütün peygamberlere verilen en önemli meziyetler içinde ilim ve hikmetin zikredilmesi, cehâlete karşı bir tavır olarak yorumlanır.[522] Âyet ve hadislerde cehl-cehâlet kavram karşıtının ilim, fazilet ve hikmet olduğu söylenebilir. Câhil kimse etrafında kendisine hakkı ve hakikati anlatan binlerce âyet, işaret ve hikmet olmasına rağmen halen olağanüstü işler bekleyendir. Allah'ın gönderdiği hikmet mesajlarına karşı kulak tıkayıp onları işitmeyip, anlamayan ya da anlamasına rağmen anlamak istemeyip idrâk etmeyendir.[523] Cehalet kavramı ahlâkta daha çok serkeşlik ve ölçü-kural bilmezlik anlamında iken, hadis usûlü kaynaklarında "cehâletu'r-râvî" şeklinde râvinin bilinmemesidir.[524] Fıkıhta ise bilgisizlik ve bilinmezlik olarak iki ayrı şekilde karşımıza çıkan cehâlet, istisnaî durumların haricinde bizâtihi kusur sayılır, daha çok mazeret olup olmama bağlamında değerlendirilir.[525] Mâtürîdî'ye göre sefehle iş yapmak cehâletle sıfatlanabilen insana âittir, cehâletin zıddı ilimdir, hikmettir. Hakîm olan Allah hikmetle iş yapar. Hiçbir şeyde hata etmez. Hakîm'in fiili hikmet dışı asla olmaz.[526] Hikmetli eserler, cehâletle ilişkisi olmayan âlim olan Allah'tan zuhûr eder.[527] Akıl yürütme (nazar) cehâletle zıdlık arzeder.[528] Cehalet, çirkinlik ve zarar olduğu gibi Kur'ânî hayat tarzına aykırı bir anlayış ve hayat biçimini kabullenmektir.[529] Çünkü câhil, ilimsizliğin hakîm olduğu bir ortamda heva rüzgârının önünde bir yaprak mîsâlidir.[530] Mâtürîdî, insanı hidâyetten alıkoyan etkenler arasında, insanın ilâhî hikmetleri algılamaktan uzak olması olduğunu kaydeder. Bunun ana mazereti, cehâlettir.[531] Mâtürîdî, öncelikle istihzanın cehâletten kaynaklandığını ifâde ettikten sonra Hz. Musa onların "bizimle alay mı

---

[520] Bkz. İsfehânî, *a.g.e*, s. 102 vd.

[521] Bkz. Bakara, 2/31-33, 151, 251, Nisâ, 4/113, Yûsuf, 12/22.

[522] Bkz. Dönmez,"Cehalet", DİA, VII, 219; İsmail L.Çakan, "Cehalet", DİA, İstanbul, 1993, VII, 219.

[523] Bkz. Hûd 11/29; Ahkâf, 46/23, En'am 6/35, 111, Kasas 28/55.

[524] Bkz. İbn Hacer Askalâni, *Nuzhetu'n-Nazâr Fi Tavzihi Nuhbeti'l-Fiker*,(Çev. T. Koçyiğit), AÜİFY, Ank, trs. s.66; Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, TDVY, Ank,1995, s.61; Çakan, "Cehalet", DİA, VII, 219.

[525] Bkz. M. Ebû Zehrâ, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, s. 297-299; A.Zeydan, *Fıkıh Usulü*, (Trc. R.Özcan), Atatürk Üniv. Yay, Erzurum, 1979, s. 147-8; Dönmez-Çakan, "Cehalet", DİA, VII, 219-220.

[526] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, I, 321, 385, X, 4, 48.

[527] Bkz. Eş'ari, *el-İbâne*, s.118.

[528] Bkz. Cüveyni, *İrşad*, s.25.

[529] Bkz. Gazâlî, *İhyâ*, III, 144.

[530] Bkz. İzutsu, *Allah ve İnsan*, s. 258-264.

[531] Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 218.

ediyorsun?" ifâdelerine "câhillerden olmaktan Allah'a sığınırım" diye cevap vermişti,[532] der. O, bir kişinin cehâletle vasıflanması için, düşünme, bakma ve ilim sebeplerine sahip olması ancak bunları terk ettiği zaman cehâletle vasıflandırılabileceğine dikkat çekerek, bu yetilere sahip olmayan çocuk veya küçüklerin de bilmediğini ama onlara câhil denenemeyeceğini belirtir.[533] İnsanın yapması gereken düşünme, idrâk etme ve öğrenme gibi irâdî davranışları terk etmek cehâlet olmaktadır. Sorumluluğun temel şartı olan bilme, bilfiil bilgi sahibi olma anlamına gelmeyip, bilme imkânına sahip olma demektir. Bilme kabiliyetine hâiz olan bir kimsenin doğru olan bilgiden gaflet içinde olmasıdır. Bu bilgisizlik sadece sahih bilgiden mahrum kalmak şeklinde cereyan ediyorsa bilgisizlik manasında "*cehl-i basit*", buna karşılık sahih bilginin aksini bilmek ya da yanlış bilmek şeklinde cereyan ediyorsa "*cehl-i mürekkep*" yani yanlış inanç, hatalı söz, fiil ve davranışlarda bulunmak ve bunları idrâk edememesi olarak isimlendirilir.[534]

Gaflet, "*bir şeyi yeterli ölçüde dikkat ve özen göstermediği için unutmak, dalgınlıkla veya unutmadığı halde terk ve ihmâl etmek, aldanmak, farketmemek, boş bulunmak, nefsin arzularına uyulması, yeterince uyanık ve dikkatli davranılmadığı için insana arız olan yanılgı hali*"[535] gibi anlamlara gelir. Gaflet'in zıddı, ilim, hikmet, hidâyet,[536] firâset [537] ve basirettir.[538] Âyetlerde genel olarak Allah'ın gâfil olmadığı, herşeyden haberdâr, hikmet sahibi olduğu vurgulanır.[539] İnsanların bazılarının Kur'ân'a karşı duyarsız olduklarından dolayı gâfil oldukları belirtilir: *"Andolsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır."*[540] Yüce Allah gaflete düşmemek için sabah akşam kendisine yönelen, ihlas ve samimiyetle duâ eden, sessizce Allah'ı zikreden bir kul olunmasını emretmektedir: "*Rabbini; içinden, yalvararak, ürpererek,*

---

[532] Bkz. Bakara, 2/67; Mâtürîdî, *Tevhid*, s.35, 179; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 186-188.

[533] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XIII, 217.

[534] Bkz. Dönmez, "Cehalet", DİA, İst, 1993, VII, 219 vd; M.Fayda, "Câhiliye", DİA, İst, 1993, VII, 17-9.

[535] Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 3277; Bkz. Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 36, Bkz. Cürcânî, *Ta'rîfât,* s.186, Bkz. Uludağ, "Gaflet", DİA, İstanbul, 1996, XIII, 284.

[536] Bkz. İsfehânî, *a.g.e*,, "hdy" md.; Bkz. Tehânevî, *a.g.e*, II, 1540-1542.

[537] Bkz. İbn Manzûr, *a.g.e*, V, 3379; Uludağ, "Firaset", DİA, XXIII, 116.

[538] Bkz. İsfehânî, *a.g.e*, 49; İbn Manzûr, *a.g.e*, 1, 291; Topaloğlu, "Basir", DİA, V, 102; Metin Yurdagür, "Basar", DİA, V,101; Yerlikaya-Uludağ, "Basiret ", DİA, V, 103.

[539] Bkz. Bakara, 2/74, 85, 140, 149; Âl-i İmrân, 3/99.

[540] Bkz. A'raf, 7/179.

yüksek olmayan bir sesle sabah akşam an. Gafillerden olma!"[541] Gâfil olanlar aniden azaba çarptırılma[542] ve cehenneme atılma ile tehdit edilirken, sabah akşam Allah'ı zikrederek gafil olmayanlar ise cennetle müjdelenir.[543] Gaflet "*bilmeden, farkında olmadan" manasına kullanıldığı gibi,[544] "bile bile vahye düşmanlıkla aklını kullanmama*"[545] anlamında da kullanılmıştır. Gaflette, söz ve fiillerde kasıt olabilir veya olmayabilir. Her halükârda Kur'ân kişiyi uyanık olmaya, bilgi ve gereğini yapmaya davet eder.[546] Hikmet bilgiye dayanması nedeniyle gafleti ortadan kaldırmayı hedefler. "*Allah'a kabul edileceğine yakinen inanarak duâ ediniz! Çünkü Allah gâfil bir kalple yapılan duâyı kabul etmez."*[547] *"Bir takım kimseler ya Cuma namazını terk etmekten vazgeçerler yahut Allah onların kalplerini mühürler de artık gâfillerden olurlar"*[548] hadislerinde de kulluğun inançla yapılması gâfil olunmaması tavsiye edilmektedir. İslâm hukukunda gaflet kavramı sefeh ile ilişkisi kurularak, hacre konu olup olmayacağı tartışılmıştır.[549] Hadis usûlünde gaflet, hadis râvisinin ezberleyerek veya yazarak hocasından aldığı hadisi dikkatsizlik veya dalgınlık sebebiyle hatalı rivâyet etmesidir.[550] Tasavvuf anlayışında gafleti besleyip büyüten; ülfet, ünsiyet, dünyevi meşgale, imân zayıflığı gibi şeylerdir. Bunlar kökten tedavi edilmedikçe, gaflet de tedavi edilemez. Gafletin en büyük ilacı ve zıddı huşu ve huzurdur.[551] Gafletin olduğu yer zifiri karanlık bir zindandır. Dar olduğu içindir ki gafletle ona perestiş edenler, menfaatlerin önünde iki büklüm olurlar. Gaflet uykusuna dalmış bir bilgisize öğüt vermek, çorak bir yere tohum ekmektir.[552]

Kelâm İlmi'nde Yüce Yaratıcı'nın fiillerinin gafletle olmayacağı genel kanaattir. Allah bilmeden, gafletle veya isabetsiz bir şekilde hükmetmez; O, insanlarda görülebilen bu vasıflardan münezzehtir. Hakîm hükmünde ve yönetiminde yanılmayandır yahut peygamber göndermek dâhil bütün fiillerinde hikmetle uygun olanı yapan, hiçbir hata ve

---

[541] A'raf, 7/205.
[542] Bkz. Meryem, 19/39.
[543] Bkz. A'raf, 7/146; Yunus, 10/7-8.
[544] Bkz. Nisa, 4/102.
[545] Bkz. A'raf, 7/179, Meryem, 19/28.
[546] Bkz. Yasin, 36/6.
[547] Tirmizî, deavât, 65.
[548] Müslim, cum'a, 40.
[549] Bkz. Uludağ, "Gaflet", DİA, XIII, 284; H. Yunus Apaydın, "Gaflet", DİA, İst, 1996, XIII, 284-5.
[550] Bkz. İbn Hacer, *Hadîs Istılahları*, s. 69-71; Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s.93.
[551] Bkz. Cebecioğlu, "Gaflet", *Tasavvuf Terimleri*, s.79 vd.
[552] Bkz. Mevlânâ, *Mesnevî*, I, 79.

gaflet içinde olmayıp dâimâ isabet edendir.[553] Mâtürîdî, şükretmemeyi "gaflet" olarak niteler.[554] Demek oluyor ki kalp, Hakk'ı kavrayacak, göz, Hakk'ı ve O'na âit işaretleri görecek, kulak ise Hakk'tan gelen daveti duyacak şekilde yaratılmıştır. Gaflet kavramı dünya veya âhiret hayatı için gerekli olan bir şeyin önemini kavrayamama halini ifade eder ve *nefsin arzularına uyma, uyanık olmama ve dikkatli davranmama* da gaflet olarak özetlenir. "Gaflet basmak", "gaflet perdesi" gibi deyimler de, benzeri mânâları ihtiva eder. Hikmetlerle dolu imtihan dünyasının her ânının hakkı verilmelidir. Gaflet kavramı hikmet ile zıt anlam alanındadır.

Abes, *faydası bilinmeyen bir iş yapmak, yapan için bir maksadı olmayan şey, dünya ve âhirette bir işe yaramayan, maddî ve manevî bir fayda sağlamayan söz, gereksiz, gâyesiz iş ve davranıştır*.[555] Abesle iştigâl etmek; abesle uğraşmak, lüzumsuz, gereksiz, boş işlerle uğraşmaktır. Abes veya abesiyyûn, mantık kurallarını bozan, tersine çeviren, saçma bir düşünce, öğeleri birbirini tutmayan, birbiriyle bağdaşmayan düşüncelerdir. Faydası dikkate alınamayacak kadar az olan veya mâkul/müsbet bir netice sağlamayan davranışlar da abes kabul edilmiş, faydasız veya kötü sonuçlar doğuranlara ise abes ve sefeh adı verilmiştir.[556] Kur'ân'da insanların başıboş, abes yaratılmadığı anlatılırken âhireti olmayan bir dünya hayatının mânasız, abes olduğu belirtilir. Yerin ve göklerin boşuna yaratılmadığını ve insanların başıboş bırakılmadığını ifade eden âyetler, her şeyin bir hikmet ve gâyeye bağlı bulunduğunu ve hiçbir şeyin tesadüfî, abes olmadığını gösterir. Kur'ân, devamlı olarak insanları varlıktaki sebep-sonuç ilişkileri üzerinde düşünmeye, ilâhî hikmetleri anlamaya davet eder; hayatın bir gâye ve anlamı bulunduğunu açıklarken bütünüyle varlığın bir hikmeti olduğuna dikkat eder.[557]

Allah insanı, yeryüzüne abesle iştigâl, oyun ve eğlence olsun diye değil, aksine ona bir takım sorumluluklar ve halifelikle göndermiştir. Halifelik ise, insanı diğer varlıklardan ayıran ve üstün kılan en önemli özelliktir.[558] Kâinattaki olağanüstü mükemmellikteki nizâm, varlıkta abese yer olmadığının açık bir delilidir.[559] Kelâm âlimlerine göre Allah

---

[553] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 3, 363.

[554] Mâtürîdî, *a.g.e*, X, 127.

[555] Bkz. Cürcânî, *Ta'rîfât*, Abes md. s.161; Süleyman Uludağ, "Abes", DİA, İstanbul, 1988, I, 305.

[556] Bkz. Tehânevî, *a.g.e*, "Abes" md; Cürcânî, *a.g.e*, "Abes" md, s.161-2.

[557] Bkz. Bkz. Müminûn, 23/115, Bkz. Enbiyâ, 21/16; Sâd, 38/27, Kıyâmet, 75/36.

[558] Bkz. Bakara, 2/30; En'âm, 6/165; Yûnus, 10/73; Neml, 27/62; Fâtır, 35/39; Sâd, 38/26.

[559] Bkz. Mü'minûn, 23/115, Enbiyâ, 21/16, Sâd, 38/27, Kıyâme, 75/36.

her türlü gâyesiz ve abes fiilden uzaktır.[560] Mâtürîdî'ye göre Allah boş ve abes işlerden münezzehtir. Her işinde hikmet vardır.[561] Allah hikmet dâiresinin dışına çıkmayan fiili diledikçe işler; hikmetin dışına çıkmak ise sefeh doğurur, sefeh de rubûbiyeti düşürür.[562] Hikmet, bir şeyi aslî yerine koymaktır; onun için ilâhî hikmet; adâlet, inâyet ve faziletin hepsini ihtiva eder. Allah, mutlak hikmet sahibidir ve O, kat'iyen abes bir iş yapmaz.[563] Ona göre Allah'ın yaratması tesadüfi değildir ve bu yaratıştaki herşey kanun, tenasüp ve ölçü iledir.[564] Çünkü hâkim, ilim ve hikmet sahibi Allah'tan abes ve sefeh işler asla meydana gelmez. Mâtürîdî, "Hakîm olan bir tanrıdan hikmete aykırı fiilin gelebileceğini nasıl iddia ediyorsunuz?" sorusuna ilâhî fiillerin hikmet üzere meydana geldiği hakkında şöyle cevap verir: "*Bu bizatihi hakîm olan bir tanrıdan gelmez, fakat bilgisi yeterli olmayan sözde tanrıdan gelir. Allah, insan aklının hikmetini anlayamayacağı bir fiil işleyebilir, aksi takdirde Allah hikmetsizlikten yani abesten uzaktır. Hikmet isabet demektir, yani her şeyin yerli yerine konulması ve her hak sahibine payının verilmesi, kimsenin hakkının eksik bırakılmamasıdır*."[565]

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın yaptığı her şey adâlet ve hikmet, Allah'ın yasakladığı her bir şey ise zulüm ve abestir. Abes ve zulüm ise bize göre Allah'a göre değildir. Nitekim çocuk, zevce, ölüm, sıhhat, hastalık, bunların hepsi bize izâfe edilen şeyler olup, Allah'a izâfe edilmezler. Çünkü hâkim olan her şeyi hikmetle ve ilimle yapar. Hiçbir şeyde hata etmez. Hakimin fiili hikmet dışı asla olmaz. Hikmet ehline Allah da muvaffakiyetle yardım eder ve onları korur.[566] Çünkü evrenin yaratılışı da başıboş, abes ve hikmetsiz olamaz.[567] Gazzâlî (v.505/1111), "*mânâsız, ne red ne de kabul edilebilen şey*" karşılığındaki sefehi abesin eş anlamlısı olduğunu söyler.[568] Çünkü kâinatta ne kadar yaratılmış varlık varsa hepsi bir hikmete binaen yaratılmışlardır. Yüce Allah'ın fiilleri abesten, oyundan uzak, hiçbir şeye muhtaç olmayan, her şeyin kendisine muhtaç olduğu ilâhî beyanlar (*akval-i semadaniyye*) batıldan ve yalan münezzehtir.[569] Abesiyyûn ekolüne

---

[560] Bkz. Nesefi, *Tabsıra*, II, 505-6.
[561] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 3.
[562] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.192.
[563] Mâtürîdî, *a.g.e*, s.152, 192.
[564] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 276.
[565] Topaloğlu, *Tevhid Tercümesi*, s.51.
[566] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 321, 385.
[567] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 5; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 473.
[568] Bkz. Gazzâlî, *el-İktisâd*, s.104.
[569] Bkz. İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 295.

göre ise her şey tesadüfîdir; kâinatın ve insanın bir anlamı yoktur. Her şey bomboştur. Bunlar, kâinatın baştanbaşa hikmetlerle, gâyelerle dolu olduğunu görmez ve kendilerini de gâyesiz bir varlık olarak görürler.[570] "Abes, bâtıl, la'b, lehv" kelimeleri "*hakiki bir gâyeye, sebep ve hikmete dayanmayan, hiçbir gerçek sonuca yol açmayacak olan anlamsız, saçma ve boş şey*"[571] mânasındadır.

Özetle "*herhangi bir fayda sağlamayan ve bir zararı önlemeyen iş ve davranış*" olarak tarif edilen abes, hiç kimseye faydası olmayan veya dinî bir gâye taşımayan söz ve davranıştır. Mâtürîdî'ye göre abes, bir maksadı olmayan, dünya ve âhirette bir işe yaramayan, maddî ve manevî bir fayda sağlamayan söz, iş ve davranıştır. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla *hâkim, ilim, illet, gâye, adâlet, hak* ve *fıkıh* gibi hikmetin yakın anlam alanı ile zıt anlam alanına giren *sefeh, zulüm, cehâlet, gaflet* ve *abes* gibi kavramlar da vardır. Hikmet ile ilişkili bazı kavramları zıt anlamları ile tablo halinde şöylece özetlemek de mümkündür:

ÂLİM	İLİM	HİKMET	HÂKİM	ADALET	ÂDİL	FIKH	HAYR	GÂYE	İLLET
⇕	⇕	⇕	⇕	⇕	⇕	⇕	⇕	⇕	⇕
CÂHİL	CEHL	SEFEH	SEFİH	ZULÜM	ZÂLİM	CEHL	ŞERR	ABES	ABES

[570] Bkz. Tehânevî, *a.g.e*, "Abes" md; Cürcânî, *Ta'rîfât*, "Abes" md, s.161-2.

[571] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV, 180 vd.

İKİNCİ BÖLÜM

MÂTÜRÎDÎ'NİN HİKMET ANLAYIŞI

Düşünce ve merâk sahibi olması yönüyle insan varlıklarla olaylar arasında sebep, gâye ve hikmet ile "*Allah yaratmışsa vardır bir hikmeti*" diyerek bu hikmetin ne olduğunu soruşturmuştur. Allah'ın fiillerinde hikmet zorunlu mudur ve bu hikmeti algılayabilir miyiz? Tüm fiiller hikmetli ise kâinatta var olan kötülüklerin ve zararlı varlıkların yaratılışını nasıl izâh edebiliriz? Allah mutlaka bir nedenle mi bir fiili yapar, nedensiz bir fiil onun için boş şeylerle meşgul olmak mıdır ya da Allah'ın fillerini bir sebeple illetlendirmek ilahlığı sınırlamak mı olur?

2.1. Hikmet Anlayışının Arka Planı

Mâtürîdî, âlemi ve yaratılmasını, yaratıcının ilmi, adâleti, kudreti ile yaratılış gâye, fayda ve illetlerini hep hikmet ile beraber ele alır. Yaratıcının isim ve sıfatları yönüyle hikmeti ön plana alarak uluhiyyet konusunu bazı esaslara dayandırır. Mâtürîdî'nin kevnî âyetlerin yorumunda esas aldığı nokta her şeyin belli bir hikmete göre yaratılmış olmasıdır. İnsanın, çevresinde görüp duyduğu şeylerin ne anlama geldiğini, onların neye işaret ettiklerini yani hikmetlerinin neler olduğunu idrâk etmesi için istidlâl etmesi de gereklidir. İlâhî hikmet anlayışı da ulûhiyet telakkisinden bağımsız düşünülemez. Yaratıcının yarattığı her şeyde hikmet olduğu görüşü onun sisteminin temel taşıdır. O hikmeti, Allah'ın sınırsız gücü fikrini yaratılmış dünyanın aklen anlaşılabilirliği fikri ile uzlaştırmaya çalışmak için kullanır.[1] Mâtürîdî, Seneviyye'nin nur-zulmet, kötülükleri Tanrı'nın yaratmadığı gibi yaratılışla ilgili duâlist yaklaşımlara, hikmet, maslâhat ve gâyeyi yaratıcıya zorunlu gören fikirlere[2] karşı Allah'ın irâde ve kudret sahibi, Alîm, Hakîm, Adil, Kadir, Hay, Kerim gibi isim ve sıfatlarının aklî ve naklî delillerin her ikisiyle de sabit olması görüşleriyle birçok kelâmî ve felsefî problemlere aklî çözüm ve öneriler sunmuştur. Bazı görüşlere karşı yaptığı eleştiri ve tenkidleri onun hikmet anlayışını ortaya çıkardığı söylenebilir. Tabiatın da yaratılışa katkısı olduğunu söyleyen Dehriyye'ye

[1] Bkz. Ulrich Rudolph,"Mâtürîdî'nin İlâhî Hikmet Anlayışı", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı, MÜİFY.*, İstanbul, 2009, s. 45; Hüseyin Can, "Ehl-i Sünnet Ekollerinden Eş'arilik ve Mâtürîdîyye'ye Göre Allah'ın Fiillerinde Hikmet" Sakarya Üniv. SBE, Sakarya, 2006 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 1 vd.

[2] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, 60-1, 191-3. 345-7; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* VI, 477.

karşı Mâtürîdî, "*hikmet sahibi Allah'dan hikmetsiz, sefeh, abes işler olmayacağı, O'nun birliğine ve rububiyyetine deliller olduğu*" teziyle cevap vermiş,[3] varlıkların diğer varlıklarda gizli olduğu "Kümûn Nazariyesi"ni de yaratılış ve hikmet açısından tenkit etmiştir.[4] Âlemin yaratılışı, âhiret, nübüvvet, Kur'ân'ın nüzûlü vb. gibi ilâhî fiiller hep hikmet iledir. Allah'tan hikmetsiz, gâyesiz ve amaçsız fiil asla zuhûr etmez. Bunun aksi Allah hakkında asla düşünülemeyecek sefihlik ve gâyesizliktir.[5] Canlı cansız yaratıkların zikir ve tesbihlerini anlayamadığımız gibi[6] hâdiselerin içyüzünü de anlayamıyoruz. Hastalık, musîbet ve mağlûbiyet gibi olayların ince hikmetlerini kavramak, çoğu zaman aklımızın takât sınırını aşar. Anlayabildiğimiz kadarıyla Allah yeryüzü ve gökyüzünü abes ve başıboş değil canlıların yaşaması, ceza ve imtihan olması,[7] çeşit çeşit hayvanları da insanların sıcaktan, soğuktan, açlıktan korunmaları ve şükretmeleri için yaratmıştır.[8] Mâtürîdî, ilâhî fiiller, evren ve insan ekseninde açıkladığı hikmet düşüncesiyle ulûhiyet fikrinin temellendirileceği kanaatindedir. Konu âlem, ilim, hikmet, adâlet, aslâh, illet ve gâye gibi anahtar kavramlar aracılığı ile işlenir. Mâtürîdî'nin düşünce sisteminde sözkonusu konuları açıklayan temel kavram "hikmet"tir.[9] Onun Yüce Yaratıcı'nın sıfat ve isimleri, hikmet dolu kâinatı belli gâye ve hikmetlerle canlılara uygun tarzda yaratması gibi birçok konuyu da hikmet çerçevesinde açıkladığı da görülmektedir. Mâtürîdî'nin hikmet anlayışının anlaşılabilmesi için sözkonusu bazı konuların özetle incelenmesi kanaatimizce uygun olacaktır.

2.1.1. Allah'ın İsim ve Sıfatları

İlâhî isim ve sıfatlar Allah'ı tanımanın tek yoludur. Duyulur âlemde sıfatlardan soyutlanmış varlıkların zatına delâlet edecek başka bir şey yoktur. İsim ve sıfatlardan soyutlanmış bir varlık ispatlanamaz. Allah'ı da ancak sıfatlar yoluyla tanıyabiliriz.[10] Mâtürîdî'ye göre Allah'ın sıfatlarını tanımak için kâinatı gözlemlemek yeterlidir. Biz orada yokken sonradan var olmayı, zıtlıklara rağmen uyumu, her halükârda varlıklara

---

[3] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 70, 81, 92, 93.

[4] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s.216-8, 229.

[5] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 9, 11; Nesefî, *Tabsıra*, I, 17.

[6] Bkz. İsra, 17/44.

[7] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, VI, 461.

[8] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, VI, 475-6.

[9] Bkz. Arslan, a.g.e, s. 73.

[10] Allah, tanımlamadığı gibi tasvir de edilemez. Çünkü tanım da tasvir de sınırlı ve sonlu şeylerin açıklanması ile ilgilidir. Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 126; *Te'vilatü'l-Kur'ân*, V, 52, VI, 297, XV, 99.

söz geçirmeyi görmekteyiz. Bütün bunlar yaratıcının gücünü, kudretini ve hikmetini gösterir, Yaratıcının zatına değil sıfatlarına işâret eder. Allah'ın tanınıp ispatlanması da ancak sıfatlar yoluyla mümkün olabilir.[11] Bazılarının yaratılmış varlıklarla benzeşme endişesiyle Allah'a isim ve sıfat vermekten kaçındıklarını söyleyen Mâtürîdî, bu endişenin yersiz olduğunu belirterek şöyle der: "*Bize göre asıl olan şudur ki, Allah'ın kendileriyle isimlendirildiği Allah, Rahman gibi zatî isimleri, yine eşyayı bilmek ve onlara güç yetirmek gibi zatî sıfatları vardır. Fakat bizim O'na sıfat ve isim vermemiz mecburen gücümüzün yettiği ve ifâdemizin ulaşabildiği şekilde olmaktadır. Çünkü bu niteleme ve isimlendirme ancak duyulur varlıklardaki yöntemle mümkündür. Bu ise duyulur varlıkların bilgisi yoluyla elde edildiği için ifâdede benzeşmeyi gerektirmektedir. Fakat zarûret bizi duyulur âlemdeki manaları nefyetmeye mecbur etmiştir. Biz O'nu zorunlu olarak söylediğim şekilde isimlendiriyoruz. Eğer gücümüz başka bir varlığın isimlendirilmediği isim ve nitelemelere yetseydi O'nu öyle niteler ve adlandırırdık*"[12]

Yaygın tasnife göre ise sıfatlar da, *tenzihî*, *subutî* ve *fiilî* olmak üzere üç gruba ayrılır.[13] Yaratıcı'nın sıfatları ve özellikleri bu şekilde zihinlere yaklaştırılır. Mâtürîdî'ye göre Allah'a verdiğimiz isim ve sıfatları diğer birçok varlığa da vermekteyiz. Peki, bu durum Allah ile diğer varlıklar arasında bir benzerlik doğurmaz mı? Mâtürîdî'ye göre hayır, doğurmaz. Çünkü duyulur âlemdeki her türlü zıt varlık ancak "isim" sayesinde algılanabilir. Hayat-ölüm, nur-zulmet, hayır-şer ve îmân-küfür gibi. Salt adlandırmayla benzerlik gerçekleşseydi bunlar arasındaki farkı ayıramazdık. Çünkü bunların hepsi de varlıklara ad olma bakımından aynıdır. Gerçek bir benzeşme ancak iki şey arasındaki cevher, sıfat veya hacim (had) açısından ortak bir noktada birleşmeyle oluşabilir.[14] Ne kadar ortak ad ve nitelemeler kullanılırsa kullanılsın Yaratıcı ile yaratılmış varlıklar arasında böylesine tüm yönleriyle uyumlu bir benzerliğin kurulamayacağı açıktır.[15] Mâtürîdî konuyu, bir de benzetmenin insan zihninde nasıl oluştuğunu çözümleyerek ele alır. Ona göre bizim zihnimizde oluşan iki şey arasındaki benzerlik sadece dilin ifâdesiyle oluşmaz bilakis iki varlık ve iki fiil arasındaki benzerliği zihnimizin bilmiş olmasıyla oluşur. İsimlendirme sırasında zihnimiz önsel bilgilerimize başvurarak aradaki

[11] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 68.

[12] Topaloğlu, *Tevhîd Tercümesi*, s. 118-9.

[13] Bkz. Ebû Hanîfe, *el-Fıkh-ı Ekber*, s. 6; Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 68.

[14] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 150.

[15] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 194.

benzerlik bağlantısını kurar. Bu nedenle iki şey arasında bilinen bir isim benzerliği olmasa bile, zihnimizin anlatılan yapısı dolayısıyla yine de önsel bilgilere dayanarak onlar arasında benzerlik kurması gerçekleşirdi. Vahdaniyet ilkesi doğrultusunda Allah ile diğer varlıklar arasında böyle bir benzerlik kurulamayacağına göre, salt adlandırmaya dayalı benzerlik bir gerçeklik taşımaz.[16]

Kur'ân'da varlıkların nasıl yaratıldığından çok niçin yaratıldığına, vazifelerine ve yaratılış hikmetlerine dikkat çekilmekte, böylelikle Yaratıcının varlığına isim ve sıfatlarına işaretler çıkarılması istenmektedir.[17] Mâtürîdî, nassın yanında bir takım aklî istidlâllerle de Allah'ın sıfatlarını ispatlamaktadır. Meselâ, Allah'ın yaratmasıyla oluşan fiillerin hikmet, ahenk ve düzen içinde sürüp gitmesi, O'nun fiillerinin bilgiyle oluştuğunu gösterir. Yine deneme-yanılma yoluyla ortaya konması mümkün olmayan varlıkların yaratılış biçimi, sürekliliği istenen her şeyin süreklilik mekânizmasıyla birlikte yaratılması dikkate alınacak olursa bunun, varlıkların yapısını, ihtiyaçlarını, geçim ve hayat koşullarını bilen Hakîm biri tarafından yaratıldığı anlaşılır.[18] Mâtürîdî'nin ciddi bir zihin çözümlemesi yaptığını görmekteyiz. Ateş ve suyun birbirine benzediğini söylesek veya her ikisine de aynı adı versek sadece bu adlandırmaya dayanarak arada bir benzerlik kuramayız. Ama isimleri farklı bile olsa portakal ve mandalina arasında bir benzerliğin olduğunuzu renk, koku ve tat gibi unsurlara dayanarak sezebiliriz. Yine bir kimseye "*aslan gibi adam"* dediğimizde bu iki varlık arasında vücut ve zat bakımından bir benzerlik düşünmeyiz. Zihnimizde var olan yiğitlik ve cesaret imgesi üzerinden ikisi arasında bir benzerlik kurarız ve bu sırada zihnimizde ikisi arasındaki vücut ve zat bakımından uzlaşmaz uzaklık aynen korunur. Allah hakkında böyle bir önsel bilgiye sahip olamadığımıza göre, bazı zarûretler nedeniyle bir takım isimler versek de bunlar benzetmenin anılan doğası gereği herhangi bir somut gerçekliğe tekâbül etmez. Mâtürîdî, *Allah'ın sıfatları yaratılmışlara asla benzemez, çünkü Allah'ın bütün sıfatları ezelîdir*, diyerek ilâhî sıfatların ezelîliğini kabul etmeyenler için şu soruya cevap verilmesini ister; İlim bakımından Allah'ın ezeldeki durumu neydi? O ezelde kendisinin âlim olduğunu biliyor muydu yoksa bilmiyor muydu? Eğer Allah kendisinin âlim olduğunu biliyorsa bu, O'nun bilgisinin ezelî olduğunu gösterir. Bilmiyorsa Allah'a cehâlet isnat etmek gerekir. Kaldı ki ezelde bilgisi olmayan Allah, kendisindeki bilgi sıfatını sonradan hangi

[16] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 46.

[17] Bkz. Kâf, 50/6-10; Nahl, 16/11, 12, 13, 14.

[18] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 72.

bilgi ve kudretle yaratmıştır? Muhatap ya Allah'ın sıfatlarının ezelîliğini kabul edecektir ya da bu sıfatların O'nda meydana gelişini Zât-ı İlâhiye'den başka bir varlığa bağlayacaktır ki bunun ulûhiyyetle bağdaşacak bir yanı yoktur. Ayrıca bu düşünce Seneviyye, Dehriyye ve Heyulâcılarla fikir birliği etmek de demektir.[19]

Mâtürîdî, Cehmiyye'nin "*Allah'ın isim ve sıfatlarının ezelde O'nun zâtıyla kâim olmayıp sonradan meydana geldiği*" görüşünü Allah'ın zâtında değişmenin varlığını kabul etme olduğunu söyleyerek tenkit eder. Bu durum –Allah korusun- her kötü fiili Allah'a nisbet eder duruma düşürür. Cehmiyye'ye göre Allah'tan başka gerçek mânada kimsenin fiil ve ameli yoktur. Fiillerin mahlûkata nispeti mecazîdir. Bu durum Mâtürîdî'ye göre ulûhiyet ve rububiyete zıt bir durumdur.[20] Mâtürîdî'ye göre duyular dünyasında mahiyeti, sınırları bilinen ve cüzlere ayrılan uzunluk-genişlik, hareket-sükûn gibi arazlarla yaratıklara isim olarak verilen sıfatların da Allah'a nispet edilmesi câiz değildir. Yani Allah'ın kendileriyle nitelendirileceği sıfatlar ya naslarda mevcut bulunmalı veya duyular âlemde manası yaratılmışlığa delâlet etmeyen kavramlardan oluşmalıdır. Mâtürîdî bu özelliklere uyan "şey" kavramını Allah'a nispetini câiz görürken "cisim" kavramını câiz görmez. Mâtürîdî, Allah kendisine hâkim dediğinden O'nun hikmet sıfatının da olduğu görüşündedir.[21] Allah, gerek teklifi hükümlerinde, gerekse yarattığı işlerinde bir zorlayan ve vacip kılan olmaksızın bu hikmeti murat etmiş ve kasdetmiştir. Mu'tezile'nin dediği gibi, kullarının mesalihine riâyet etmesi O'na vacip olmaz. Vücub ve gerekli olma, irâdeye aykırı olur ve başkasının O'nda hakkının olduğunu hatırlatır, O'nun yaptığı şeylerden sorumlu olmasını gerektirir. Yüce Allah yaptığından asla sorumlu değildir.[22] Mâtürîdî'nin Allah'ın irâdesini yok sayan Mu'tezile'nin görüşünü de tenkid ettiği görülmektedir. Mu'tezile, Eş'ariyye, Neccariyye ve Kerramiyye Allah'ın zatî sıfatlarını zatla kâim ezelî sıfatlar olarak kabul etmelerine karşın *Tekvîn, Terzîk, İhyâ ve İmâte* gibi fiilî sıfatları hâdis saymaktadırlar. Mu'tezile, Neccâriyye ve Eş'ariyye kelâmcıları *tekvîn* ile *mükevvenin*[23] aynı olduğunu savunurlar. Mâtürîdîlere göre, *Tahlik, İhya, İmate* gibi Allah'a isnad edilen fiili sıfatların tamamı Allah'ın zâtı ile

---

[19] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 102–103.

[20] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 102-3, 161, 510, 617.

[21] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 66.

[22] Bkz. Kadî Abdülcebbâr, *Şerh*, s.176; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 3.

[23] Tekvin; Allah'ın eşyayı yoktan yaratması, mükevven de, yaratılmış demektir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII, 364; Cürcânî, *a.g.e*, s. 45; Muhammed Murtaza el-Hüseyni ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, Beyrut, trs. Mektebetül-İlmiye, IX, 324.

kâim, ezelî, ebedî ve subutî bir sıfat olan Tekvin'e racidir. Tekvin sıfatının hikmeti, varlık alanına çıkacak herşeyin zamanı gelince Allah'ın ilim ve irâdesine uygun olarak var olmasıdır.[24] Allah'ın irâdesinin *varlıkların öyle değil de bu şekilde yaratılmasını tahsis* eden bir sıfat olarak da tanımlandığını söyleyen Nesefî (v.508/1115), bunun niçin böyle olduğu konusunda ise şu değerlendirmeyi yapar: "*Eğer ihtisas söz konusu olmasaydı bu kadar çeşitli varlığın aynı anda, aynı şekil ve biçimde meydana gelmesi gerekirdi. Fakat gerçekte onları, yapıları ve özellikleri farklı olmalarına rağmen apaçık bir hikmetten kaynaklandığını gösteren belli bir uyum ve düzen içinde varlık kazanan şeyler olarak görmekteyiz. Bu ise failin irâdeyle nitelendirilmesini gerektiren bir delildir.*"[25]

Eş'ariler, *Hikmet, İhya, İmate* gibi fiili sıfatların hâdis olduğu görüşündedirler. Yine onlara göre "Tekvin" sıfatı, kudret sıfatının hâdis olan teallukudur. Yani Eş'ariler Allah'ın tekvin sıfatını ayrı, başlı başına bir sıfat olarak görmez, bu sıfatı Allah'ın kudret sıfatı ile ifade ederler. Kudret sıfatını, biri ezelî, biri hâdis olmak üzere ikiye ayırır, tekvini hâdis sayarlar. Onlara göre hikmetle kastedilen ilim olursa, bu ezelî bir sıfat olur, hikmetle kastedilen fiil olursa bu hâdis bir sıfattır, ezelî değildir.[26] Bu durumda Allah için hikmet sahibi anlamında kullanılan Hakîm kelimesinden ilim kastediliyorsa, bu zati bir sıfat olur, ezelîdir. Çünkü Allah ezelde hâkimdir. Burada kastedilen ilim değil de, fiilde isabetli olmak anlamı ise, bu durumda hikmet fiili sıfatlardan olur, ezelî olmaz.[27] Eş'arilere göre hikmetin ezelî bir sıfat olup olmadığı, ona yüklenen anlama göre değişmektedir. Mâtürîdî âlimler ise hikmeti Allah'ın zati ile kâim Tekvin sıfatına raci kadîm bir sıfat olarak kabul ederler. *Rahmân, Rahîm, Raûf, Vedûd, Latîf* gibi sevgi ve merhamet ifâde eden birçok ismin sahibi olan yaratıcının kullarına zulmetmesi genel bir ilke olarak kabul edilemez. Merhamet ve hikmet sahibi Allah sahip olduğu bu güzel özellikleri yarattığı kâinata da taşımıştır.[28] Mâtürîdî'ye göre Allah'a nisbet ettiğimiz isimler bazı manaları zihinlere yaklaştıran lafızlardan ibaret olup gerçekte O'nun isimleri değildir. Sözkonusu lafızlarda Allah'ın münezzeh olduğu bazı manalar zihinlere gelebileceğinden Cenab-ı Hak, zatını isimlendirirken nefiy ifâdesi kullanmıştır.[29] Allah'ın isimleri

---

[24] Bkz. Nesefi, *Temhid*, s. 51 vd.

[25] Nesefî, *Tabsıra*, I, 492.

[26] Bkz. Eş'ari, *el-İbane*, s. 122 vd; Cürcâni, *Şerhu'l-Mevâkıf*, II, 538; Âmidî, *Gayetu'l Merâm fi İlmi'l-Kelâm*, (Nşr. H. Mahmud Abdüllatif), Kahire, 1971, s. 227.

[27] Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 154, VII, 132; Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s.244.

[28] Bkz. Nesefi, *Temhid*, s. 51 vd.

[29] Mâtürîdî, *Tevhîd,* s.147.

konusunda dinin bize bildirdiği kadarıyla yetiniriz. Bu sebeple tedavi yollarını, hastalıkları ve ilaçları bilmesine rağmen O'nu "doktor" diye isimlendirmez, dini hükümleri ve manalarını bilmesine rağmen "fakih" de demeyiz.[30] İsimlerle yaratıcının zatı arasındaki ilişkiye de işâret eden Mâtürîdî, isimleri zâtının *ne aynı ne de gayrı* olarak kabul eder.[31] Ehli Sünnet kelâmcıları da subutî, manevî sıfatların zât ile ilişkisini "sıfat, zatın ne aynıdır" şeklinde ifâde ederler.[32]

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın üç isim (Alîm, Adl, Hakîm) ve sıfatları (İlim, Adalet ve Hikmet) arasında sıkı bir ilişki vardır. Allah yarattığı varlıkları özellik, güç, kapasite ve iç yüzünü en iyi bilendir(Alîm). Bu ilme göre onları yükümlü ve sorumlu tutan, bu sorumluluktan dolayı sevap ve ceza veren, bunu yaparken zulmetmeyen, dengeli ve adil davranandır(Adl). Her varlığa kapasitesi ölçüsünce sorumluluk verip, karşılığını dengeli ve tam verdiği için o hikmetli ve bilgece iş yapan, yaratılışa uygun şaşmaz ve sağlam kurallar koyan ve bu kurallar doğrultusunda hareket eden (Hakîm)dir.[33]

Sonuç olarak Mâtürîdî, Allah'ın kendisini isimlendirdiği isim ve sıfatlarla O'nu tanımlamanın en isabetli yol olduğunu söyler. Allah'ın diğer sıfatlarının yanında "Hakîm" fiili isimlerindendir ve O'nun "Hikmet" sıfatı da vardır. Kanaatimizce Mâtürîdî'nin Yüce Allah'ın "Hikmet" sıfatı vardır görüşü hikmet bakış açısını temellendirmiştir, denilebilir. İsimlerle yaratıcının zatı arasındaki ilişkiye de işâret eden Mâtürîdî, isimleri *zatının ne aynı ne de gayrı* olarak kabul eder. Tekvin, Allah'ın sıfatıdır, yapılan şey(mükevven) ise yaratılmıştır, yapma sonradan olma değil, yapılan sonradan olmadır. *Tahlik, İhya, İmate* gibi Allah'a isnad edilen fiili sıfatların tamamı Allah'ın Zâtı ile kâim, ezelî, ebedî ve subutî bir sıfat olan Tekvin'e racidir. Tekvin sıfatının hikmeti, varlık alanına çıkacak herşeyin zamanı gelince Allah'ın ilim, hikmet ve irâdesine uygun olarak var olmasıdır.

---

[30] Nesefi, *Temhid*, s. 34.

[31] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 86, 90, 101.

[32] Zât-sıfat ilişkisi konusundaki bu anlatım, görünüşte bir çelişkiyi dile getirse de, gerçekte paradoksal bir durum sözkonusu değildir. "Sıfatların ne aynı ne de gayrı olması" birbiriyle çelişen iki hükmü dile getirecek şekilde yorumlanmak yerine, bir gerçekliğin iki farklı açıdan yorumlanması olarak düşünüldüğünde herhangi bir paradokstan söz etmek mümkün olmayacaktır. "Zâtının aynı değildir" demek, bu sıfatların zihinde O'nun zâtından ayrı olarak, birer mefhum şeklinde ayrı varlıklar olmamasını dile getirir. "Gayrı değildir" ibaresi ise, bu sıfatların gerçek dünyada zatından ayrı müstakil birer varlık olarak düşünülmelerinin imkânsızlığını ifade eder. Bkz. Yeşilyurt, *Söz'ün Anlamı*, s.161-3, 359.

[33] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 86, 90, 101.

2.1.2. Gâye ve Nizâm

Mâtürîdî, âlemdeki gâye ve nizâm ile Allah'ın varlığı, ilmi ve hikmetini temellendirir. Cisimlerin yapısal özelliklerinin birbiriyle çelişkili ve birbirine ters bir durum arzetmesine rağmen, bir uyum ve âhenk içinde bulunmaları hâkim ve âlim bir yaratıcı ve yöneticinin varlığıyla mümkün olur.[34] Kur'ân'da varlıkların nasıl yaratıldığından çok niçin yaratıldığına, vazifelerine ve yaratılış hikmetlerine dikkat çekilmekte, böylelikle Yaratıcının varlığına isim ve sıfatlarına işaretler çıkarılması istenmektedir.[35] Âlem akıllara durgunluk verecek sanatkârane bir mükemmellikte yaratılmış, yaz ve kış gibi mevsimler ile güneş, ay ve yıldızlar gibi kozmik olaylar birbiriyle uyumlu işleyen sistemler olarak düzenlenmiş, tabiatları itibariyle aralarında uyuşmazlıklar olması beklenen cisimler uzlaştırılmıştır. Bütün bunlar ilimsiz ve hikmetsiz olamayacağına ve bu ilim ve hikmetin de tabiatın kendinde bulunamayacağına göre tüm bunlar haricî bir âlim ve hikmet sahibi yaratıcının eseri olmalıdır ki, O da Hakîm Allah'tır.[36] Kâinatı müşahede eden kimse görür ki bu âlem belirli bir şekilde terkip edilmiş, düzenli, bozulmaz, ahenkle bir kanuna uygun olarak yürümektedir. Bunların tesadüfi illetlerin bir sonucu olması asla mümkün değildir. Aksine akıllı, hayrı gözeten, kemâl sahibi, her şeyi bir maksat ve hikmete uygun olarak düzenleyen bir varlığın eseridir. Mâtürîdî, gâye ve nizâm delilinin kapsamına girecek istidlâller de yapar. Hareket noktasını âlem ve onun işleyişinde gözlenen uyum ve düzen oluşturur. Buna göre tabiatı oluşturan cisimlerin yapısal özelliklerinin birbiriyle çelişkili ve birbirine ters bir durum arzetmesine rağmen, bir uyum ve âhenk içinde bulunmaları, âdeta birbirlerini desteklemeleri ve birbirlerine yardım etmeleri ancak hâkim ve âlim bir yaratıcı ve yöneticinin varlığıyla mümkün olur.[37]

Mâtürîdî, âlemin düzeni ve hikmetle yaratılmasının Allah'ı bulmaya, birlemeye ve inanmaya götürdüğünü söyler. Çünkü her varlıkta kendine mahsus bir gâye ve hikmetler ta'kib edildiği göze çarpmakta, bir zerrede dahi abes, gâyesizlik, ma'nâsızlık ve israf sayılacak herhangi bir durum müşâhede edilmemektedir. Yavru ördek, yumurtadan çıktığı anda yüzmesini becerebiliyor. Kozadan çıkan karıncalar, hemen dehliz kazmaya başlıyorlar. Arı, çok kısa zamanda san'at hârikası olan peteği; örümcek ise gergef ince-

[34] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 35-6.
[35] Bkz. Kâf, 50/6-10; Nahl, 16/11-14.
[36] Mâtürîdî, *a,g,e*, s. 151–152.
[37] Mâtürîdî, *a.g.e*, s.35-6; Bkz. Koçar, *Mâtürîdî'de Allah Âlem İlişkisi*, s. 119 vd.

liğindeki ağını örebiliyor. Bunlar ve bunlar gibi olanlar başka bir âlemde kendilerine öğretilen malumatla ve yaratılıştan gelen bir kâbiliyetle iş görüyorlar. İnsan ise her şeyi bu dünyada öğrenmek mecburiyetindedir; hem de varlıklar arasında istidatça en mükemmel yaratık olduğu halde. Demek oluyor ki, diğerlerine bu husûsiyetleri veren bizzat kendileri değil, her yaptığını hikmetle yapan bir Zât'tır.[38] Yüce Yaratıcı arılara toplu bir halde yaşamayı ilham etmiştir. Toplu yaşamak ise bir baş ve başkana uymayı gerektirdiği için, bu hayvanlar da bir başkanın yönetimi altına girerler ve onun temsil ettiği düzene titizlikle uyarlar. Arılar bu düzene uymayan anarşist fertleri de öldürürler. Akıllı olmalarına rağmen pek çok insan düzenli ve disiplinli yaşamasını bilemez veya göz ardı ederken, aklı olmayan arılar bunu bilir ve titizlikle onun icaplarını yerine getirirler. Bu durum Allah'ın kudretini, ilmini ve hikmetini gösterir.[39] Dolayısıyla âlemde bulunan düzen ve gâye, failinin hikmet sahibi olduğuna, yaratıcının vahdaniyyeti, yaratıkların hudusuna ve *ba'sü ba'del mevt*'e delilleri işaret eder. Mâtürîdî'ye göre bir fiilin hikmetten yoksun olması için ya hikmetin bilinmemesi ya da hikmet gözetildiği vakit başka bir yararın kaybedilmesi gibi durumların olması gerekir ki, Allah bu gibi eksiklik ve ihtiyaçlardan münezzeh olduğuna göre O'nun fiillerinde hikmetsizlik olamaz.[40] Ancak, bu hikmetleri anlayamamamız, ilahi fiillerde bir hikmet bulunmamasını gerektirmez. Zira biz, buna rağmen, gözün görmek, kulağın işitmek, midenin yenileni hazmetmek, kanadın uçmak, saatin vakti bildirmek için olduğunu bilir ve kabul ederiz.[41]

Mâtürîdî, tabiatta meydana gelen her şeyde mutlaka düşünürlerin keyfiyetini ve iç yüzünü anlamaktan âciz oldukları hayret verici bir hikmet ve yaratıcısına dâir sanatsal işaretler olduğunu belirtir.[42] Mâtürîdî'nin bu konuda verdiği örneklerden biri de boyalarla ilgilidir. Cansız boyalarla boyanacak eşyalar kendi başlarına bırakılacak olsalar bozuk ve çirkin bir görüntü ortaya çıkar. Demek ki bunlar her şeyi yerli yerine koyan, âlim ve hikmetli biri sayesinde düzen almaktadır.[43] Varlıkların yapısındaki zıtlıklar da bu konuda Mâtürîdî'nin dikkatini çeken hususlardandır. Çünkü ona göre bunları bir arada tutan üstün bir güç olmadan bu kadar zıtlığın bir arada bulunması mümkün değildir hatta zıt şeyler doğası gereği bir birini reddedip iteceğinden varlıkların yok olup gitmesi

[38] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 612-13.
[39] Bkz. Gazâlî, *Hikmet*, s. 169.
[40] Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 151–2.
[41] Bkz. Aydın, *İslâm İnançları ve Felsefesi*, s. 206-7.
[42] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 35.
[43] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 181.

söz konusudur. Varlıklar yok olup gitmek bir yana mevcudiyetlerini uyum içinde sürdürdüklerine göre bu durum kudretli ve her şeyi hikmetle yaratan bir yaratıcıyı kanıtlamaktadır.[44] Nasıl ki bedenler sıcak, soğuk, açlık, susuzluk, yorgunluk, bitkinlik ve bunların zıtları olmaksızın düzgün işlemiyorsa kalbin bu iki zıt halin olmaması durumunda düzelmesi mümkün değildir. Öyleyse bu sıkıntı ve belâlar insanın kemâle ermesi ve ondan istenilen istikâmete kavuşabilmesi için şarttır. Bir şeyin gerektiricisi olmadan var olması mümkün değildir.[45]

Mâtürîdî'ye göre hikmet üzere yaratılan kâinattaki hikmeti anlamak için âlem üzerinde tefekkür etmek de gerekir.[46] İnsanın âlem üzerinde fikir yürütmek sûretiyle aklını kullanması, onların başlangıç ve sonlarıyla ilgili olarak gizli kalan yönlerini öğrenmesi kendisini nefsani arzulardan alıkoyacağını söyler. Ona göre insanların bir kısmı var olan bu hikmeti bilmek ve anlamak noktasında çaba göstermekten âcizdir, ancak hikmetin bilinmesi akıl ve istidlâl yoluyla mümkün olur.[47] Görüldüğü gibi Mâtürîdî, hikmetin anlaşılabilmesi için akla ve akıl yoluyla yapılan istidlâle önem vermektedir. Bununla beraber akıllar eşyayı bütün yönleriyle kuşatacak özelliklerden âciz olarak yaratılmışlardır.[48] Yani Allah'ın hikmeti gereği yarattığı bize göre kötü zannedilen birçok şeyler başkalarına göre iyidir, güzeldir. Her bir yaratılan şeyin hikmeti, gâyesi ve sebebi vardır. Mâtürîdî'ye göre nesnelerin çoğu hakkında cahil olan, ihtiyaç ve acz içinde bulunan insanların Allah'ın yapacağı belli bir işe karışıp değerlendirme yapması –yani hikmetini bulması- anlamsızdır.[49] Mâtürîdî'ye göre hikmet dolu dünya, âhiret için yaratılmış, güneş, ay, yıldızlar, gece, gündüz ve hayvanlar hep insanlık için yaşanır bir halde varedilmiştir.[50] Göklerin ve yerin yaratılması, gece ile gündüzün peşpeşe gelmesi, mevsimlerin oluşması, ürünlerin her yıl tekrar tekrar oluşması, yetişmesinin görünür- görünmez bintür türlü hikmetleri vardır. Meselâ ilkbaharda toprağın yeşerip canlanması *ba'sü badel mevt*'e delil teşkil etmesi, insanın hissedip gerçek âlemi idrâk etmesi, hayatını düzene koyması, Allah'ın vahdaniyetini, rububiyetini, hikmetini idrâk etmesi ve O'na şükret-

[44] Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 42, 181, 199, 218.

[45] Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *İmtihanın Hikmeti*, (Terc. Âlim Yüceer), İstanbul, 2006, s. 43-4.

[46] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 473-4.

[47] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 17.

[48] Meselâ kötülükler Allah'ın yaratması yönüyle bu özelliği almazlar. Onlara arız olan yaratıkların kendilerine özgü pozisyonları nedeniyle arizi ve izafi bir durumla bu vasfı alırlar. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 168.

[49] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 350-51.

[50] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 473-4.

mesi içindir.[51] Dolayısıyla yeniden canlanma, hesap verme gibi fiilleri yapan ve yapacak Yüce Yaratıcı zihinlere yerleştirilmesi, idrak edilebilmesi ve karakter oluşturulması vs. gibi hikmetlerine mebnidir. Mâtürîdî'ye göre belirli düzen ve intizamlı olan bu dünya hayatı hikmet üzere imtihan için yaratılmıştır.[52]

Ezcümle Mâtürîdî'ye göre âlemde bulunan düzen ve gâye, failinin hikmet sahibi olduğuna delâlet ettiği gibi yaratıcının vahdaniyyetine yani varlığına ve birliğine, yaratılmış olanların hudûsuna, ba'sü ba'del mevt'e dolayısıyla âhiretin varlığına da delâlet ve işaret eder. İbda, bir şeyi benzeri veya misli ve eşi olmadan güzel mükemmel bir şekilde hikmetle vücuda getirmek, gâye ise bir şeyin neticesi, o şeyin varlığı üzerine terettüp eden fayda ve onun vücudunu gerektiren hikmet demektir. Mâtürîdî'ye göre ilâhî fiiller hep hikmet üzeredir. Yaratılan her şeyde bir gâye, hedef ve hikmet bulunduğu görülür. Allah ezelden beri Hakîm, Alîm ve Ganî'dir. Fiilinin hikmetten uzak kalması da muhtemel değildir. Her varlıkta kendine mahsus bir hikmet göze çarpmakta ve bir zerre de dahi abes, hikmetsiz, gâyesiz, manasız ve israf sayılacak herhangi bir durum müşâhede edilmemektedir. Hiçbir şey rastgele, hikmetsiz, sebepsiz, faydasız ve maksatsız olarak yaratılmamıştır. Kanaatimizce Mâtürîdî'nin gâye ve nizâm görüşünü "hikmet" üzerine bina ettiğini söylemek mümkündür. Hikmet sahibi Yüce Yaratıcı Hâkim sıfatıyla hikmet fiillerini yaratır. Mâtürîdî'nin Allah'ın isim ve sıfatlarını, ilgili âyetlerin te'vilinde gâye ve nizâm konusunu izâh ederken onun hikmet anlayışını da görebiliyoruz.

2.1.3 Teklif-İ Mâ Lâ Yutak

Teklifi mâ lâ yutak, "*yerine getirilmesi mükâfatı, getirilmemesi cezayı gerektiren, güç yetirilemeyecek bir işin imtihana çekme amacıyla başkasından istenmesi*"[53] dir. Mâtürîdî'ye göre Hakîm yani fiilleri hikmet dışına çıkmayan Yüce Allah, yaratıklarına gücünün üstünde (*teklifi mâ lâ yutak*) görev yüklemez. Adalet ve merhamet ilkelerine dayanan ilâhî hikmetin insandan gücünün ötesinde bir şeyi yapmasını istemesi tutarsızlık olur. Allah yaptığı işleri bir hikmete göre yapar, hikmet ise bunu gerektirir.[54] Güç yetirilemeyen şeyin insana yüklenmesi câiz değil, "*Allah bir kimseye ancak gücü yettiği*

[51] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV, 303-304, 360, 397, VIII, 37-8.
[52] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, IV, 381.
[53] Bkz. Topaloğlu-Çelebi, *a.g.e*, s. 310.
[54] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 228 vd.

kadar teklif eder"[55] âyeti de buna delildir.[56] Mu'tezile aslâh'ın vacip olduğunu iddiasıyla Allah teklif hususlarında kulları için *aslâh olanı yapmakla mükelleftir*,[57] görüşünü savunur. Âdil olan Allah'tan, insanların zararına, dolayısıyla kaldıramayacakları bir teklifin yüklenmesi beklenemez. Bu zulüm olarak telakki edilir. Âdil olan Allah adâletiyle kulları güç yetiremeyecekleri şeylerle mükellef tutmamayı gerektirir. Allah güç yetiremedikleri şeyleri yapamadıkları için kullarına azap etmez. Allah'ın emrettiği şeyler kulun salâhına olan şeylerdir.[58] Eş'ari (v.324/935) ise insanın gücü yetmeyeceği şeyle mükellef tutulmasının mümkün olduğunu belirtir. Çünkü insan iş yapabilme gücüne sahiptir. Bu güç insandan ayrıdır yani kendinden değildir. İnsan bazan güç sahibi, bazen değildir. Istıtaa fiille beraberdir. Fiil meydana geldikten sonra yok olur. Allah ıstıtayı, insan bir şey yapması için yaratır. Istitaa olmazsa insanın bir şey yapması mümkün olmaz. Örnek olarak Eş'ari (v.324/935), kâfirin durumunu gösterir. Allah kâfire îmân etmekle yükümlü kılmıştır. Fakat kâfirin bu îmâna gücü var mıdır? sorusuna "eğer gücü olsaydı îmân ederdi" cevabını verir.[59]

Mâtürîdî'ye göre güçten yoksun bırakılan birinin mükellef tutulması aklen tutarsızdır. Fakat kudretini zayi eden kimse mükellef tutulmaya pekâlâ lâyık görülecek biridir. Şâyet sözü edilen kişi mükellef tutulmayacaksa sadece itaatkârın mükellef tutulması lazım gelir. Bu ise imtihan şartlarının ortadan kalkması demektir.[60] Allah hikmeti gereği sorumluluğu herkese gücü ve kapasitesi nisbetinde yüklemektedir. Kulun gücünün yetmediği şeylerden sorumlu olmadığı dolayısıyla hikmete ters olacağı için kula güç yetiremeyeceği şeyin teklif edilemeyeceği görüşü kanaatimizce daha isabetli görünmektedir. Mâtürîdîlere göre Allah ezelî ilmiyle insanın, bir işi yapamayacağını bildiği halde, onu sorumlu tutması ilmine aykırıdır. Şâyet sorumlu tutarsa bunu bilmiyor demektir ki o zaman her şeyi mutlak ilmiyle bilen Allah –hâşâ- câhil olmuş olur.[61] Eğer iyi olanı yapmak Allah'a vaciptir dersek, bu durum Allah'ın kul için iyiyi vermesi durumunda onu nimetlendirmiş olmuyor, Allah şükre lâyık değildir gibi neticeyi doğuruyor. Bu da

---

[55] Bakara, 2/286.

[56] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 266; Topaloğlu-Çelebi, *a.g.e*, s. 310-11.

[57] Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XIV, 55, 61.

[58] Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XIV, 55, 61; *Şerh*, 510; *el-Muhît bi't-Teklîf*, (Thk. Ömer es-Seyyid Azmi), Kâhire,1965, s.11.

[59] Bkz. Hûd, 11/20. ve Kehf, 18/10. âyetlerini delil getirir. Bkz. Eş'ârî, *Lum'a*, s.58; *el-İbane*, s.57.

[60] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 266, 423-4; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 228 vd.

[61] Bkz. Nesefi, *Tabsıra*, II, 161 vd. 173 vd; Sabuni, *Bidaye*, s.107 vd.

Allah'ı –hâşâ- tekzip etmek demektir. Mâtürîdîlere göre Allah'ın, kullarını güç yetiremeyecekleri şeylerle teklif etmesi câiz değildir. Çünkü körü bakmakla ve kötürümü yürümekle mükellef tutmak nasıl hikmetten uzak ise, âciz birini mükellef tutmak da o şekilde hikmetten uzaktır.[62]

Mu'tezile, *aslâh'ın yaratıcıya vacip olduğu Allah'ın teklif hususlarında kulları için aslâh olanı adâletiyle yapmakla zorunludur*, görüşünü savunurken, Eş'ariler ise *Allah'ın kulunu güç yetiremeyeceği şeylerle sorumlu tutması vacip değil mümkündür*, diyerek Allah'ın bütün fiillerinin câiz hükmünde olduğunu, hiçbir şeyin O'nun fiilleri için vacip (*zorunlu*) olamayacağını ifade ederler. Kulun gücünün üstünde teklifle sorumlu tutulması Allah'ın adâlet ve hikmetine ters düşmektedir. Kanaatimizce düşünürümüz Mâtürîdî "*teklif-i mâ lâ yutâk*"ın câiz olmadığı noktasında esasta Mu'tezile'ye katılmakla birlikte kudret anlayışı biraz farklı olduğu için tümüyle onlarla aynı noktada da değildir. Ona göre teklifin her çeşidinin hikmet üzere olduğudur. Körü bakmakla ve kötürümü yürümekle mükellef tutmak nasıl hikmetten uzak ise âciz birini mükellef tutmak da o şekilde hikmetten uzaktır.

2.1.4. Salâh ve Aslâh

Mâtürîdî'nin hikmetini delillendirdiği konulardan biri de Mu'tezile'nin Allah'ın fiilleri konusunda "salâh-aslâh" görüşlerine yaptığı eleştirileridir. *Salâh*, iyi ve faydalı olma yani fesadın zıddı, *aslâh* ise en iyisi demektir.[63] Allah, insanlar için yaptığı fiillerinde, en uygun fiili yapar mı yapmaz mı? Eğer yapar denilirse, Allah'a adeta bir mecburiyet yüklenmiş olur; yok yapmaz denilirse, Allah cimri ve zâlim midir? sorusu problem olarak ortaya çıkmıştır. Aslâh prensibinin temelleri Ebû'l-Huzeyl (v.235/849) ve Nazzâm (v.231/845) tarafından atılmıştır.[64] Mu'tezile'ye göre Allah Kerim'dir, cömerttir, ikrâmına cömertliğine nihâyet yoktur, kullarına aslâh olanı, en iyi ve faydalı olanı vermezse, bunu onlardan mahrum etmiş olur.[65] Allah'ın kulları için en aslâh olanı yaratması üzerine vaciptir. Kul için enfa'/*en faydalı* olan ahkem yani hikmete ve tedbire en uygun olandır. Hakîm ancak hikmeti işler. Amaçsız fiil ahmaklıktır, abestir yani boştur.

---

[62] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 438-9, Bkz. Sâbûnî, *Mâturîdiyye Akâidi*, s.145.

[63] Bkz. İbn Manzûr, *a.g.e*, III, 348; Tâhânevi, *a.g.e*, II, 281; Avni İlhan, "Aslâh" DİA, İstanbul, 1991, III, 495; Ömer Dumlu, *Kur'ân'da Salâh Meselesi*, DİB yay, Ankara, 2009, s.23 vd.

[64] Bkz. Robert Brunschvig "Muta'tazılısme Et Optimum", *Studıa İslâmica*, c.XXXIX, ss.195-223.

[65] Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerh,* s. 357, 358.

Hakîm Allah bir fiili, ya kendine yarar sağlamak için, ya da başkasının menfaati için yapar. Allah kendine yarar sağlamaktan uzak olduğundan yaptığı fiil başkasının menfaati içindir. O'nun fiilleri salâh ve aslâhtan boş değildir. Hasen, lutüf, sevap ve hikmet kelimeleri mana itibarıyla aslâhla benzerlik arzetse de farklı tarafları vardır. Mu'tezile'ye göre bir fiil salâh olduğu halde hasen, lutüf ve hikmetle nitelenmeyebilir.[66]

Bağdat ve Basra mutezîle ekolleri, bu düşünceyi genel olarak ifâde ettiğimiz şekilde kabul etmekle birlikte, Bağdat ekolü çoğunlukla, Allah'ın hem dinî hem de dünyevî konularda en iyiyi yapması gerektiğini kabul etmiş ve "en iyi" ile *ilâhî hikmeti* kastetmiştir. Basra ekolü ise, Allah'ın sadece dini konularda en iyi olanı yapması gerektiğini kasdederek en iyi ya da aslâhı *fayda* olarak yorumlamıştır.[67] Mu'tezile'ye göre, Allah hikmetine uygun olmayan ve başkasına zarar veren bir fiili yaratmaz.[68] Kâdî Abdulcebbâr (v.415/1025)'a göre Allah'ın bütün fiilleri bir hikmete dayanır ve bütün işleri iyidir. Ancak kulların fiilleri böyle değil, onların fiillerinin bazıları iyi bazıları da kötüdür. Bundan dolayı insanların fiillerinin Allah'a izafe edilmesi asla doğru değildir.[69]

Mâtürîdî, "*Allah'ın kulları için dinde en uygun olanı yapması*" şeklindeki aslâh görüşünü aklî ve naklî deliller ışığında eleştirir. Konuyu, Allah'ın kullara hidâyet vermesi, inananlara rahmet etmesi ve îmânın bir lütûf olması gibi konulardaki görüşleriyle irtibatlı ele alır.[70] *Allah kulu için aslâhı yaratmak vaciptir*, görüşünü ise Mâtürîdî reddeder.[71] Çünkü ilâhî hikmet ve adâlet en iyi olan işleri değil, her şeyi kendi değerleri çerçevesinde yerli yerine koymadır. Aslâh kullar için düşünülebilir ama Allah hakkında asla uygun olmaz.[72] Mâtürîdî, "*Gemiye bindiklerinde dini yalnız Allah'a has kılarak O'na yalvarırlar...*"[73] âyetinin *aslâh'ın Allah'a vacip olduğu* şeklindeki görüşlerinin aleyhine olduğunu söyler. Âyetteki "dinin Allah'a has kılınması" onlar için aslâh bir durumdur. Ancak bu aslâh durumu sonraları devam ettirmemeleri ve eski durumlarına

---

[66] Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e*, s. 357-8, 787; Şehristânî, *el-Milel*, I, 56.

[67] Bkz. Bâkıllâni, *Temhîd*, s. 255; Eric Lee Ormsby, *İslâm Düşüncesinde İlâhî Adalet Sorunu* (Teodise), (trc. Metin Özdemir), Kitabiyat, Ankara, 2001, s.32.

[68] Bkz. Kadi Abdülcebbâr, *el-Muğni*, VI, 48 vd; Şehristânî, *el-Milel*, I, 56.

[69] Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerh,* s. 357, 358.

[70] Bkz. Hülya Alper, "Mâtürîdî'nin Mu'tezile Eleştirisi: Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda Mıdır?", Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, İstanbul, 22-24 Mayıs, 2009, s.208.

[71] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 219.

[72] Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 487; Yeşilyurt, *Ebû'l-Berekât en-Nesefi*, s. 253 vd.

[73] Ankebût, 29/65.

geri dönmeleri dinde aslâh olanı yapmanın Allah'a vacip olmadığına delildir.[74] Oysa şeytan Allah'ın izni olmadıkça mü'minlere hiç bir zarar veremez. Yani onların hile ve oyunlarından sakınana zarar veremezler. Sonra "*Mü'minler Allah'a tevekkül etsinler."*[75] Mâtürîdî bu âyetlerde müminlerin özelliklerinin olduğunu belirtir.[76] Mâtürîdî, "*Halbûki Allah Rahmeti dilediğine verir"*[77] ifâdesinin Mu'tezile'nin aslâh görüşünü reddettiğini, söyler.[78] Üstelik Kur'ân'da Allah'ın hikmeti, rahmetini ve fazlını dilediğine tahsis ettiğine dâir beyanlarda aslâh görüşün yanlışlığı ortaya konulmaktadır.[79] Mâtürîdî konuyla alakâlı verdiği bir başka örnek ise aslâh meselesini îmânî açıdan değerlendirmesidir. "*Halbûki sen onların içinde iken Allah, onlara azap edecek değildir. Ve onlar mağfiret dilerlerken de Allah onlara azap edici değildir*."[80] âyetini Mu'tezile, âyette bahsedilen kişiler gelecekte îmân edeceklerini yani ömürlerinin sonlarında îmân edecekleri bilindiği müddetçe, onlara azap edilmez veya onların görüşlerine göre, ömürlerinin sonlarında îmân edeceği Allah'ın bilgisinde varken, onun Allah tarafından helâk edilmesi câiz değildir. Allah kulları için dinde aslâh olandan başkasını yapmaz. Mu'tezile bu âyetin zahirine göre yorum yaparak *gelecekte îmân edecek kişiye azap edilmez* şeklinde yorumlar.[81] Mâtürîdî bu âyetin yorumunun Mu'tezilenin yorumundan farklı anlar. "Halbûki sen onların içinde iken Allah, onlara azap edecek değildir" âyetinin anlamı "*Sen dünyada onların içersindeyken bütün müminlere azap edilmeyecektir"*[82] şeklindedir. Ayrıca Mâtürîdî, Allah'ın, hikmeti gereği kulu için en iyi olmayanı (salâh) da var edebileceğini bunun nedeni de Allah'ın kulunu imtihan etmesi olduğunu da açıklar.[83]

Aslâh öğretisini Allah'ın kudreti yönüyle de çelişkili bulan Mâtürîdî'ye göre ilâhî kudret, hikmet ve adâlet en iyi olan işleri değil, her şeyi kendi değerleri çerçevesinde yerli yerine koymayı ifâde eder. Bu noktada kul için geçerli olanı Allah için de geçerli kılmayı öngören yaklaşımlar isabetsizdir. Çünkü duyulur âlemde insan türü için hikmet veya sefeh olan şeyler duyular ötesinde gerçerli olamayacağı gibi, bir şey gerçekte han-

---

[74] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XI, 245-146.

[75] Mücadele, 58/10.

[76] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, XV, 45-6.

[77] Bakara, 2/105.

[78] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 457, 530.

[79] Bkz. Alper, "Mâtürîdî'nin Mu'tezile Eleştirisi…", s. 211.

[80] Enfâl, 8/33.

[81] Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, *Tenzihü'l-Kur'an Ani'l-Metain*, Beyrut, trs. s.160.

[82] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân,* VI, 207-8.

[83] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 216.

gi mahiyetle özellik kazanmışsa onu tespit edip duyular götesinde geçerli kılma çabaları da anlamsızdır.[84] Mâtürîdî'ye göre Allah için bil-fiil (gerçekte) yarattığından başkası imkânsız değildir. O var olandan başka türlü yaratma imkânına da sahiptir. Yaratıklarına ihtiyacı yoktur. O'nun yarattığından başkasını meydana getiremez oluşu daha iyi ve daha hayırlı yaratmaktan âciz olması demektir ki böyle bir şeyin hikmet sahibi yaratıcı için düşünülemez.[85]

Kısacası Mâtürîdî'ye göre, Allah, hikmeti gereği kul için aslâh olmayanı da var etmekte ve böylece kulunu imtihan etmektedir. Ancak bu durum kul için aslâh olmasa da hikmet eseridir. Salâh ve aslâh olarak isimlenen fiiller insan düzeyinde olan işlerdir. Bunlar Allah katında aynı değeri ifâde etmezler. Mâtürîdî'nin sisteminde, salt bir yaratma değil, hikmetli bir yaratma esastır. Mu'tezile'nin aksine hayır, salâh ve hikmet olan ilâhî fiillerde zorunluluk/vucubiyet yoktur. Yani insanlar için salâh ve aslâha riâyet Allah'a vacip değildir. Bu görüşleriyle Mâtürîdî'yi Allah'ın hikmet üzere fiillerini işlediğini, kullarına yaptığı teklifin de hikmet olduğu görüşünde temellendirdiğini görüyoruz.

2.1.5. Hüsün ve Kubuh

Mâtürîdî'nin hikmet anlayışına temel teşkil eden konulardan biri de hüsün ve kubuhtur.[86] Hayr kelimesi hüsün kavramıyla benzer manalar içerir. Kubuh ise, "*çirkin olmak, çirkinlik, nefret edilen, hoşlanılmayan şey*"[87] manasında isimdir. İyi-kötü, hayır-şer, hak-bâtıl gibi fazilet, rezalet, güzellik ve çirkinlikleri ifade eden ne kadar kelime varsa, bunların hepsinin muhtevası, hüsün ve kubuh ıstılâhlarının içerisindedir.[88] Mu'tezile kelâm sisteminde hüsün ve kubuh meselesi, adâlet ve zulüm anlayışlarıyla doğrudan ilişkilidir.[89] Mâtürîdî'ye göre de güzel-çirkin, hayır-şer konularını peygamberler gösterirler. Hakîm Allah hikmeti gereği peygamberler aracılığı ile emir ve yasakları emreder. Hayvan kesimi dıştan çirkin ve şer gözükebilir ama öyle değildir. Çünkü peygamberler bunu davranışı ile yapmış ve ümmetlere yapmalarını emir buyurmuşlardır. Kesim yap-

[84] Bkz. Öğük, *Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, s.163-4.

[85] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 155; Bkz. Öğük, *a.g.e*, s. 95.

[86] Hüsün, iyilik, hoşa giden, beğenilen insan maksadına uygun ve övgüye değer, dünyada övgüye, âhirette sevapla ilgili, mutluluk gibi manalara gelir. Bkz. Cürcânî, *a.g.e*, s. 77, 149; Tâhânevi, *a.g.e*, I, 666.

[87] Bkz. İbn Manzûr, *a.g.e*, "hsn", "kbh" maddeleri; Isfehânî, *a.g.e*,, "hsn", "kbh" maddeleri; İlyas Çelebi, "Hüsün ve Kubuh", DİA, İstanbul, 1999, XIX, 59.

[88] Bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-Ârus*, VII, 16.

[89] Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, *Şerh*, s.302; *el-Muğni*, VII, 177; Hulusi Arslan, "Mu'tezileye göre İyilik ve Kötülük (Hüsn ve Kubh) Problemi", ERÜ SBE Kayseri, 2000 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 117.

ma fiili kötü görünmesi mümkün dâhilindedir. Bununla hayvanın ıstırabını gidermeyi veya yaşayanlar için iyi sonuçlar meydana getirmeyi göz önünde bulundurduğu takdirde eylem aklen güzel görünür. Kesim işinin lizatihi çirkin olması isabetli değildir.[90]

Mâtürîdî'ye göre tabiatta kötü, çirkin, değersiz ve aşağılık şeyler vardır. Eğer dışarıdan bir yönetimin müdahalesi olmasaydı varlıkların bu şekilde gerçekleşme ihtimâli bulunmazdı.[91] Çünkü âlemin kendisi için böyle şeyler dilemeyeceği açıktır. Yine âlem kendi kendine varlık kazanmış olsaydı bir zaman diliminin bir diğer zaman diliminden, bir halin diğer halden ve bir sıfatın bir diğer sıfattan daha istenilir bir durumda olmaması gerekirdi. Ama şu anda âlem çeşitli zaman, hal ve sıfatlarla kayıtlandığına göre onun kendi başına varlık kazanmadığı açığa çıkmış olur. Eğer böyle olmasaydı tabiattaki her şey kendi için en güzel ve hayırlı hal ve niteliklere sahip olur, böylece âlemdeki kötülükler (şer/şurur) ve çirkinlikler (kubh/kabaih) ortadan kalkardı. Fakat gözlediğimiz âlemde bunların bulunuyor olması onun bir başkası tarafından yaratılmış olduğunu göstermektedir.[92] Mâtürîdî'ye göre zararlı ve yararlı nesneleri, hayır ve şerri yaratan Allah'tır.[93] O'nun fiillerinde asla hikmetsizlik, sefeh, cehâlet görülmez. İyi, güzel ve faydalı nesne ve olaylar var olduğu gibi kâinatta kötü, çirkin ve zararlı nesne ve olaylar vardır. Tüm bunları iyi-kötü, güzel-çirkin, faydalı-zararlı vs. olmaksızın yaratan da Allah'tır.[94] Mâtürîdî, eşya, güzel olsun çirkin olsun, Allah'ın varlığına, birliğine, isim ve sıfatlarına delâlet etme, şükür ve ecir vesilesi olma gibi birçok hususiyetler taşır. Bu durumlarda aslen şer değil güzellik ve hikmet vardır.[95]

Özetle Mâtürîdî'nin hikmet sisteminde Allah'ın yaratmasında herhangi bir kötü, çirkin, zararlı ve sefeh denilecek bir değer söz konusu değil, O'nun yaratması küllî olarak hikmet ve adâlet üzeredir. Hüsn-kübh, iyi-kötü değeri olan şeylerin de bin bir türlü hikmetleri vardır. Çünkü her şeyi hikmet sahibi Yüce Yaratıcı yerli yerinde yani adâlet ve hikmet üzere yaratmıştır.

---

[90] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 312.

[91] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 32.

[92] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 34.

[93] Bkz. Buhârî, imân 37; Müslim, imân 7; Ebû Davud, sünnet 16; Mâtürîdî, *a.g.e*, s.216, 488.

[94] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 46, 49.

[95] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 134, 174-5, 218-9.

2.2. İlâhî Fiillerde Hikmet

Allah'ın fiillerindeki hikmetin varlığı, bunun zorunluluğu hakkında görüş ve tartışmalar, Allah'ın fiillerini algılama biçimine göre şekillendiği de görülmektedir. İlâhî fiillerin bir hikmeti içerip içermesi konusu hikmet anlayışlarını da ortaya koymaktadır. Mu'tezile'ye göre Hakîm olan Allah, bir fiili işlerse, bunun bir maksadı vardır, maksatsız bir fiil, boş ve anlamsızdır. Allah için menfaatlenmek söz konusu olamayacağına göre, o fiilini kullarının faydalanması için işler. Allah'a kulları için aslâh olanı, en iyi ve faydalı olanı yapmak zorunludur.[96] Allah'ın fiillerinin hikmetsiz olmasını bir eksiklik olarak değerlendiren Mu'tezililer, bu durumun O'nun şanına yakışmayacağı görüşüyle ilâhî fiillerde hikmeti Allah'a zorunlu yani vacip görürler. Eş'arîler, Allah'ın fiillerindeki hikmetin varlığını bir zorunluluk olarak değil câiz olarak kabul ederler. Onlara göre Allah'ın fiillerinde hikmet vardır, fakat bu hikmet vacip değil câizdir. Allah hikmet olmayanı da yapabilir. Onun fillerinde hikmetin olabileceğini söylemek, onun mutlak irâdesini hikmet ve illet diye adlandırılan bazı şeylere tâbi olursa, işi yapan Allah olur fakat O'na işi yaptıran da hikmet ve illet olur ki Allah için bu söz konusu olamaz. O, Fâil-i Muhtâr'dır yani dilediğini yapar. Her şeyin, hayrın da şerrin de yaratıcısıdır. O'nun irâdesi hikmet ve illet de dâhil hiçbir şeyle kayıtlanamaz, kısıtlanamaz, sınırlanamaz. O, tek yaratıcıdır, O'ndan başka yaratıcı yoktur.[97]

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın yaratması tesadüfî değil ve bu yaratıştaki herşey kanun, tenasüp ve ölçüye göredir. Mâtürîdî, Allah'ı hakkıyla bilen, O'nun her şeyden müstağni oluşunu, hükümrânlığını, sonra da kudretini, yaratmanın da emretmenin de O'na âit oluşu çerçevesindeki hâkimiyetini takdir eden kimse fiilinin hikmet dâiresi dışına çıkmayacağını kabul ettiğini söyler.[98] Çünkü Allah ezelden beri Hakîm, Alîm ve Ganî'dir, fiilinin de hikmetten uzak kalması muhtemel değildir. Allah'ın her işi muhkem ve mutkandır, her işi hikmet üzeredir.[99] Mâtürîdî'ye göre "*Allah Hâlik, Rahman ve Rahimdir*" denilmesinde her bir sıfatla doğrudan doğruya onun zâtı isimlendirilir. Hangisi olursa olsun fiili sıfatlar da böyledir, Allah'ın zatı nitelendirilir. Bu, bir sözün taşıdığı özelliklere bağlı olarak "*hikmetli söz, doğru söz veya yalan söz"* denilmesine benzer ki aslında

---

[96] Bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, V, 222-3.

[97] Bkz. Eş'arî, *Lum'a*, s. 24, 83-4; Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, 243-7; İzmirli, *a.g.e*, s. 289.

[98] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 276; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V, 368 vd.

[99] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 66-7; *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, IX, 187.

söz sahibinin sıfatı olur. Bunun gibi Allah'a da fiil sıfatları nisbet edilir.[100] Allah rızık verenlerin en hayırlısı, hâkimlerin hâkimidir. Çünkü O ancak adâletle hükmeder, hikmetle yaratır.[101] Allah'ın zatî itibarıyla *Hakîm, Ganî* ve *Alîm* olduğudur. Hakîm, İlim ve Hikmet sahibi Allah'tan abes, sefeh işler asla meydana gelmez. Mâtürîdî, hâkim olan bir yaratıcıdan hikmete aykırı fiilin gelebileceğini nasıl iddia ediyorsunuz? sorusuna ilâhî fiillerin hikmet üzere meydana geldiği hakkında şöyle cevap verir: *"Bu bizatihi hâkim olan bir Allah'tan gelmez, fakat bilgisi yeterli olmayan sözde tanrıdan gelir. Yüce Allah, insan aklının hikmetini anlayamayacağı bir fiil işleyebilir, aksi takdirde Allah hikmetsizlikten uzaktır."*[102]

Mâtürîdî, gıda maddelerinin kendi başlarına yararlı olamayacağını belirterek, *Allah'ın yarattığı nice gıda maddesi vardır ki canlıyı semizleştirir, bir diğeri ise, kişi ömrü boyunca onu yediği halde kendini hissettirmez,*[103] der. O, dut ağacının yaprağını hayvanlar yerse de her birinden ipek böceği gibi başka şeyler de çıktığı gibi bunu bu şekilde hikmet sahibi yaratıcının işi olduğunu söyler. Meyvalar ve diğerleri de böyle olduğunu bu husus da sözü edilen fonksiyonların gıdaların etkisiyle oluşmadığını kanıtlar. *Gıdalar cansızdır, her şeyi hakkıyla bilen bir yöneticinin idaresi olmaksızın fonksiyoner hale gelmeleri ihtimâl dâhilinde değildir. Hikmet sahibi yaratıcının fiilleri ile oluşmaktadır,*[104] diye de yaratıcının birliğini ve hikmetini delillendirir. Beslenme ve yaratılıştaki güçler vasıtasıyla canlılarda oluşan gelişmeler hikmet ve ilim sahibi Allah'ın gıdalara ve canlıların tabiatlarına yerleştirmesi sayesinde mümkün olmuştur. Mâtürîdî, canlının sahip olduğu maddi ve manevi bütün özelliklerinin üreme yoluyla meydana gelmediğini belirtir. Meselâ çocuk, anne babasının arzu etmediği bir şahsiyete sahip olabilir. Öte yandan anne baba, çocuktaki bedenî ve ruhî bozuklukları düzeltmek bir yana bunların mahiyetini anlamaktan bile âciz durumdadır. Beslenme ve yaratılıştaki güçler vasıtasıyla canlılarda oluşan gelişmelerin, hikmet ve ilim sahibi Allah'ın bu özellikleri gıdalara ve canlıların yapılarına yerleştirmesi sayesinde mümkün olduğu anlaşılmaktadır.[105] İlâhî fiilin, göze çarpan bir bozukluk olmaksızın ve hikmet yönteminin dışına çıkmaksızın

---

[100] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 67.
[101] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, X, 17.
[102] Topaloğlu, *Tevhid Tercümesi*, s. 51.
[103] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 44.
[104] Topaloğlu, *a.g.e*, s. 44-45.
[105] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.78.

düzenli bir şekilde ve ardarda devam etmesi fiile konu teşkil eden şeyin, fâilinin irâdesiyle oluştuğunu da göstermektedir.[106]

Mâtürîdî'ye göre Tekvin'in mahiyetini beşer idrâkinin kavraması mümkün değildir. En kolay anlatımı da "kün/ol"[107] demekten ibarettir. Çünkü tekvin (*yaratma*), mükevven (*yaratılan şeyin*) aynı değildir. Tekvin ezelî, mükevven vakte bağlıdır. Yani ezelde Allah'la birlikte yaratma ve yaratıklar yoktur. Her şey sonradan yaratılmıştır. Allah ezelde tekvin sıfatına sahiptir. Sonradan olmuşluk ilâhî ilimle değil, fiilen vücut bulanla ilintilidir.[108] Allah her şeyi nasıl ve ne zaman olması gerekiyorsa meydana getirir, hem de ezeldeki yaratmadan farklı bir tekrar niteliği taşımadan. Yaratılış ise süreklilik, hikmet ve ahenk, kendiliğinden değil irâdeyle ve hiçten (la min şey) yaratma ve hikmetle gerçekleşir.[109]

Mâtürîdî'ye göre *Tahlik, İhya, İmate* gibi Allah'a isnad edilen fiili sıfatların tamamı Allah'ın zâtı ile kâim, ezelî, ebedî ve subutî bir sıfat olan Tekvin'e racidir. Tekvin sıfatının hikmeti, varlık alanına çıkacak herşeyin zamanı gelince Allah'ın ilim, hikmet ve irâdesine uygun olarak var olmasıdır.[110] Nesefi (v.508/1115)'ye göre eğer hikmet fiil türünden ise yani ilâhî fiiller yönünden "*mahlûkâtı sağlam ve iyi yapmak*" anlamında kullanılıyorsa, aynı acının acı veren anlamında olması gibi, hakîm de sağlam ve iyi yapan (*muhkim*) demektir. Allah bütün mahlûkâtı sağlam ve iyi bir şekilde var edendir. O da Mâtürîdî gibi hikmet sıfatının ezelî olduğunu îzâh eder. Hikmet'in ister ilim yönünden olsun –ki zıddı cahilliktir- ister fiil türünden olsun –ki zıddı sefehtir, akılsızlıktır- sonuç değişmez, diyerek ezelde Allah'ın hikmet sıfatıyla muttasıf, Allah'ın Tekvin sıfatı gibi Hikmet sıfatının da ezelî bir sıfat olduğunu, O'ndan âcizlik eseri sefeh fiillerin olmayacağını îzâh eder.[111] Dolayısıyla ilahi fiiller hep hikmet üzeredir.

Eş'ari (v.324/936)'nin hikmet ile ilim kasdedilirse bu sıfatının ezelî, fiili kasdediliyorsa ezelî değildir,[112] görüşünü Mâtürîdî, ilâhî fiilin illetini sorgulamak anlamsız bir davranış

---

[106] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.59; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V, 368 vd.

[107] Yasin, 36/82.

[108] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.73-4; Öğük, *a.g.e*, s.96.

[109] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 64

[110] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s.86, 90, 101.

[111] Nesefi, *Temhid*, s. 60.

[112] Bkz. Eş'arî, *Lum'a*, 24, 83-84, Allah'ın zati sıfatlarının kadim, fiili sıfatlarının hâdis olduğu Eş'ari'nin görüşü ilahi fiiller konusunda da geçerlidir. Bkz. Nesefi, *a.g.e*, s.60.

olduğunu söyler. Sebebini de ilâhî fiilin hikmet dışı olmasının mümkün olmadığından veyahut da herhangi birinin Allah üzerinde egemenliğinin bulunmamasından olduğunu kaydeder. Rubûbiyetinin bize yüklediği görevin O'na kul olmanın gereğini ve emrini bilmek, kulun üzerine vacip olan itaat ve ta'zimi yerine getirmek, söylediğimiz ve yaptığımız her fiilin cevabını vermeye hazırlanmak gereğini de vurgular.[113] Eş'arîlerin Allah'ın fiillerinde hikmetin bulunduğu gibi, Allah'ın hikmetsiz fiillerinin de olabileceği görüşüne "*bizim Allah'ın fiillerindeki hikmeti kavrayamamamız, onda hikmetin yokluğu anlamına gelmez. Biz aklımızın sınırlılığı nedeniyle, Allah'ın delillerindeki hikmetlerin tümünü bilemeyiz. Çünkü Allah kendi fiilinde hâkim ve adl niteliği taşır, sözü edilen vasıflarının dışındaki nitelemelerden münezzeh ve beridir; O'nun fiilerinde ya adl ve hikmet veya fazl ve ihsan vasfı bulunur*"[114] diyerek ilâhî hikmeti anlatır. İbn Hazm (v.120/737) "*Allah'ın hasen olanı yaratıp, kabih olanı yaratmayacağı"* tarzındaki görüşlere hikmet ve tenzih açısından karşı çıkarak, bu görüşte olanları Allah'a âcizlik isnat etmekle de suçlar.[115]

Dolayısıyla Mâtürîdî'ye göre ilâhî fiilin hikmet dışı olması mümkün değildir. Hikmet dışına çıkmak ise, sefihliktir ve Allah'ın rububiyetine aykırıdır. Allah'ın yaptığı her şey adâlettir, hikmettir. Allah'ın yapmadığı her bir şey ise zulümdür, abestir. Çünkü Allah'ın üzerinde, ona galip olan hiçbir emir yoktur. O, hiçbir kimseye itaat etmez. Abes ve zulüm bize göredir, Allah'a göre değildir. Nitekim çocuk, eş, ölüm, sıhhat, hastalık, bunların hepsi bize izâfe edilen şeyler olup, Allah'a izâfe edilmezler. Sefeh de, hikmetin zıddıdır. Batıl ilimle ve cehâletle yapılır. Cehaletin zıddı da ilimdir. Mâtürîdî'ye göre hâkim olan her şeyi hikmetle ilimle yapar. Hiçbir şeyde hata etmez. Hakimin fiili hikmet dışı asla olmaz. Hikmet ehline Allah muvaffakiyetle yardım eder ve onları korur.[116] Allah, fiillerinde hikmet sahibidir, Kur'ân göndermede, emir ve nehiyleri yerli yerine koymada da hâkimdir.[117] Allah'ın fiillerinde hikmet ve gâye olduğunu belirterek Mu'tezile'ye yaklaşan Mâtürîdî, *Allah kulları için en hayırlı olanı yapmak zorunda değildir,*[118] diyerek ondan ayrılır. Mâtürîdî, Allah'ın hikmetinden sıhhat ve

---

[113] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 169.

[114] Topaloğlu, *Tevhid Tercümesi*, s. 400.

[115] Bkz. İbn Hazm, *el- Fasl*, Beyrut, 1999, II, 128-130; Murat Serdar, "*İbn Hazm'ın Kelâmi Görüşleri",* Erciyes Üniv., SBE Kayseri, 2005 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 223.

[116] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 321, 385, Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.5, 25, 70, 152.

[117] Mâtürîdî, *a.g.e*, VIII, 97.

[118] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 221.

hastalık, nur ve karanlık, bolluk ve darlıkta çeşit çeşit yaratılışlar dışarı çıkmaz,[119] der. Böylece Mâtürîdî, Allah'ın fiillerindeki hikmeti delillendirir.

Kısacası Mâtürîdî'ye göre Yüce Allah'ın "Hakîm" sıfatı gereği fiillerini hep hikmetle yapar. İlâhî fiillerin hikmet dışı olması mümkün değildir. Hikmet dışına çıkmak ise, sefihliktir ve Allah'ın rububiyetine aykırıdır. Allah'ın yaptığı her şey ise adâlettir, hikmettir. Ona göre birçok dünyevî meşguliyetlerle duygularımızın, aklımızın ve düşüncelerimizin bulanıklığı ile hikmetleri algılayamamız ilâhî fiillerde hikmetin yokluğunu göstermez. Çünkü bir çok dünyevi gerekçe ve meşguliyet hikmetleri görmemizi, idrâk etmemizi engelleyebilmektedir. Ama yaratılan herşeyde yani ilâhi fiillerde binbir türlü hikmetler vardır. Allah'ın fiillerinde hikmet ve gâye olduğunu belirterek Mu'tezile'ye yaklaşan Mâtürîdî'nin, *Allah kulları için en hayırlı olanı yapmak zorunda değildir,* diyerek ondan ayrıldığını söylemek mümkündür. İlâhî fiilin, göze çarpan bir bozukluk olmadan ve hikmet yönteminin dışına çıkmaksızın düzenli bir şekilde ve ardarda devam etmesi ilâhî fiillerin hikmet üzere yaratıldığını ispatlamaktadır.

2.2.1. İnsanın Yaratılış Hikmeti

Allah, insanı farklı bir ihtimam ve hikmetle,[120] iki eliyle,[121] en şerefli ve güzel bir biçimde,[122] ruhundan üfleyerek,[123] topraktan özel bir yaratışla rububiyeti ve vahdaniyetine delil olarak varlık alanına çıkarmıştır. Âlemlerin Rabbi, Yaratıcısı, Mâliki ve Hakîmi, insanı yarattıktan sonra onu öğrenme, konuşma, anlama ve doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ayırma melekeleriyle donatmış, ona seçme, istediğini yapma özgürlüğü vermiştir. Ayrıca insanı bu özellikleri ile başbaşa başıboş bırakmamış, insanı kendi mülkünde kendisine ibadet edilmesi için yarattığını ve yollarını da bildirmiştir. Bu ibadet yollarını öğretirken cehâletten kaynaklanabilecek şaşmaları önlemek için peygamberler ve kitaplar gönderip okumalarını, öğrenip gereğini yerine getirmelerini tavsiye etmiştir. Bu âyetleri okumak için onları akılla donatmıştır. O halde Allah'ı tanımak, O'na kulluk etmek, hayatını O'nun belirlediği proğram dâhilinde yürütmek insanın temel görevi olmaktadır. Yüce Allah onu bir hikmet için yaratmış ve din duygusu ile yüklü olarak

---

[119] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IX, 634.

[120] Mâtürîdî, *a.g.e*, IX, 47.

[121] Sâd, 38/75; Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XII, 281-2.

[122] Bkz. Tin, 95/4; Teğabun, 64/3.

[123] Secde, 32/9; Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, XI, 272-3.

dünya sahnesine çıkarmıştır. İnsan dışındaki varlıklar yaratılış gâyelerini gayri irâdî olarak yerine getirirken, insan ise yaptıklarından irâdesiyle sorumlu tutulmuştur. Allah insana iyiyi kötüyü ayırdedebilme, emri dinleme, yasaklardan kaçınması için akıl ve duyular vererek hikmeti gereği mükellef tutmuş, yine onları hikmeti gereği imtihana tabi kılmış, bu amaçla güzel davranışlara ve iyi ahlâka teşvik ederek meşru amelleri tercih etmeyi ve meşru olmayanlarından sakınmayı da emretmiştir.[124] Kulun görevi nasıl olursa olsun her halukârda ilâhî teklif çerçevesinde itaat etmektir.[125] Allah her şeyi en güzel şekliyle yani ilmiyle, hikmetiyle itkân üzere yaratmaktadır.[126] Mâtürîdî'ye göre Allah insanları sorumlu olabilecek kapasitede, bazı şeylerden nefret eden, bazılarına da temâyül gösteren özelliklere sahip kılarak yaratmış evrende bulunan şeylerle imtihan etmektedir.[127] Allah insan türünü yaratıp sınava tabi tutup gökten indirdiği su sayesinde kendileri için yeryüzünden besinler ve ilaçlar sağlamıştır.[128] Bunun yanında onlardan hastalıklar ve öldürücü zehirler de icat etmiş, zarar vereni gıda verenden ayırmak için insanların bizzat her şeyi denemelerini de bunu yapanın ölüme sürüklenme ihtimâli sebebiyle aklen kabul edilmez bir şey olarak göstermiştir.[129]

Mâtürîdî aklımızı iyi kullanmamızı istemektedir. O, insanda bir dil iki dudak yaratılmış olmasının,[130] insan için hikmetlerini anlatır. İki dudak ve bir dil olması, 1-Dudaklar ağzı örtsünler de, ağzın içi görünmesin, 2-Dil, ağızda saklı kalsın da lüzümsüz konuşmasın.[131] Hareketi sağlayan azaların yaratılışı, mafsalların şekli, baş kemiğinin yapısı, beyinin yapısı, ağız ve dişlerin yapısı, dişlerin ağız içindeki fonksiyonu, çürüyüp dökülmemesi için tek parça kemikten değil de çeşit çeşit ve parçalar halinde, her birisinin ayrı görevleri olması ve ayrı ayrı şükür istemesi de bu uzuvlarla ilgili hikmetlerdir.[132] Her bir uzvun iyiliği ve kötülü olabilmektedir. Kötü nazardan kişi sorumludur. Mâtürîdî, Kâlem, 68/51. âyetini açıklarken Allah'ın Rasûlü'nü kâfirlerin kötü nazarlarından koru-

---

[124] Bkz. Topaloğlu, *Tevhid Tercümesi*, s.282.

[125] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.283, 353.

[126] Mâtürîdî'ye göre itkân da, hikmet üzere en sağlam ve muhkem yapmadır. Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VIII, 142, 330-1.

[127] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 283, 353.

[128] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, VIII, 484.

[129] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 225.

[130] Beled, 90/9.

[131] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, IX, 323.

[132] "*Her birinizin her bir eklemi (ve kemiği) için bir sadaka gerekir. Her tesbih sadakadır, her hamd sadakadır, her tehlil sadakadır, her tekbir sadakadır, iyiliği tavsiye etmek sadakadır, kötülükten sakındırmak sadakadır…"* Buhârî, sulh 11, cihâd 72, 128; Müslim, müsafirîn 84, zekât 56.

duğunu ve bunda onlara karşı onun risâlet ve nübüvvetine bir delil olduğunu belirtir.[133] Hadiste "*eğer kaderi delip geçecek bir şey olsaydı göz olurdu*"[134] denilerek, haset edip bakanın şerrinden Allah kendisine sığınılmasını istemektedir. Mâtürîdî, Felâk, 113/1. âyetinde bu sûrenin nüzûl sebebi ile ilgili çeşitli görüşleri zikrettikten sonra "*Yahudilerden biri Resûlullah'a sihir yapmış bunun üzerine bu sûre nâzil olmuştur*"[135] diyerek Rasûlullah'a büyü yapılması ve sonrasında Allah tarafından haber verilmesi ve koruma yolunun öğretilmesinin onun risâletini ve nübüvvetinin ispatı olduğunu belirtir.[136]

Mâtürîdî'ye göre mükellef olan insan zor ve kolay, düz ve sarp hayatın her safhasında ilâhî emir ve yasaklara uymak zorundadır.[137] İnsan akıllarını kullanabildiği oranda hem bu dünyada hem de âhirette mükâfat veya cezaya müstehâk olur. Eğer mükellef olmazsa yani bu şekilde imtihan olmazsa evreni, insanı, ölümü ve âhireti yaratma hikmetinin yok olması sözkonusudur.[138] Kâinatta da mevcut hikmetlerin bilinmesi gerekir. İnsan fizyolojik yapıya ve bir de akla sahip kılınarak yaratılmıştır.[139] Çünkü insanın yaratılma hikmeti kâinattaki hikmetleri aklıyla tefekkür etmek ve anlamaktır. İnsanın hâkim bir yol göstericinin kendisine açıklaması durumunda, hikmet ve ilmi kabule hazır, yükselmeye ve kemâl derecesine ulaşmaya istekli yaratılmıştır. İnsanın varoluş hikmeti her şeyden önce imtihan dünyasında Rabbini tanıma ve O'na kul olmaktır.[140] O halde insan hayatı boyunca yaratanını tanımak ve O'nun rızası doğrultusunda yaşamak için gayret etmelidir. Kulak, göz, gönlün yaratılış hikmeti onlarla hidâyeti bulmak, ilimlerle hikmete ulaşmaktır.[141] Kirâmen Kâtibin meleklerinin yaratılma ve insanın yanında bulunmasının hikmeti, dünyada yaptığı amellerin sağlam kayıt altına alınmasını idrâk içindir.[142] Allah Âdemoğlunun sûretini itkan ve ihkam üzere yapmıştır.[143] Aslında insana verilmiş olan bütün duygular ve imkânlar, Allah'ın isimlerini ve sıfatlarını anlamak için verilmiştir. Âlem içerisinde bir âlem olarak kabul edilen insanın evrendeki konumu, akıl, duyu,

---

[133] Bkz. Mâtürîdî*, Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, X, 161.

[134] Müslim, selâm 42; Tirmizî, tıbb 19.

[135] Buhârî, tıb 47; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* III, 367.

[136] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, X, 658; *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, XVII, 387.

[137] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 352.

[138] Mâtürîdî, *a.g.e,* s. 157, 352.

[139] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.5, 17-18; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 473.

[140] Mâtürîdî, *a.g.e*, VI, 473.

[141] Mâtürîdî, *a.g.e*, X, 127.

[142] Mâtürîdî, *a.g.e*, X, 664.

[143] Mâtürîdî, *a.g.e*, X, 32, 573.

kalp, sezgi gibi tüm özelliklerini kullanarak doğruyu ve hakikati, iyi ve güzel olanı araştırmak, keşfetmek, yorumlamak ve iyiyi, güzeli ve doğruyu tercih etmektir. Kâinattaki hikmetlerin ve yaratıcıyı kanıtlayan delillerin bilinmesiyle görevli istidlâl yapma yeteneğine sahip insandır. Şâyet gönül, göz, kulak gibi verilen organlar ilim ve hikmet için gayret göstermez abes işlerle uğraşırlarsa sorumlu olurlar.[144] Bu sebeple, insanlara akıl, hayvanlara ise kuvvet verilmiştir. İnsanlar akıl sayesinde hem Rablerini tanır ve O'na şuurlu bir şekilde ibadet ederler, hem de kendileri için yaratılan bu âlemden yararlanma yollarını bulurlar. Hayvanlar da kuvvetleri sayesinde hem kendi ihtiyaçlarını görürler, hem de insanların kaba işlerinde onlara yardım ve hizmet ederler. "*Gerçek şu ki, biz insanı katışık bir nutfeden yarattık; onu imtihan edelim diye, kendisini işitir ve görür kıldık*."[145]

Mâtürîdî, içinde yaşadığımız dünyanın adı imtihan, insanın yaratılış hikmeti de imtihandır, insanın dışındaki diğer varlıkların yaratılış hikmeti de insandır, onun dışındaki varlıklar insan için yaratılmış olduğunu söyler.[146] Göklerin ve yerin, gece ve gündüzün yaratılmasının hikmeti ba's'e yani öldükten sonra yeniden dirilişe delil olmasıdır.[147] Güneş, ay, gece ve gündüzün yaratılması genel manada hep insanlar içindir. Çünkü dünya hayatı hikmet üzere âhiret yönelik yaratılmıştır.[148] Mâtürîdî'ye göre sosyal hayatta herkes birbirine muhtaçtır. Zengin fakire birçok işinde, zenginliğe şükür için zekât, sadaka ibadetlerinde zengin fakire muhtaç, fakir de geçinmek için zengine muhtaçtır. Fakir de sabretmek için fakirliğe muhtaçtır. Allah her hal ve durumu imtihan için yaratmıştır.[149]

Mâtürîdî'ye göre insanın yaratılmasıyla ilâhî mülk ve hükümdarlık kemâle ermiş ve doruk noktasına ulaşmıştır. Mâtürîdî, "nefsini bilen rabbini tanır"[150] ilkesini söyler. Kanaatimizce hikmet üzere Hakîm Yaratıcı tarafından yaratılan insanı inceleyen akıl Yüce

---

[144] Bkz. İsra, 17/32; Mülk, 67/23; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân,* VIII, 274-5, XV, 316-9.

[145] İnsan, 76/2.

[146] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 274.

[147] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 303, 304, 397.

[148] Mâtürîdî, *a.g.e*, VI, 360.

[149] Mâtürîdî, *a.g.e*, VIII, 17.

[150] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 160; Ragıb İsfehânî (v. 502/1108) bütün semavi kitapların tamamında "Ey insan nefsini tanı ki, Rabbini tanıyasın" diye bildirildiğini belirtir ve Fussilet, 41/53.âyetin de bu ifadeyi özetlediğini bildirir. Bkz. İsfehânî, *Tasilün-Neşeteyn ve Tahsilüs'Saadeteyn*, (Çev. Selahattin Kip), Kayseri, 2012, s. 25; Ahmet Yıldırım, Tasavvufun *Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Yeri*, TDV. Yay, Ankara, 2000, s.229-30; Yusuf Açıkel, "Nefsini Bilen Rabbini Bilir, Hadis mi, Kelâm-ı Kibar mı?" SDÜİFD, sy, 5, Yıl:1998, Isparta, 2000, s. 173 vd.

Yaratıcının hikmetini anlayabilecektir. Bununla beraber yaratılışın asıl hikmeti insandır. Dünyadaki herşey insanlar için yaratılıp emrine verilmiş,[151] insanlara organlar ve verilen servetler de ilâhî nimetler lutfedilmiş,[152] hikmet ehli insana da küçük âlem denilmiştir.[153] İnsan yaratılmışları yönetmek yeteneği ile sivrilmiş, bu uğurda güçlüklere göğüs germek onlar için aklen en elverişli bulunanı araştırmak, iyi ve güzel olanları tercih edip bunlara aykırı düşenlerden sakınmakla mümtaz kılınmıştır.[154] Dolayısıyla insanın yaratılış hikmetini kavrayabilenler Rabbin vahdaniyet, kudret ve hikmetine ulaşırlar. "Nefsini/kendini bilen rabbini tanır" ilkesi de gerçekleşmiş olur.

Sonuç olarak Allah insanı boşuna abes olsun diye yaratmamış, kâinatta her şey insanın istifadesine göre ayarlanmıştır. İnsanın yaratılış hikmeti olan tefekkür ve ubudiyet de onu ebedi saadete mazhar eder. İnsanlar akıl sayesinde hem Rablerini tanır ve O'na şuurlu bir şekilde ibadet ederler, hem de kendileri için yaratılan bu âlemden yararlanma yollarını bulurlar. Mâtürîdî'nin *kendini tanıyan rabbini de tanır, kendi yapısını, yaratılış serüveninin, küçük bir âlem oluşunu, Allah'ın elinde olduğunu bilir ve yaratıcıya ulaşır*, diyerek insanın yaratılış hikmetini de özetlediğini görmekteyiz. Böylece insan bu dünyaya imtihan olmak, ebedi hayatını şekillendirebilmek, hikmet dolu dünyaya tohum ekmek, diğer bir deyişle âhiret ticareti yapmak için gelmiştir.

2.2. Akıl ve Hikmet

Allah insana akıl, doğruyu yanlıştan ayırma gücü, düşünme, hissetme, arzu etme ve muhakemede bulunma gibi kabiliyetleri bahşetmiştir. Akıl, madde ve mânâ âlemlerini idrâk için hikmetle yaratılan insana verilmiş bir kuvvedir. Beşere bir hikmet gereği verilen akıl, iyilik ve kötülüklerin, güzellik ve çirkinliklerin bilinmesinde ve takdir edilmesinde esas ölçü, duyu-ötesi varlığı vasıtalarla, duyularla bilinebilenleri deney ve gözlemle algılama yetisi olup ilâhî teklifin de temelidir. Diğer bir deyişle akıl yaratılışın ve yaratılmışların ana hikmetleri, ne için var oldukları, ne amaca hizmet ettikleri ve akıbetleri, hali hazırda faydaları ve maslâhatları gibi hikmetler haritasını idrâk eden bir cevherdir.[155] Sözlük anlamından hareketle denilebilir ki akıl, ilimle insanı koruyan, kale

[151] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.114; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 477.

[152] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.119.

[153] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 6.

[154] Mâtürîdî, *a.g.e*, s.17.

[155] Akıl, menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak, ilim, akıl ve kalp gibi anlamlara gelir ve zıddı "humk" cehâlet ve ahmaklıktır. Bkz. İbn Manzûr, *a.g.e*, XI, 458-462; İsfehânî, *a.g.e*, s. 78-9.

içerisine alan, insanı mahveden yollara sürüklemeyen, bir ruhî kuvvettir. Akıl, manevi bir kuvvettir ki insan bu kuvvet sayesinde eşyayı kavrar. Âyetlerde geçen, lüb (ulu'l-elbab), nuhâ, hicr, fehm, hikmet, ebsâr, tedebbür, rüşd ve kalb kelimeleri de akıl anlamında yorumlanmıştır.[156] Kur'ân, bizzat aklı kullanmaya ve düşünme eylemini gerçekleştirmeye büyük değer verir. Akıl, hiçbir ayırım yapılmaksızın beşerin tümüne verilen bir hibedir. İlâhi teklifin de temelidir.[157] Mâtürîdî'ye göre akıl, vahyin gerisinde tutulmalı, bir nevi denetleyici rolde olmalıdır. Zira diğer bilgi kaynaklarının güvenirliliğini de akıl sağlar.[158] Mâtürîdî aklı, varlıkları ve onlarla ilgili bilgileri tasnif ederek sonuçlar çıkaran ve insana kıyas yapma gücü veren zihni bir faaliyet olarak görmektedir.[159] Mâtürîdî salt ve donuk akıldan ziyade işlevsel aklı esas alır, akıl yürütme anlamına gelen "nazâr" kavramını çok kullanır. Mâtürîdî'nin nazarı, tefekkür, tedebbür ve teemmül gibi kavramlarla aynı manaya gelecek şekildedir.[160] İnsanın her çeşit faaliyetinde doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ve güzeli çirkinden ayıran bir güç olarak akıl, ahlâkî, siyasî ve estetik değerleri belirlemede en önemli fonksiyonu hâizdir.[161] Dolayısıyla aklın insana verilmesinin hikmeti yaratıcıya inanmak ve kulluk yapmaya yardımcı olmaktır.

Âlimler aklı, "*garazî*" ve "*mükteseb*" diye ikiye ayırırlar.[162] Garazî, her insanda doğuştan var olan, Allah vergisi asıl akıldır. Buna "*mevhub, matbû, kuvve-i kudsiyye"* adları da verilir. Mükteseb ise tecrübe ile hâsıl olan akıl olup *müstefâd* denilir.[163] Mükteseb akıl, garazî aklın kullanılmasıyla kazanılan akıldır. Mâtürîdî, muhâkeme ve akıl yürütmenin insan için fıtrî oluşuna dikkat çekerek, muhâkeme ve akıl yürütmeyi (*istidlâl,*

---

[156] Bkz.Âl-i İmrân,3/190; Tâhâ,20/54; Fecr,89/5; Bakara, 2/269;Nur, 24/44; Nisa, 4/82; Hacc, 22/46; Hûd, 11/78; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 161-2, IX, 391, XI, 273.

[157] Akıl konusunda ilk müstakil eseri yazan Muhâsibî (v.243/857)'ye göre akıl, "Allah'ın imtihan ettiği kullarını ölçüsünce muhatab aldığı, emir ve yasaklarda bulunduğu, ceza ve mükâfat va'dettiği, bir tabiat ve yetenektir. Bu tabiat ancak kalbteki ve organlarda meydana getirdiği fiil ve tezahürleri ile bilinebilir. Herhangi bir renk, koku ve cisim gibi durumlarla bilinemez." Bkz. Ebû Abdullah Esed Muhâsibî, *Şerefu'l-Akl ve Mahiyyetühû*, (Tahk, A. Atâ), Beyrut, trs. s.19; Câhız (v.255/869)'a göre akıl, insandaki anlama ve kendisini zararlı şeylerden koruma gücüdür. O halde akıl maddeden uzak, bağımsız ancak beden, tedbir ve tasarrufla ilişkili olan bir cevher, kendisiyle hakkın ve bâtılın bilindiği, kalpte bulunan bir nur, eşyanın hakîkatının kendisiyle bilindiği bir şey ve duyu organlarıyla algılanamayan şeyleri vasıtalarla, algılanabilenleri şâhitler aracılığıyla idrâk eden cevherdir. Bkz. Muhasibi, Şerefu'l-Akl ve Mahiyyetühû, s.18-9; Yavuz, "Akıl", DİA, II, 242.

[158] Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 9-10, Bkz. Yeşilyurt, "Bilgi Kuramı", Kelâm, s. 312.

[159] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 5, 17, 18, 267.

[160] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 16, 17, 18.

[161] Bkz. Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", DİA, İstanbul, 1989, II, 238; Yavuz, "Akıl", DİA, II, 242.

[162] Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 9-10, 178, 312; İsfehânî, *a.g.e*, s.511, Bkz.Yavuz, "akıl", DİA, II, 244-5.

[163] Bkz. İsfehânî, *a.g.e*, s. 511.

nazâr) hayatın da temeli olarak görür.[164] Aklın yaratılış hikmeti, insanı bilgiye ulaştıran bir alet olmasıdır. Mâtürîdî, aklın tam anlamıyla kavrayamadığı ve tanımlayamadığı alanların da farkındadır. Meselâ cansız varlıkların Allah'ı tesbih etmesi, mîzân, sırat, îmân edenlerin cehennemden çıkacağı ve miraç gibi konular hak olmasına rağmen akıl bunların mahiyetini idrâkten âcizdir. Hz. Peygamber "*Allah'ın yarattıkları üzerinde düşünün, yaratıcı üzerinde düşünmeyin*"[165] sözü ile aklın bu zayıflığını göstermiştir.[166] Allah'ın bir hikmet gereği verdiği aklını gereği gibi kullanmayanlar, sağır, dilsiz ve kör gibidir.[167] Gerçeği duymaz, dilleriyle ikrâr etmez, gözleriyle görüp anlamazlar. Onların akılları bu noktada hiç bir işe yaramamaktadır. Dolayısıyla Mâtürîdî'ye göre akıl bilmeye muhtaç olduğumuz her şeyin gerçek bilgisini veremez. Duyular gibi onun da bir sınırı vardır. Bazen insan aklı, arzu, alışkanlık, çevre ve toplum gibi faktörlerden etkilenir ve tesir altında kalır. Sonuçta kendi alanında olan şeylerin bile gerçek bilgisini vermekte başarısız olur. Bundan dolayı akıl, onu dalâlete düşmekten koruyan, doğru yola yönelten, ince ve esrarengiz meseleleri yani hikmetleri anlamasına yardım eden ve gerçeği bildiren bir kılavuza muhtaçtır. Bu, peygamberlere gelen "vahiy"dir. Vahiy, sadece dînî meselelere hasredilemez. Bilâkis birçok dünyevî meselelerde de onun kılavuzluğuna ihtiyaç vardır. Çeşitli besin maddelerinin ve ilâçların keşfi, sanat ve mesleklerin icadı, hep bu hidâyetin sonuçlarıdır. İnsan aklı, bu tür meselelerin birçoğunda hiçbir bilgi vermez ve insan, bütün bu şeyler hakkında bilgi için sadece şahsi tecrübelerine güvenmek zorunda kalsaydı, medeniyet bu kadar hızlı bir gelişme kaydedemezdi. Dînî inancın malzemeleri vahiyden çıkarılır ve aklın yaratılış hikmeti ve görevi de, onları doğru bir şekilde anlatmaktır.[168]

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın bütün emir ve fiilleri belirli bir gâye ve hikmet taşır. Zira Allah, hiçbir şeyi boşa çıksın diye yaratmadığı gibi, abes bir fiil de işlemez. Allah'ın bütün emir ve fiilleri, ister akıl yürütme yoluyla isterse vahiy yoluyla olsun anlaşılabilir ve kavranabilir. Aksi takdirde insan bu emir ve fiilleri anlamaya kabiliyetli ve kapasiteli değilse, bu emirleri yerine getirmeye ehliyetli de sayılmamalıdır.[169] Evrenin muhdes olduğu, yaratıcının kadîm olduğu, birliği, sıfatları, adâlet ve hikmeti gibi bilgilere akıl

[164] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.14-15.

[165] Aclûni, *a.g.e*, I, 311.

[166] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV, 76-77, X, 463.

[167] Bakara, 2/171.

[168] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 123-129, 222; Alper, *Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*, s.164-5.

[169] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 123-129, 222-3.

ile helâl-haram gibi bilgilere de nakille ulaşılır.[170] Akıl elde ettiği bilgiyi tartması, denetlemesi ve idrâk etmesi hikmetiyle yaratılmıştır.[171] Vahiy doğru anlaşılır ve akılla vahyin gerçek konumları iyi belirlenirse, akılla vahiy arasında ihtilâf olmadığı görülür.[172] Akıl-nakil ile hikmetlere ulaşılabilir. Aklın hikmeti nakli anlamada bir araç, naklin hizmetinde bir idrâk vasıtası olarak kabul edilebilir. Aklın yaratılış hikmetlerinden birisi de, nefsin heves ve isteklerini incelemek, bunlardan gerekli ve yararlı olanları kabul etmek, gereksiz ve zararlı olanları ise reddetmektir.[173] Akıl bu görevi yaptığı takdirde, insan dünyada ve âhirette selamet ve saadet bulur. Yapmadığı takdirde her iki âlemde de zarar ve ziyân görür. Geçici dünya nimetlerini ebedî hayata geçirebilme aklın işlevselliği ile olmaktadır. Mâtürîdî'ye göre insan için dünya nimetleri bedenlerin kullanılmasına göre değil, aklını kullanması oranındadır.[174] Dünyada aklı yaratıcının rızası uğrunda kullanabildiği oranda âhiretini de inşa edebileceği, "*din aklı ölçüsündedir, aklı olmayanın dini yoktur*"[175] prensibiyle aklını fonksiyonel hale getirebildiği oranda karşılığını hem dünyada hem de âhirette görebileceğidir. Böylelikle diğer organlar gibi akıl da dünya hayatında yaratılış hikmeti gereği yerli yerinde kullanırsa âhirette de nimetlere kavuşulmasına vesile olurlar. Mâtürîdî'ye göre, akıl, söz ve ifadelerdeki güzellik ve çirkinliği ortaya çıkarmaktadır. Eşyanın güzelliği, ancak güzeli çirkin görmeyen akıl ile takdir olunur. Böylece akıl, her türlü işin konum ve düzenlenmesinin kendisine dayandırılması gereken bir temeldir.[176] Demek ki eşyanın takdiri de akıl ile olabilmektedir.

Mâtürîdî'ye göre akıllar olayları idrâk etmek, onlardan ibret almak, varlıklar arasındaki ilişki ve ilintileri tefekkür etmek hikmetiyle yaratılmıştır. Diğer bir deyişle aklın yaratılış hikmeti dünya ve âhiret ile alakâlı şeyleri idrâktir. Allah'ı, O'nun fiillerini ve âlemdeki hikmetini anlamaya çalışmak ve onları şükretmeye vesile yapmaktır. Allah aklı yalnızca insana verdiği için, insanın varlıklarda tefekkür etmeyi ve bu yolla kendisini tanımayı da sadece ona emretmiştir. Mâtürîdî'ye göre akıl, insana verilen büyük bir ilâhî lütuf olup aynı zamanda insanda bulunan "en aziz şeydir."[177] Akıl insana verilen en bü-

---

[170] Bkz. Bağdadi, *Usulu'd-Din*, s. 15-6.
[171] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 254; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V, 367-9.
[172] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 16.
[173] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV, 76-77, X, 463, Bkz. *Tevhid*, s.17, 201.
[174] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV, 76-77, X, 463.
[175] Aclûnî, *Keşfü'l-Hafa*, II, 362, Suyûtî, *el-Camiu's-Sağir*, III, 535.
[176] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 223-224.
[177] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 23.

yük nimettir. Ancak bu nimet, küfür ve inançsızlık halinde en büyük nusibet haline gelir. Böyle bir durumda, akılsız bir hayvan akıl sahibi bir insandan hem daha çok mutlu, hem de daha az zararlı ve yıkıcıdır. Çünkü Rabbini tanımayan bir akıl, sahibine işkence çektirir, başkalarına da belâ ve musibet verir.[178] Aklı yerinde ve yaratılış hikmetine uygun kullanmanın da önemi ortaya çıkmaktadır.

Kısacası Mâtürîdî'nin düşünce sisteminde hikmet ile akıl iç içe bir yapı arz eder. Akıl, eşyadaki düzeni anlama gücüne sahip olduğu gibi, hikmetleri idrâk etme, ilâhî gerçekleri de anlama, sezme, onların üzerinde düşünüp yorum yapma gücüne de sahiptir. Akıllar ibret almak, idrâk ve tefekkür etmek hikmetiyle yaratılmıştır. Yüce Allah Hakîm ve Alîm'dir, her işinde hikmet vardır. Yeryüzü ve gökyüzünün yaratılışı hikmetledir. Akıl da bu hikmetleri idrâk etmesi, nimetlere karşı şükretmesi için yaratılmıştır.

2.2.3. Kader, Kazâ ve Hikmet ilişkisi

Allah'ın kader ve kazâsının gerisinde eksiksiz bir hikmeti vardır. Yaşanan her olay, şâhit olunan her durum ve her detay bir hayır ve hikmetle yaratılır. Bu hayrı ve hikmeti görebilmek için ise kaderdeki tüm detayların Allah tarafından belirlenmiş olduğunu her an akılda tutup olaylara hikmet gözüyle bakmak ve işaretleri iyi değerlendirmek gerekir. Mâtürîdî sisteminde kader kavramı bir şeyin oluşumu açısından sahip olduğu konum ve değer hükmüdür. Buna göre kader her şeyi hayır-şer, hüsün-kubuh, hikmet-sefeh bakımından taşıdığı mahiyet üzere yaratmaktır.[179] Kader, "*gücü yetmek, planlamak, ölçülü bir şekilde yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek*"[180] tir.[181] Bu mana aslında hikmet kavramıyla da örtüşmektedir.

Kazâ, *hüküm, emir, fiil, yargı, eda, boşluk, fasıl, infaz, icap, yaratma, bildirme, haber verme* gibi[182] anlamlara gelir. Kök anlamı ile kelime, *bitirmek, sonuçlandırmak, tamam-*

---

[178] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 160.

[179] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 392, 487-8; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV, 269; Nesefî, *Tabsıra*, II, 311-313; Bkz. İbn Manzûr, a.g.e, XV, 74-5; İsfehânî, a.g.e, s. 394-5; Zebîdî, Tâcu'l-Arûs, III, 481-2; Cürcânî, a.g.e, s. 220; Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", DİA, İstanbul, 2001, XXIV, 58.

[180] Isfehânî, *a.g.e*, s. 406; Bkz. Cürcânî, *a.g.e*, s. 225-6.

[181] Kader, sözlükte takdir, hüküm, gereklilik, bildirme, ölçme, güç yetirme, ölçerek ve takdir ederek tayin etme, rızkı daraltmak, her şeyin olduğu gibi kılınması, bir şeyin miktarını ve değerini açıklamak, hikmete göre yapmak, güç yetirmek, planlamak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirtmek, kıymetini bilmek, bir şeyin kendisiyle son bulduğu sınır vb. gibi anlamlardadır. Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, III, 481-2; Cürcânî, *a.g.e*, s. 220.

[182] İbn Manzûr, *a.g.e*, X, 187, Bkz.Yavuz, "Kader", DİA, XXIV, 58.

lamak, karar, hüküm vermek, yargıda bulunmak, yerine getirmek, eda, teyit, icra etmek, uygulamak, ulaştırmak, muhkem ve sağlam yapmak, takdir etmek, emretmek, ihtiyacı gidermek, vahyetmek, vasiyet etmek, farz kılmak gibi farklı manaları ihtiva eder.[183] Ayrıca önceden belirlendiği ve tayin edildiği biçimde eşyayı yaratmak anlamı da vardır. Bu yönüyle kazâ, hikmet, ilim ve takdir ile yaratmak manalarını içermektedir. Kazâ, hikmet ile yapmak, takdir ile yaratmak manalarına da gelir.[184] Kazâ "*bir şeye hükmedip karar vermek, layık olduğu sonucu belirlemek ve hakkında nihai olarak söylenebilecek son sözü söylemek*"[185] tir. Yaratma ile ilgili olan kazâ kavramı mahlûkâtı yaratanın hikmet ve âlim sıfatlarıyla nitelenir. Hikmeti gereği Hakîm Allah yaratır. O bir şeye hükmedince sadece "ol" der, oluverir.[186] Kazâ-Allah ile ilgili âyetlerin manası Allah'ın eşyayı yaratması, yokluktan varlık sahasına çıkarması, hikmetiyle hükmetmektir.[187] Mâtürîdî, kazâ kavramının *yaratmak ve hükmetmek* manasının Allah'a nispet edilebileceğini, yaratma anlamına gelen kazâ kendisinin ilim ve hikmet sahibi olmasını da zorunlu kıldığını, her şeyin tam ve eksiksiz olarak yerine konulması ise hikmetin bir gereği olduğunu belirtir. İlim ve hikmet sahibi, deliller ışığında hakkını veren âlime kadı (hâkim), hâkimin bir kimse hakkında vermiş olduğu karara da hüküm denilir.[188]

Mâtürîdî'nin kaderi iki manada ele aldığını görüyoruz. *Birincisi*, bir şeyin ortaya çıkış ölçüsüdür veya kendisine göre eşyanın yaratıldığı hükmüdür. Diğer bir ifâdeyle eşyanın vazolunuş planıdır. Bu da her şeyi hüsün veya kubuh, hayır veya şer, hikmetli veya sefeh açısından nasıl olacaksa öyle yapmaktır. Hikmetin anlamı da her şeyi kendisine en uygun ölçüyle yaratmaktır. *İkincisi*; meydana gelecek olan şeylerin zaman ve mekânını hak veya bâtıl oluşunu, sevap ya da ikaba mahal oluşlarını belirlemektir.[189]

Eş'âri ekolü Mâtürîdilerin kader tanımlamanın karşılığı olarak kazâyı kullanmaktadır.[190] Bu anlama uygun olarak Cürcânî (v. 816/1413) de kaderi, *varlığa da yokluğa da imkân*

---

[183] Bkz. İsfehânî, *a.g.e*,, s. 406; Cürcânî, *a.g.e*, s. 225-6; Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 486,

[184] Bkz. İbn Manzûr, *a.g.e*, X, 187.

[185] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 391.

[186] Bkz. Âl-i İmrân, 3/47.

[187] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 486, Bkz. Harun Işık, *Mâtürîdî'ye Göre Kazâ ve Kader*, Erciyes Üniv, SBE, Kayseri, 2011 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 17, 18, 21.

[188] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 487 vd.; Işık, *a.g.e*, s. 46; Fahrettin Atar, "Kazâ", DİA, XV, 113 vd.

[189] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 307.

[190] Bkz. Eş'âri, *Lum'a*, s. 46.

dâhilinde bulunan varlıkların teker teker yokluktan varlık sahasına çıkışı olarak tanımlar.[191] Eş'arilerin tariflerine göre kazâ, kaderden daha genel ve şumüllü, Allah'ın İlim ve İrâde sıfatlarına; kader ise, Kudret sıfatına tabi olup, bu sıfatın hadis olan ikinci teallukunun eseridir. Eş'arîler "Kazâ ve Kader", Mâtürîdîler ise "Kader ve Kazâ" diye zikrederler. Bu kullanış, Kur'ân'da birçok âyetlerde, ayrı yerlerde ve farklı anlamlarda geçen "kazâ" ve "kader" kelimelerine verilen değişik anlamlardan ileri gelmektedir.[192] Mâtürîdîler kazâyı *yaratma* ile alakâlandırırken, Eş'âriler ise kavramın *takdir ve ta'yin etme* manası taşıdığını belirtirler. Mâtürîdîler bir eylemin varlık kazanmasında son sözün kazâ olduğunu ifade ederken, Eş'âriler ise kavramın sadece Allah'ın geçmiş, şu an ve gelecek hakkındaki bilgisine delâlet ettiğini dile getirmektedirler.[193]

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın kader ve kazâsı hikmettir. O, "*Allah hak olarak kazâ eder*" [194] âyetini iki şekilde te'vil eder; *Birincisi*, Allah dünyada herkesin anlayabileceği burhan, hüccet ve âyetlerle hak olarak hikmetle hükmeder.[195] *İkincisi*, Allah âhirette razı olduğu kulları için şefaati hikmetle hak olarak hükmeder.[196] Mâtürîdî bu yorumuyla her şeyin belirli bir ölçü, düzen ve hikmet içerisinde olması Allah'ın her şeyi bilen, ilim ve hikmet sahibi bir varlık olduğunu ortaya koymaktadır.[197] Yine O, Allah'ın dünyada herkesin anlayabileceği delillerle, hüccetlerle, hikmetle hak olarak hükmettiğini söyler.[198] Mâtürîdî'ye göre kâza, varlıkların Allâh tarafından hikmet ve kemâlle ilâhî fiille meydana getirilişidir. İlâhî fiillerde de asla hikmetsizlik olmaz. Nitekim O, kaderi meydana gelecek her türlü olayı Allah'ın bilmesi olarak tanımlamak suretiyle Allah'ın ilminin kader olduğunu dile getirerek, yaratılışın da ilim, kudret ve hikmet üzere olduğunu belirttir. *"Yaratan bilmez mi hiç"*[199] sözü ile de Allah'ın nesne ve olayların yaratıcısı olduğu, yaratma fiilinin bir şartının da ilim olduğu ifade edildiğidir.[200] Allah'ın irâdesinin mutlaka hikmetli, insanlar için asla sefehi murat etmediğidir. Dolayısıyla ilâhî fiillerde

---

[191] Bkz. Cürcânî, *a.g.e,* s. 152.

[192] Bkz. Ra'd, 13/26, Talak, 65/7; Mürselât, 77/23-24; Müzzemmil, 73/20; Yasin, 36/39; Kamer, 54/49; En'am, 6/96; Hicr, 15/21; Mü'minun, 23/18; Furkan, 25/2; Şura, 42/27; Talak, 65/3; Mürselât, 77/23.

[193] Bkz.Yavuz, "Kader", DİA, XXIV, 58; Işık, *a.g.e,* s. 26.

[194] Mü'min, 40/20.

[195] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IX, 222.

[196] Yunus,10/18., Enbiya 22/28, Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, IX, 17.

[197] Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 61.

[198] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV, 126, X, 32.

[199] Mülk, 67/14.

[200] Mâtürîdî, *a.g.e,* V, 194-195.

herhangi bir bozukluğun, düzensizliğin olmaması herşeyin yerli yerine konulmasını ifâde eden hikmet yönteminin dışına çıkılmaması, evrenin varlığının düzenli bir şekilde devam etmesi, yaratılış olayının Allah'ın irâdesiyle gerçekleştiğini göstermekte,[201] Allah'ın irâdesi ilim ve hikmetine göre teâlluk etmektedir.[202]

Mâtürîdi düşüncesinde ilâhî irâdenin mutlak, değişmez ve önüne geçilmez olduğu, iyi-kötü, güzel-çirkin, faydalı-zararlı vb. olmak bakımından kâinatta meydana gelen her şeyin Allah'ın irâdesi ile hikmetiyle gerçekleştiği, O'nun irâdesinin mutlaka amaçlı, anlamlı, hikmetli ve âdil olduğu, insanlar için asla zülmü, kötülüğü ve meşakkati murat etmediğidir.[203] Kader'e imân, insandaki sorumluluğu ortadan kaldırmaz. Zira her işinde hikmet ve adâlet olan Cenab-ı Hakk, insanın kusurlarına bahaneler aramaması ve sevap ve günâh işlemekte düşünerek hareket edebilmesi için insana bir irâde vermiştir ki buna cüz-i irâde ve cüz-i ihtiyari denir. İşte seçmek, istemek, niyet ve azmetmek manalarına gelen cüz-i ihtiyari, kusurunu kadere yüklemek isteyen insanın karşısına çıkar ve "mes'ulsün", der. Yüce Allah, hikmeti gereği insanları kendi irâdeleriyle eylemlerinde başbaşa bırakmıştır. Bu özgürlüğüyle insan kendi tarihinin baş mimarıdır. Bu, aslında yaratıcının en şerefli yarattığı insan türüne bir lütfudur. Allah'ın mutlak irâdesinin yanında insanın özgür bir irâdeye sahip olduğu, Allah'ın irâdesinin insanın irâdesine bağlı bulunduğudur. Mâtürîdî'ye göre kötü ve çirkin fiiller de Allah'ın kader ve kazâsı iledir. Ancak, rıza, muhabbet ve emriyle değildir. Bu özellikler yaratılan varlıkların sonradan kazandıkları özellikler olup bu nedenle, yaratılan şeylerin taşıdığı kötü vasıflar Allah'a nispet edilemez. Bu tür davranışlar Allah'a ancak yaratma ve takdir bakımından nispet edilir.[204] Allah'ın fiillerinde bir hikmet ve gâye vardır. Masiyet ve şerlerin yaratılması da bu hikmet ve imtihana yöneliktir. İnsan aklının ise her zaman bu hikmeti gereği gibi anlaması mümkün değildir.[205] Kötü fiiller yaratma ile meydana gelir, ancak bunda insanın ihtiyarı ve istemesi söz konusudur.[206] Mâtürîdî'ye göre yaratıklar bazen fesat, şer,

---

[201] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 58-9; Koçar, *Mâtürîdî'de Allah-Âlem İlişkisi,* s.175, 222.

[202] Mâtürîdî'ye göre irâde genel olarak dört temel manayı içerir. Bunlardan *ilki*, bir işin, bir şeyin olmasını dilemek, temenni etmek ve arzulamaktır. *İkincisi*, birilerinin bir şeyi yerine getirmesini emretmek ya da birilerini bir şey yapmaya davet etmektir. *Üçüncüsü*, rıza göstermek, benimsemek demektir. *Dördüncüsü* de eylemi gerçekleştirenin unutma, gaflet, yenilgi ve baskı altında tutulmaması, fiilin planlayıp irâde ettiği şekilde vucüt bulmasıdır. İşte bu dördüncü mana ilahi irâde'yi tarif eder. Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 293-4.

[203] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 293-4, Bkz.Yavuz, "İrâde", DİA,XXII,322; Yavuz, "İlim", DİA, XXII, 108.

[204] Bkz. Mâtürîdî, *a,g,e*, s. 312.

[205] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 17; Bkz.Yavuz, "Kader", DİA, XXIV, 58.

[206] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 358-9.

çirkinlik ve kötülükle nitelendirilir. Bu nitelemeler, tekvin aracılığı olmaksızın doğrudan Allah'ın fiili olması durumunda, Allah bütün bunlarla nitelendirilmiş olacak ve Allah'a "bozguncu, şerir, çirkin fiili, kötü davranışlı" denilecekti. Allah'ın zatını bunlarla nitelendirmek ise küfürdür. Yaratılmışlara nisbet edilen fesat, çirkinlik, zorunluluk, acziyet, pis ve kötü olma özelliklerinin kendilerine nisbet etmelerine razı olmadıkları gibi Allah'a nisbet etmelerine de razı olmazlar. Bu bakımdan bu özelliklerin Allah'a nisbeti doğru değildir.[207] Ebû Hanîfe (v.150/757)'nin "*kader, insanların karşısına dikilmiş güç bir meseledir. Bu öyle kapalı bir meseledir ki, anahtarı kaybolmuştur. Kadere bakan güneşe bakan gibidir, baktıkça gözleri kamaşır, şaşkınlığı artar*"[208] ifâdesi aslında Allah'ın hikmeti çerçevesinde kanaatimizce rahat anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Mâtürîdî'nin kader ve kazâ konularını açıkladığı anahtar kavram "hikmet" tir. Kâinatta gerçekleşen fiillerin belli bir amaç doğrultusunda âhenkli, düzenli ve kusursuz bir şekilde sürüp gitmesi yaratıcısının ilim, kudret ve hikmet sahibi olduğunun açık göstergesidir. Hikmet sahibi olan Allah, kendi yarattığı insanın da kendi irâdesiyle hikmetli işler yapmasını istemektedir. Allah'ın ezelî bilgisi ve takdiri hikmeti gereği insanları istedikleri fiilleri yapmaya zorlamamıştır. Fiilleri hikmetli olmaya da, olmamaya da müsâit olan kul ancak hür irâdesiyle yaptıklarından sorumlu tutulacaktır. Günahta iki yön vardır. Kesb yönünden kişiye, yaratma yönünden ise Allah'a aittir. Böylece fiil insan ile Yaratıcı'nın ortak ürünü olarak ortaya çıkmaktadır.

2.2.4. Evrenin Yaratılış Hikmeti

Mâtürîdî, evrendeki her şeyin hikmet içerisinde bir gâyeye yönelik yaratıldığını ve varolduğunu belirtir. Evrende hiçbir varlık amaçsız değil, her varlığın bir yaratılış hikmeti vardır. Evrende olup bitenlerin hikmetini sorgulayıp idrâk etmek sûretiyle kendini fark eden insan, kendi dışında ve üstünde yüce bir varlığa yönelecektir.[209] Uzayda, yıldızlarda, havada, yeryüzünde, yer altında, karada, denizde, bitkiler, hayvanlar ve insanlar âleminde akla durgunluk veren, ince ve insanı mest eden bir uygunluk mevcuttur. Bu varlıklar arasında sayıya ve hesaba sığmayan hikmetler vardır. Bazı şeyler diğer şeyler için gâye olduğundan varlıklar; biri vasıta ve vesile olan varlıklar, diğeri gâye ve maksat

[207] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.73, 80, 81.
[208] Bkz. Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, s. 204; Enes Selim, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe*, s. 112.
[209] Mâtüridî, *a.g.e*, s. 218.

olan varlıklar olmak üzere önce ikiye ayrılır. Vasıta olan varlıklar da kendilerinden aşağı derecedeki varlıklara nazaran gâye sınıfına girdikleri gibi, gâye olan varlıklar da kendilerine nazaran daha yüksek derecede bulunan varlıklara nisbetle vasıta olan varlıklar sınıfına dâhil olurlar. Bir varlık başka bir varlığın kısmen vasıtası, kısmen de gâyesi olabilir. Bütün bunlar gâyet dakik bir nizâmın ifadesidir. Hakîm-i Mutlak dediğimiz Hakîm Allah her tarafımızı gizli ve aşikâr hikmetlerle doldurmuştur.[210] Âlemde boş, abes, gâyesiz, hikmetsiz ve tesadüfî olan hiçbir şey yoktur. Allah mahlûkâtı, birliğine ve hikmetine delâlet etmek üzere yaratmıştır.[211] Evrendeki bu düzen, hikmet ve nizam Allah'ın vahdaniyetine de delalet eder.[212]

Mâtürîdî'ye göre "Allah kâinatı niçin yarattı" sorusu yersizdir ve böyle bir soru sorulamaz. Çünkü Allah, ezelden beri Hakîm, ilim sahibi ve Ganî'dir. Bundan dolayı O'nun fiillinin hikmetsiz olması düşünülemez. Bir fiillin hikmetsiz olduğunu, hikmet dışında olduğunu söylemek, ya hikmetin ne olduğunun bilinemeyişinden ya da bu fiil yoluyla bir yararın elde edilemeyeceği endişesinden kaynaklanır. Fakat Allah, her şeyi bilen ve Ganî olduğu için, hiçbir şeye ihtiyaç duymamaktadır. Bundan dolayı "Allah kâinatı niçin yarattı?" sorusu hikmetten yoksundur. Allah, *"Biz göğü de, yeri de, ikisinin arasında bulunan şeyleri de oyun olsun diye yaratmadık*"[213] ve *"O, yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar sorgulanırlar"*[214] anlamındaki âyetlerde fiillerinde abes ve hikmetsizliğin olmadığını, eğlence kuruntusundan uzak olup Allah her kul için hikmetin gerektiği şeyi yapar ve dâima hikmeti gözetir.[215]

Mâtürîdî'ye göre evrenin yaratılmasındaki hikmet, yazılan bir metindeki niyet gibidir. Hikmet, bilgisel olarak hakikatin açığa çıkarılmasını ve batıl olan her şeyden arındırılmasını, ahlâken iyi ve yararlı olan eylemlerin yapılarak, iyiliğin hâkim olduğu bir varlık alanının yaratılmasını gerektirir. Allah bu âlemi yaratıp yaşanmaya elverişli hale getirince, imtihana tabi tutmak üzere insanları yarattı. Dolayısıyla evren, insan için yaratılmıştır.[216]

---

[210] Mâtüridî, *Tevhîd*, s. 218-9.

[211] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 155.

[212] Bkz. Enbiya, 21/22; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IX, 269-70.

[213] Enbiyâ, 21/16.

[214] Enbiyâ, 21/23.

[215] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 151-152; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V, 43-5, VI, 25-6, XII, 90.

[216] Bkz. Bakara, 2/29; Câsiye, 45/13.

2.2.4.1. Güneş, Ay Ve Yıldızların Yaratılışı

Gökyüzü, güneş, ay ve yıldızlar bir hikmete mebnî yaratıldığı görüşünde olan Mâtürîdî'ye göre evrenin yok olmak için yaratılması hikmete uygun olmaz. Aklı yerinde olan herkesin de davranışlarıyla hikmet yolundan ayrılması da insana yakıştırılmayacak bir husustur. Çünkü evrenin hikmet dışı bir temel üzerine kurulmuş, hikmetsiz yaratılmış olma ihtimâli asla sözkonusu olamaz.[217] Mâtürîdî, Allah'ın "*ayı nur, güneşi sirac (kandil)"*[218] yaratmasını Allah'ın yeryüzüne bir lütfu ve hikmetinin bir işareti olarak sayar.[219] Güneşin hikmetini gece gündüzün oluşması, vakitlerin tayini, bütün varlıkların görünmesi ve hayatı için hayat kaynağı olduğunu belirtir.[220] Yerden çıkan her türlü bitkinin yağmur ve güneş gibi varlıklara ihtiyacı olduğunu da söyler.[221] Gökyüzü diğer bütün yönler gibi şükür isteyen bir durumdur. Çünkü gökyüzünde Allah'ın kulları üzerinde sayılamayacak kadar nimetler vardır. Gökyüzü duâ esnasında ellerimizi kaldırdığımız, gözümüzü diktiğimiz yöndür. Hikmeti ise gökyüzü vahyin mahalli ve iniş yeridir, dünya bereketlerinin de kaynağı da oradandır.[222] Mâtürîdî'ye göre yaz ve kış gibi mevsimler ile güneş, ay ve yıldızlar gibi kozmik olaylar birbiriyle uyumlu işleyen sistemler olarak düzenlenmiş, tabiatları itibariyle aralarında uyuşmazlıklar olması beklenen cisimler uzlaştırılmıştır. Bütün bunlar ilimsiz ve hikmetsiz olamayacağına ve bu ilim ve hikmetin de tabiatın kendinde bulunamayacağına göre tüm bunlar haricî bir âlim ve hikmet sahibi yaratıcının eseri olmalıdır ki, O da Allah'dır.[223] Gece-gündüz Allah'ın vahdaniyet ve uluhiyyetine, zati ilmine, ezelî tedbirine, hikmetine, vücut ve keremine, kudret ve saltanatına, toprak olduktan sonra ba's'e delâlettir.[224] Gece ve gündüzün bir diğer yaratılış hikmeti, geceyi bedenlerin dinlenmesi, gündüz de çalışma içindir.[225] Çünkü dünya bir imtihan yeridir. İmtihanda insanın rahat etmesi ve verilen nimetlere karşı şükür edip etmemesine göre ceza veya mükafât görecektir.[226] Mâtürîdî'ye göre

---

[217] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.4; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 558.
[218] Nuh, 17/16.
[219] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VIII, 37.
[220] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 6.
[221] Mâtürîdî, *a.g.e*, s.40.
[222] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s.119.
[223] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 35.
[224] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 473, 474, VIII, 30, 31, 138, 516-7.
[225] Mâtürîdî, *a.g.e*, VIII, 139.
[226] Mâtürîdî, *a.g.e*, IV, 473, 474, 475, 478, IX, 46.

gece ve gündüz zihinlerde öldükten sonra dirilmeyi (yani ba'si) canlı tutar.[227] Allah gece ve gündüzü ve bu âlemi emir ile nehye muhatab olacak insanlar için yaratmış, dolayısıyla isyan edene ceza, itaat edene mükâfat verecektir. Çünkü Allah bütün bunları abes ve hikmetsizlik üzerine bina etmemiştir.[228] Mâtürîdî'ye göre gece, gündüz, güneş ve ay'ın birbiriyle uyumlu âhenk içinde olması vahdaniyete delildir.[229] Gökten suyun indirilmesi, yeryüzünü ölümden sonra ihyası, bitkilerin çıkarılması, Allah'ın zatî hikmetine, tedbirine, kudretine ve ilmine delâlet etmektedir.[230]

Mâtürîdî, "*Gündüzü de çalışıp kazanma zamanı kıldık"*[231] âyetine göre gündüz çalışma, gece dinlenme zamanı, sene, ayların hesabını bilmemiz için gece ile gündüzün yaratılma hikmeti olduğunu söyler.[232] Ay'ın hikmetlerinden birisi de, kameri takviminin hesap edilmesine yaramasıdır.[233] Bazı geceler ay ışığından da istifâde edilir. Med-cezir hadisesi, ayın çekim kuvvetinden ileri gelir. Eğer ay, dünyaya çok yakın olsaydı, med olayı ile denizlerdeki sular kabarıp dünyayı su altında bırakırdı. Ay'ı zararsız, ama faydalı bir uzaklıkta yaratan hikmet sahibi olduğunu gösterir. Mâtürîdî, yer ve göklerin boşuna yaratılmadığına işâret eden âyetini,[234] *onlar Allah'ın birliğine ve rabliğine işâret edecek şekilde yaratılmıştır*, şeklinde te'vil eder.[235] Yer ve gök düzenin insanın yararına olacak şekilde tasarlandığı açıkça gözlemlenebilir bir durumdur. Zira bakıldığında, aralarındaki mesafe uzaklığına rağmen gökyüzünden meydana gelecek faydaların, yeryüzünden meydana gelecek faydalarla birleştirildiği görülür. Dolayısıyla yer ve gök, aralarındaki mesafeye rağmen faydalarının birleşmesi için birbiriyle bütünleşen iki varlık halinde yaratılmışlardır. *Bu varlık düzeni, aynı zamanda bunları inşa eden varlığın birliğine de delâlet eder,*[236] diyerek ilâhî fiillerin hikmetine tefekkürüyle yaratıcıyı bulmayı hedeflemektedir. Ona göre hikmet sahibi bir varlığın hikmet işleri yaratıcının varlığına, birliğine ve kudretine işâret etmektedir. Bir başka anlatımla faydalı ve zararlı olma bakımından farklı olsalar dahi Allah, yaratılmışları kendi varlığına, birliğine, hikmetine,

[227] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* VIII, 38.
[228] Mâtürîdî, *a.g.e,* VIII, 139.
[229] Mâtürîdî, *a.g.e,* X, 7, 106-7.
[230] Mâtürîdî, *a.g.e,* IX, 84-5, IX, 217.
[231] Nebe, 78/11.
[232] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e,* VII, 7, 8.
[233] Bkz. Enam, 6/96.; Yunus, 10/5.; Ra'd, 13/2.; Rahman, 55/5.
[234] Âl-i İmrân, 3/191.
[235] Mâtürîdî, *a.g.e,* I, 346, Bkz. Âl-i imrân, 3/191.
[236] Mâtürîdî, *a.g.e,* I, 345.

onları yöneten, bilen olduğuna delâlet etme konusunda tek bir cevher gibi yaratmıştır.[237] Güneş, ay, yıldızlar ve dağlar Allah'a secde etmekte yani görevini her an yerine getirmektedirler. Güneş, ay ve yıldızlar, aynı zamanda bir büyük saatin değişik milleri gibi, vakit ve zamanı gösterir, gün, ay ve seneyi sayarlar.[238] Mâtürîdî'ye göre yıldızların yaratılma hikmeti,[239] karada ve denizde karanlıklarda yolun bulunmasıdır.[240] Bir diğer hikmeti de gökyüzünün süslenmesidir. Ay, dünya evinde gece lambası görevini üstlenmiştir.[241] Güzel görünümlere duâ ve şükür istenir. Çünkü zinet imtihan içindir.[242] Yıldızlar da şeytanlara da taşlama malzemesidir,[243] kıyamet de güneş ve yıldızların sönmesiyle başlayacaktır.[244] Bu yönüyle yıldızlar emniyettir. *"Yıldızlar semanın emniyetidir. Yıldızlar gitti mi, vaadedilen şey semaya gelir. Ben de Ashabım için bir emniyetim. Ben gittim mi, onlara vaadedilen şey gelecektir. Ashabım da ümmetim için bir emniyettir. Ashabım gitti mi ümmetime vaadedilen şey gelir."*[245] Kıyametin işaretinin de güneş ve yıldızların sönmesiyle olacağını söylemek mümkündür.[246] "*Yıldızları, şeytanlar için bir taşlama kıldık"*[247] âyetinde yıldızların[248] şeytanlar için taşlama yapılmasını[249] Müneccime'nin "*yıldızlar tabiatı yönetirler*"[250] görüşünü aklın kabul etmeyeceğini bir hüküm olarak reddeden Mâtürîdî, yıldızları, güneşi, ayı her bir varlığı âlim, hâkim yaratıcı tarafından yaratıldığını ve yönetildiğini söyler.[251] Büyük yıldızların büyük saraylar olduğunu da belirtir.[252]

Mâtürîdî, gıda maddelerinin kendi başlarına yararlı olamayacağını belirtir. Gıdalar cansızdır, her şeyi hakkıyla bilen bir yöneticinin idaresi olmaksızın fonksiyoner hale gelmeleri ihtimâl dâhilinde değildir. Dolayısıyla hikmet sahibi yaratıcının fiilleri ile oluş-

---

[237] Mâtürîdî, *Tevhîd*, s.109-110*; Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IX, 84-85.
[238] Bkz. Hac, 22/18.
[239] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 427-8.
[240] Bkz. En'am, 6/97; Mâtürîdî, *a.g.e*, X, 108-9; Nahl, 16/16.
[241] Bkz. Fussilet, 41/11-12.
[242] Bkz. Âl-i imrân, 3/191; Mâtürîdî, *a.g.e*, X, 108-9
[243] Bkz. Mülk, 67/5, Saffat, 6-7; Mâtürîdî, *a.g.e*, VIII, 546-8, X,108-9, 482.
[244] Bkz. Tekvir, 81/1-2; İnfitar, 82/2.
[245] Müslim, fedâilu's-sahâbe 207.
[246] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 427-8.
[247] Mülk, 67/5.
[248] Mâtürîdî, *a.g.e*, VI, 427-8.
[249] Bkz. Saffat, 37/10, Hicr, 15/16-18.
[250] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 219.
[251] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 231.
[252] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 427-8, VIII, 39-40.

maktadır.[253] Mâtürîdî, *geceyi dinlenmek ve gündüzün de rızık aramak, çalışmak için yaratıldığını, rüzgârlar bazen azap, bazen faydalı olur, çünkü rüzgârlarda yaratıklar için birçok faydalar vardır*,[254] diyerek rüzgârların hikmetini anlatır. Denizdeki gemiler rüzgâr ile giderler. Hava rüzgâr ile yayılır, değişime uğrar. Rüzgâr ile birçok bitkiler ve canlılar faydalanır, bulutları da sevkettirir. Dolayısıyla bulutlar mahlûkâta rahmet yağmuru gönderir. Mâtürîdî'ye göre bunlar aklını kullananlar için delil ve hüccetlerdir. Gökyüzündeki ve yeryüzündeki bu yaratılışların hikmeti aklımızı kullanıp tefekkür ederek hikmetlerini anlamaya çalışmaktır. Gece ve gündüzün olması, hayattan sonra ölümün olacağına, gece ve gündüzün değişmesi ve bulutların seyr-ü seferinde Allah'ın vahdaniyetine ve rububiyyetine ve ba'se deliller ile birçok hikmetler vardır.[255]

Sonuç olarak Mâtürîdî'ye göre gökyüzü, güneş, ay ve yıldızlar boş yere değil bir hikmete mebnidir. Gökyüzünün akılları hayret ettiren bu düzeninin hikmeti Allah'ın vahdaniyyetine, rububiyyetine ve hâkimiyyetine bir delil oluşturmaktadır. Gökyüzünün akılları hayret ettiren bu düzeninin bir hikmeti de, insanın davranışlarına yansımasına örnek olması içindir. Dünya, güneş ile diğer gezegenler, yıldızlar ve ayın yer aldığı galaksi tüm birimleri ile insan başta olmak üzere onun da dâhil olduğu tüm canlı ve cansızların hayatını devam ettirecek şartlara uygun hikmet üzere düzenlenmişlerdir.

2.2.4.2. Yeryüzünün Yaratılışı

Mâtürîdî yeryüzünün yaratılış hikmetini de sorgular. Yerli yerinde iş gören hikmet sahibi insanların fiillerini ileriye matuf bazı gâyelere bağlı olarak meydana getirdikleri anlaşıldığını söyler. İşlediği fiilin sonuçlarından habersiz olan ve onu niçin yaptığını bilmeyen fail, hakîm vasfından yoksundur.[256] Bazıları bu kâinatın büyük çoğunluğu orada ilâhî imtihana tabi tutulan *insanlar* ve *cinler* için yaratıldığını söylemişlerdir. Çünkü ilâhî hikmet ancak onlarla ortaya çıkmakta, yücelik, hükümrânlık, azamet ve üstünlük onlarla belirmekte, hikmetle hikmetsizlik onlar sayesinde birbirinden ayırt edilebilmektedir. Yaratılışın gâyesi yalnız onlardır. Diğer mahlûklar onlar için, onların menfaatleri için yaratılmış, onların imtihana vesile olmaları ve kılavuzluk etmeleri için vücuda getirilmiş ve emirlerine amade kılınmıştır. İmtihana tabi tutulanlara gelince bunlar da ibâdet

[253] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 44-45.
[254] Kasas, 28/73, Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VII, 340.
[255] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 613, II, 560, V, 104, VII, 5, IX,84.
[256] Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 560.

için yaratılmıştır. Mâtürîdî, insan için kulluk etmenin manası kendi öz varlıkları için övülmeye de, yerilmeye de vesile olacak ve her iki halde de kendilerini alakâdar edecek olan bazı neticeleri elde edebilsinler diye yaratılmış olabileceğini hikmet bağlamında açıklar.[257] Ona göre dünya insanlığa fayda hikmetiyle yaratılmış, nimetlerin çeşitlerine göre şükür çeşitleri de değişik olmaktadır.[258] Mâtürîdî'ye göre "niçin" tarzındaki bir soru hikmetten yoksundur. Çünkü O, aziz ve celil olan Allah kendi fiilinden abes ve hikmetsizlik vehmini nefyetmiştir.[259] Bu yüzden "Allah kâinatı niçin yarattı?" sorusu yersiz ve uygun değildir. Allah ezelden beri hâkimdir, âlim ve ganidir. O'nun fiilinin hikmetten uzak kalması muhtemel değildir ki böyle bir soru sorulabilsin. Zira bir fiilin hikmetten uzak kalması ya hikmetin bilinmeyişi veya hikmet yoluna uyulduğu takdirde bir yararın kaçırılma endişesi sebebiyle olur. Allah cehâletten eser bırakmayacak bir ilimle nitelendiği ve giderilmesini bekleyeceği herhangi bir ihtiyaca maruz kalmayacak şekilde gani bulunduğuna göre O'nun fiilinin hikmetten hariç kalması söz konusu değildir,[260] diyerek açıklar. Yeryüzü ve gökyüzündeki yaratılışların hepsi hak ile yani ilim ve hikmet üzere yaratılmıştır.[261] Hak ile hikmet çoğu kez aynı manada gelmiştir. Hak sözde olunca *sıdk*, hükümlerde *adl*, sözlerde olunca *isabet* adını alır. Bunlar hikmetin kavram manaları içindedir.[262] Âlemde hikmet sahibi yaratıcının hikmetini anlattığı örneklerden biri de boyalarla ilgilidir. Boyalarla boyanacak eşyalar kendi başlarına bırakılacak olsalar bozuk, çirkin anlamsız, estetik olmayan bir görüntü ortaya çıkar. Demek ki bunlar her şeyi yerli yerine koyan, âlim ve hikmetli biri sayesinde düzen almaktadır.[263] Âlemde varlıkların yapısındaki zıtlıklar da bu konuda Mâtürîdî'nin dikkatini çeken hususlardandır. Çünkü ona göre bunları bir arada tutan üstün bir güç olmadan bu kadar zıtlığın bir arada bulunması mümkün değildir. Hatta zıt şeyler doğası gereği bir birini reddedip iteceğinden varlıkların yok olup gitmesi söz konusudur. Varlıklar yok olup gitmek bir yana mevcudiyetlerini uyum içinde sürdürdüklerine göre bu durum kudretli ve hikmetli bir yaratıcıyı da kanıtlamaktadır.[264] Mâtürîdî zıtlıkların hikmetini yaratıcının vahdaniyetine delil olduğunu söylemektedir. Mâtürîdî'ye göre, Allah'ın tabiatta, cevherleri ve

[257] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.125, 412, 413.
[258] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 557-8, VII, 340.
[259] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.151.
[260] Mâtürîdî, *a.g.e*, s.151-2.
[261] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 557-8, VII, 340, VIII, 317, IX, 208-9, 237.
[262] Mâtürîdî, *a.g.e*, X, 32.
[263] Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 181.
[264] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 42; 181; 199; 218, Bkz. *Mâtürîdî, Te'vilâtü Ehli's Sünne*, I, 610-11, II, 560.

arazlarıyla birlikte farklı özelliklere sahip bulunan nesneleri yaratması, onun fiilinin zorunlu olarak değil, irâde ile vuku bulduğunu gösterir.[265] Allah'ın fiillerinde göze çarpan bir bozukluğun olmaması, hikmet yönteminin dışına çıkılmaması ve evrenin varlığının düzenli bir şekilde art arda devam etmesi, evrenin Allah'ın kudretiyle var edildiğini ortaya koymaktadır.[266]

Mâtürîdî'ye göre âlemdeki nizâm ve düzen, yaratıcının fillerindeki hikmet tamamiyle onu işâret eder. O'na göre âlemdeki kötü ve zararlı şeyler bir hikmet çerçevesinde nihaî anlamda zarar ve faydayı, vaad ve vaidi gerçekleştirmek için yaratılmıştır. Ancak insan fıtratı gereği yaptıklarından dolayı karşılaşacağı nimetlerin lezzetini veya cezaların elemini tam idrâk edemediğinden Allah'ın emirlerine yönelme ve yerine getirme noktasında ciddiyetsiz davranabilir. Bu hususta iyi ve kötünün birlikte yaratılmasından başlayarak birçok hikmeti saymak mümkündür. Aslında bu hikmetlerin hepsi âlemin yaratıcısının varlığına delildir.[267] Evren, dünya oyun eğlence yeri değildir. Hakîm olan Allah herşeyi yerli yerine koymuştur,[268] abes değil ki eğlence olsun. Şirk ve kötülüklerle karşılaşılan dünya hayatı sadece dünyaya da has değildir. Eğer dünyaya has olması, musibetlere ve kötülüklere karşı sabır ve yaratıcının emirlerine itaate karşılık verilmemesi hikmete aykırıdır. Sevap ve günâha karşılık verilmesi hikmetin gereğidir.[269]

Mâtürîdî'ye göre Allah dünya hayatındaki nimetleri hikmeti icabı yerli yerince kullansın da âhirete yönelik ebedi yapsın[270] diye vermiştir. Yani dünyanın yaratılışı ve gâyesi âhirete yönelik olmasıdır. O'na göre insanın yaratılmasıyla ilâhî mülk ve hükümdarlık kemâle ermiş ve doruk noktasına ulaşmıştır. Yaratılışın asıl amacı insandır. Çünkü dünyadaki herşey insanlar için yaratılmış, onların emrine verilmiştir.[271] Mâtürîdî, denizlerin yaratılmasının hikmetini rızık aramak ve şükür için olduğunu da belirtir.[272] Denizdeki yosunlar, rızık açısından *er-Rezzâk*, denizleri süslemesi açısından *el-Müzeyyin,* hayatın değişik cilvelerine ayna olması açısından *el-Hayy*, çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılması açısından *eş-Şâfî*, ateşe karşı koruyucu malzeme yapımında kullanılmasıyla

[265] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.293.
[266] Mâtürîdî, *a.g.e*, s.70.
[267] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s.156-7.
[268] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV, 38.
[269] Mâtürîdî, *a.g.e*, IV, 68-9.
[270] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV,76-77.
[271] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.114; *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, VII, 340.
[272] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IX, 219.

es-Selâm ismine tercüman olan hikmetlerle dolu harika birer sanat eseridir. Yeryüzünün iki günde yaratılmasının[273] da hikmeti Mâtürîdî'ye göre her şeye kadir olan Allah aceleciliği değil teenniye tavsiye etmesindendir. Yeryüzünün iki gün ile sınırlamasının hikmeti vakit ve sınırlamaya hiç ihtiyacı olmayan Allah'ın bizin vakte ve sınırlamaya ihtiyacımızdan yeryüzünü sınırlama ve vakit üzere yaratmasıdır. İnsanın vaktini değerlendirmesi ve hikmetini kavrayabilmesi için yeryüzünü iki gün üzere hikmetle yaratmıştır.[274] Allah dünya işlerini bu âlemde tahdid (*vakitle sınırlı*) ve tağlible (*bir halden diğer bir hale değişimi*) hükmetti. Nutfe'den alakâ'ya, alakâ'dan mudga'ya, mudga'dan cevarihlerin terkibine sonra da insan haline dönüştürdüğü gibi. Böylece dünyada meyveler, bitkiler senede bir defa oluşur. Bu âlemi de fena ve fesadı üzere hastalık, musibet, selamet, sıhhatle hükmetti.[275] Mâtürîdî, Allah gökyüzünü ve yeryüzünü birbirine bağlı, yaratıklarının menfaatleri hikmetiyle yarattığını belirtir.[276] Güneş, ay, yıldızlar vd. yeryüzündeki ağaçlar, bitkiler canlıların ihtiyaçları içindir.[277] Bitkiler, diğer bitkilerin kokularına da duyarlı yaratılmıştır. Bitkiler, havadaki kimyevî molekülleri farklı şekilde algılayıp fizikî tepkiye dönüştürmektedir. Bu da, üzerinde tefekkür edilmesi gereken bir konudur.[278] Güneş ay, yıldızlar, mevsimler, kış, yaz zamanları, ekinlerin çıkışı, mevsimler ve meyvelerin olgunlaşması, gece ve gündüzün oluşmasının da rahmet ve bereket olup,[279] gece ve gündüz gibi yeryüzünde, gökyüzünde zıtlıkların olmasının da yaratıcının birliğine delâlet ettiğini söyler.[280] Çünkü gökyüzü ve yeryüzünün yaratılması Allah'ın hâkim ve hikmet sahibi olduğuna delâlet eder. Allah abes ve batıl asla yaratmaz.[281] Gündüzden sonra gecenin gelmesi, gündüzün ışığından bir eser kalmamasını ölümden sonra hayatın ve ba's yani yeniden dirilişin delilleri olduğunu, yıldız ve gezegenlerin denizdeki gemiler gibi seyrü sefer yapmasının vahdaniyete deliller içerdiğini, yer ehli ve gök ehlinin bir yaratıcı tarafından yaratıldığının işareti, delili olduğunu vurgular.[282] İnsanın, küçük canlıların, suyun, rüzgârın, nebatların, dağların, yeryüzünün ve

---

[273] Fussilet, 41/9.

[274] Mâtürîdî, *Te'viâtü Ehli's Sünne*, IX, 65, 67.

[275] Mâtürîdî, *a.g.e*, IX, 63.

[276] Bkz. Bakara, 2/164.

[277] Mâtürîdî, *a.g.e*, IX, 219.

[278] Bkz. En'am, 6/99.; Yunus, 10/24; Lokman, 31/10; Kaf, 50/7.

[279] Bkz. Kasas, 28/73, Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 40.

[280] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, I, 610, VI, 429, IX, 217, Bkz. *Tevhid*, s.40.

[281] Mâtürîdî, *a.g.e*, IX, 151.

[282] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 611, IV, 28-29, 38, VIII, 55.

semânın yaratılış hikmeti bir gâyeye yöneliktir. Gökyüzünde süs ve lamba yıldızlar, yeryüzünde sabitleyici dağlar vardır. Bu menfaatlere "rahmet" denilir.[283] Gökyüzü, yeryüzü, gece, gündüz, gökten suyun indirilmesi, yeryüzünün canlanması, Allah'ın vahdaniyetine, saltanatına, kudretine, tedbirine, ilmine, hikmetine delildir.[284] Bütün varlıkların yaratılış gâyesi Allah'a kulluktur.[285] Düşünüp ibretle incelemek ve tefekkür etmek, yararlanmak ve şükretmektir. Çünkü gökyüzü ve yeryüzünde yaratılmışların hepsi düşünmek, tefekkür etmek için yaratılmıştır.[286] Bütün varlıklar hikmetle ve menfaatlerle yaratılmıştır. Abes, sefeh, helâk ve fena için değildir.[287] Yaratılışın en yüce gâyesi, ibretle inceleme ve tefekkür sonucunda da Allah'a îmân ve onu tanımaktır. Bütün noksan sıfatlardan yüce ve en üstün sıfatlarla muttasıf olan Allah'ı, tanımak ve ona kulluk borcunu yerine getirmek, gönül huzurunun kaynağıdır.[288] Yeryüzü ve gökyüzününün yaratılış hikmeti insanın mutlu ve huzurlu dünya hayatını geçirmesi, rızık elde etmesi[289] ve ebedi saadet diyarı cenneti elde etmesi yani âhirette ürün hasat edebilmek için tarla hükmünde olmasıdır.[290]

Sonuç olarak Mâtürîdî'ye göre yeryüzünün yaratılmasının hikmeti imtihandır. İmtihan da akılla şereflenen insan içindir. Âlem, hayat şartlarını oluşturan hikmetli, hâkim bir yaratıcının hikmetiyle oluşturduğu bir tarladır. Her bir zerresinde bir yarar, bir hikmet, bir gâye vardır. Bu hikmet, bir yönüyle tabiatın, insanın yaşama şartlarına ve tasarrufuna uygun bir şekilde yaratılması biçiminde tezahür ederken diğer bir yönüyle de evrendeki sanatkârane yaratılışın yaratıcısına işâret etmesi, böylece insanı şükür ve ibâdete yönelterek onun öteki dünyadaki kurtuluşuna hizmet etmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Kâinatın yaratılmasındaki asıl hikmet insan olduğundan Allah evrende her şeyi insana ve onun istifâdesine göre düzenleyip tanzim etmiştir. Bütün evreni, âlemi, güneş, ay ve yıldızları, yeryüzünü ve yeryüzündeki her şeyi dolaylı veya dolaysız olarak insanın istifâdesine vermiştir. Çünkü insan halife hikmetiyle diğer varlıklar adına akıl verilerek kulluk yani ibadet ve şükürle sorumlu tutulmuştur.

---

[283] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 429, 431, VIII, 287.
[284] Mâtürîdî, *a.g.e*, IX, 217.
[285] Bkz. Sâff, 61/1.
[286] Bkz. Zâriyât, 50/56.
[287] Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 558, 561, IV, 28, 38, VII, 340.
[288] Bkz. Ra'd, 13/28.
[289] Mâtürîdî, *a.g.e*, VII, 340.
[290] Yunus, 10/31; Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, VI, 38, 381, 431.

2.2.4.3. Hayvanların Yaratılışı

Ekolojik dengenin en önemli unsurlarından birisi bütün çeşitliliği ve canlılığıyla hayvanlardır. Kur'ân'ın bazı sûreleri; *Bakara, Nahl, Ankebût, Neml* gibi hayvan adını taşır. Ayrıca âyetlerde *koyun, deve, öküz, inek, at, katır, eşek, köpek, maymun, domuz, yılan, kurt, arı, karınca, örümcek, sivrisinek, sinek* vb. gibi çeşitli hayvanlardan da bahsedilip[291] onların da ümmet oldukları bildirilir.[292] Allah, hikmetiyle hayvanları bir takım silahlarla donatmış, kimilerine yakalamak veya kaçıp kurtulmak için hızlı koşma yeteneği, kimilerine savunma ve toslamak amacıyla boynuz, kesmek üzere tırnak ve bazılarının da üzerine diken vermiş, onlara kendi tabiatları gereğince sanatlar ilham etmiştir.[293] Mâtürîdî'ye göre Allah bazı hayvanları binmeye ve yük taşımaya elverişli, bazılarının etinden, sütünden, derisinden, yününden, yumurtasından, kemiğinden, dişlerinden istifâde edilecek hikmet ve özellikte yaratmıştır.[294] Allah bütün bunlara karşılık insandan imtihan dünyasında âhiretteki cennetini inşa edebilmesi için şükür istemektedir.[295] Hayvanlar, soğuktan ısınmak, zararlı hava ve güneş ışınlarından korunmak için giysiler, yürümek için ayakkabı yapılması, estetik için onları seyretmek ve dolayısıyla bu nimetlere hamd ve şükretmek, yük taşımaya yardım etmeleri, gıda olarak süt içme ve etlerini de yemek gibi hikmetlerinin yanında eğitici ve ibret olmaları için de yaratılmışlardır.[296] Allah hayvanları insanlara ve çevreye faydalı olma gibi birçok hikmetlerinin yanında kendi varlığı ve birliğine delil olarak da yaratmıştır.[297] Dolayısıyla Allah hayvanları ve varlıkları insanlığın ihtiyaçları ve menfaatleri için yaratmıştır. Eti helâl olan hayvanları gıda için kesip yemek, tâlim ve terbiye için de eğitmek câizdir.[298] Hayvanların çeşitliliği, hikmet ve faydalarının çokluğu kadar hamd ve şükür yönleri de çeşitli olmaktadır.[299]

Hayvanların yaratılış hikmeti kâinatın halifesi insanın istifâdesine bir çeşit sunulmasıdır.[300] Allah, her kuşun kolayca uçabilmesi, gıdasını toplayabilmesi, soğuktan ve sıcak-

---

[291] Meselâ bkz. Âl-i İmrân, 3/14.; A'raf, 6/133.; Nahl, 16/68.
[292] Bkz. En'âm, 6/38; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân,* V, 59-60.
[293] Bkz. İsfehânî, *Tafsilü'n-Neşeteyn*, s.86.
[294] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, VI, 526, 531.
[295] Bkz. Nahl, 16/14; Mâtürîdî, *a.g.e*, VI, 429; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 137.
[296] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.169-70; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 475-6.
[297] Bkz. Nahl, 16/5, 8, 79; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân,* V, 59-60.
[298] Bkz. Sâd, 32-33; Mâtürîdî*, Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VIII, 108.
[299] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, VI, 475-6.
[300] Nahl, 16/8.

tan korunması, kendini savunması ve üremesi için muhtaç olduğu her şeyi en uygun şekilde yaratmıştır. İnsanların ruhi yapıları davarları beslemeye uygun ve bundan zevk alacak bir şekilde yaratılmıştır. "O hayvanları akşamleyin getirirken, sabahleyin salıverirken de sizin için bir güzellik (ve zevk) vardır."[301] Görüldüğü gibi sahiplerine zevk veren davarların güzelliği ise yaratılış güzelliği olup gözle görülür ve idrake uygun olur. Devenin yaratılış hikmeti âyetle sabittir.[302] Allah, deveyi çölün şartlarına uygun olarak yaratmıştır. Arı da cemiyet halinde yaşar.[303]

Mâtürîdî'ye göre su, hayatın ve çeşitli nimetlerin kaynağıdır. Canlılara, ağaçlara, bitkilere dolayısıyla tabiata can verir. İnsanın yapısının çoğu da sudur.[304] Ayaksız yürüyen yılan su içer, inek de su içer. Aynı su, birinde zehir, birinde süt olur.[305] Balıklar suda yaşar. Allah, balıkların suda kolayca gidebilmeleri için yüzgeçler yaratmış, hikmeti gereği denizi ve içindekileri de insanın hizmetine vermiştir. Orada balık ve çeşitleri yetişmekte, insanlara gıda olmaktadır. Denizden süs eşyaları da çıkmakta, suyla taşımacılık ta yapılabilmektedir. Su, bitkileri de yeşertir ve canlandırır.[306] Hayvanların da hayat hakkı vardır. İnsanlara zararı dokunmayan herhangi bir canlıyı öldürmek, ateşe atıp yakmak, zevk için hayvana nişan almak, hedef yapmak yasaklanmıştır. İnsan gıdasını temin edecek kadar hayvan kesilir ve avlanır. Fakat ihtiyaçtan fazlasını kesmek ve avlamak ise israf olmaktadır.[307]

Allah'ın hayvanları insanların emrine tahsis etmesi büyük bir hikmettir. Buna karşılık Allah her sınıf hayvana kendine has kabiliyetler tahsis etmiştir. Bir kısım hayvanların et yiyici, bir kısmının ot yiyici hayvan olmaları, bir kısmının yırtıcılıkları, bir kısmının avcılıkları da hikmetdendir. Özellikle, köpeğin sahibine, kedinin meskene sadakati, uçan hayvanların tüylerinin ve kanatlarının yapıları, yırtıcı hayvanların pençeleri, uzun ayaklı hayvanların uzun boyunları, filin hortumu, zürafanın yaratılışı, tilkinin özellikleri, bal arısının çiçeklerden topladığı özlerle kovanlarda insanlara şifâ olan balı yapmaları, örümceğin avlanmak için ağ örmesi, ipek böceğinin kendi hayatı pahasına da olsa

---

[301] Nahl, 16/ 6.

[302] Bkz. Ğâşiye, 88/17-20; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XVII, 182 vd.

[303] Bkz. Nahl, 16/68, 69; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* VI, 475-8; *Te'vilâtü'l-Kur'ân,* VIII, 135-8.

[304] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* VI, 431, VII, 175-6, VIII, 31-32.

[305] Bkz. Nahl, 16/66; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 135-8.

[306] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VII, 175-6.

[307] Bkz. Cengiz Kallek, "İsraf", DİA, İstanbul, 2001, XXIII, 178-180.

insanlara değerli kumaş olan ipeği üretmesi, karasineğin kendine yiyecek araması ve benzeri daha pek çok hayvanın yeryüzünde yaşamaları ve fiziki yapıları ilâhi hikmetin tefekkür edilmesi, ders alınması ve birçok yönlerden şükredilmesi gereken hususlardandır.[308] Denilebilir ki hayvanlar imtihan dünyasında dolaylı veya dolaysız insanlara hizmet için yaratılmışlardır. Yüce Yaratıcı hiçbir mahlûku, eşyayı lüzumsuz yaratmamış, her birisine birçok hikmetli vazifeler vermiştir. Hayvanların yaşayışları, yararlı olmaları bir yaratıcıya delâlet etmektedir.[309]

Sonuç olarak Allah'ın İlmi, Kudret'i ve Hikmet'iyle belli görevler ifâ etmek üzere insanlara hizmet için yaratılan hayvanlarda sayısız hikmetler vardır. Ayrı ayrı birer ümmet olan çeşitli hayvanların yaşayışları, çeşitli varlıklara yararlı olmaları bir yaratıcıya delâlet etmektedir. Hayvanların soğuktan ısınmak, zararlı hava ve güneş ışınlarından korunmak için giysi, yürümek için ayakkabı yapımı, estetik için onları seyretme, yük taşımaya yardım etmeleri, gıda olarak etini yemek gibi hikmetlerinin yanında eğitici ve ibret için yaratıldıklarıdır. Hayvanlar âlemine yaratılışın hikmetleri noktasından bakabilmek, herşeyi hikmetiyle yaratan Yaratıcı'yı tanımak, kul olduğunu idrâk etmek ve verilen nimetlere şükretmektir. İnsan hayvana benzememeli, yılan, akrep gibi sokucu olmamalı, eşek gibi yüksek sesle konuşmamalı, köpek gibi ısırıcı, arslan, kaplan gibi parçalayıcı, kedi gibi nankör olmamalı, her huyu ve fiili insanca ve hikmetli olmalıdır.

2.3. Hayır, Şer ve Hikmet İlişkisi

Hayır, *iyilik ve güzellik*, şer ise *kötülük ve çirkinlik* olarak bilinir. Kelâm âlimleri konuyu daha çok "*Yaratıcının kötülük ve çirkinliği yaratması*" bağlamında tartışıp, kötülük problemine müstakil bir başlık altında yer verilmeyip birtakım konular içinde serpiştirilmiş bir şekilde bulunmaktadır. Meselâ bazı teolojik konulara temas edilirken, *-ilâhî sıfatlar ve fiiller, hüsün ve kubuh, adâlet ve zulüm, hikmet ve sefeh, salâh ve aslâh, kazâ ve kader, insanın fiilleri, imân-amel ilişkisi, hidâyet ve delalet vb.*- kötülük kavramının da itikadî açıdan tartışılmaya ve değerlendirilmeye tabi tutulduğu görülmektedir.[310] Felsefede ise "teodise" denilmiştir.[311]

---

[308] Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân,* VIII, 78 vd.

[309] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 53; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 135-8.

[310] Bkz. Şerafettin Gölcük vd., *Kelâm, Tarih, Ekoller, Problemler*, Tekin Kit, Konya, 2001, s. 268-270.

[311] *Allah kötülüğü önlemek istiyor da, gücü mü yetmiyor? O halde, güçsüzdür. Yoksa gücü yetiyor da kötülüğü önlemek mi istemiyor? Hem güçlü hem de iyi ise, bu kadar kötülük nereden geliyor?* Bu ve

Mu'tezile'ye göre Allah kesinlikle şerri yaratmamıştır. Çünkü O'nun şerri yaratması, hikmetine uygun değildir. Allah bilerek kötülüğü yaparsa, Allah'ın kötü işler yapan biri olmasını gerektirir. Bu, hikmetsiz bir durum olur. Bilmeyerek Allah'tan kötülükler meydana geliyorsa, o zaman da Allah'ın cahil olması gerekir. Bunların Allah için düşünülmesi asla söz konusu değildir.[312] Böylece Mu'tezile, adâlet ve aslâh prensipleri gereği, Allah'ın mutlaka hikmetli fiiller işlediğini, bunun zorunlu olduğunu, kötü veya zararlı görünen veya şer cinsinden olan durumların da sonucu itibariyle insan için bir hayra vesile olabileceklerini söyleyerek, kötülüğü Allah'a nispet etmemektedir. Böylelikle Mu'tezile Allah'ın zulüm, kötülük ve şer yaratmaya kâdir olmadığı, bunları yaratmak onlara göre bir kötülük olacağından Allah'ın kötülük yapamayacağı görüşündedir. Kelâm tarihinde hastalık, sel, deprem ve benzeri diğer zarar ve elemler, belâ ve musibetler hem ibret ve imtihan gibi iyi bir amaca hizmet etmeleri ve hem de Allah'ın bunların karşılığını verecek olması nedeniyle aslında kötülük değil iyiliktir,[313] görüşünü görüyoruz. Nehiy konusundaki tartışmalardan en önemlisi, nehyin/yasaklamanın yasaklanan fiile etkisiyle ilgilidir. Yasak koyanın hikmet sahibi olması sebebiyle âlimler, yasaklanan fiilin kötü sayılması gerektiğini kabul ederler. Ancak Mu'tezile ve Mâtürîdî/Hanefiler, bu kötülüğün yasaktan önce mevcut olduğunu, o yüzden yasağın buna yöneldiğini ileri sürerken, Eş'ariler kötülüğün bu yasak yüzünden olduğunu savunurlar.[314] Eş'arîlerin büyük çoğunluğu, Allah'ın hayrı da şerri de hem irâde ettiği, hem de yarattığı görüşündedirler. Allah fâil-i muhtardır, tek yaratıcıdır. Bu âlemi de o yaratmış olduğundan, bu âlem üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunabilir. Allah için hiçbir şey vacip olamaz, zorunlu olamaz. Fakat Allah, kötülüğü emretmez ve küfre razı olmaz. Yine Eş'arîlere göre hayvanların, çocukların ve delilerin çektiği acılar, Allah'ın adâletiyle meydana gelmektedir, bunlar için Allah'a, âhirette mükâfat vermek vacip değildir. Fakat yine de Allah onları mükâfatlandırırsa, âhirette nimet verirse, bu onun ihsanındandır.[315] Taftâzânî (v.792/1389), çirkin şeylerin yapılması çirkin, sefeh oluyor ve cezayı gerektiriyor da, neden bu çirkin şeylerin yaratılmasında bu çirkinlik söz konusu ol-

---

benzeri sorulara cevaplar felsefede "teodise" başlığı altında tartışılmıştır. Bkz. Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, s. 292 vd; Aliye Çınar, "Leibniz'de Kötülük Problemi ve Teodise", UÜİFD, C. XIV, Sayı: I, Bursa, 2005, s. 164; Aydın, *Din Felsefesi*, s. 154; Ormsby, *İslâm Düşüncesinde İlâhî Adâlet (Teodise) Sorunu*, s. 16.

[312] Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muğni*, XI, 91-93.

[313] Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, *a.g.e*, XIII, 413.

[314] Bkz. Eş'arî, *Lum'a*, s. 83-4; Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 28-9.

[315] Bkz. Bağdadi, *Usûlu'd-Dîn*, s. 145, 240-241; Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 244; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, II, 127-128.

muyor, çirkini yaratmak, onu işlemekten daha öncedir sorusuna, *Allah, hâkimdir. O, neticesi güzel olmayan şey yaratmaz. Biz her ne kadar bu güzel neticenin ne olduğunu bilemesek de fark etmez. Bunun içindir ki biz, çirkin bulduğumuz fiillerde de bir takım maslâhatlar ve hikmetler olabileceğine inanırız*,[316] diyerek konuyu açıklamaya çalışır.

Mâtürîdî, Mu'tezile ve Seneviyyenin "kötülük problemi" hakkındaki birtakım görüşlerini verdikten sonra, "*Bizim indimizce, Yüce Allah, hem şerrin (kötülük) hem de hayrın (iyilik) cevherini (tözünü) yaratmıştır. Bunun yanında kulların fiillerindeki şerri de hayrı da, O yaratmıştır. Nitekim O'nun gücü âlemin hükümdarlığında bulunmakla beraber, orada bizzat kendisinin yaratmadığı bir şeyin olması mümkün değildir*"[317] demektedir. Hakîm olan Yaratıcı iyi-kötü, güzel-çirkin bütün fiillerin yaratıcısıdır. Bize göre güzel-çirkin, iyi-kötü olabilir. Allah için böyle bir şey yoktur. Temel ilke olarak zulüm ve hikmetsizlik (cevr ve sefeh) çirkin, adl ve hikmet ise güzeldir. Fakat bir şey bir konumda hikmet, diğer konumda sefeh, bir konumda zulüm, diğerinde ise adl olabilir, acı ilaçların içilmesi gibi.[318] Hikmet sahibi Yaratıcı'dan bize göre olan kötülük, çirkinlik zannettiğimiz fiiller çıkmaz. Mâtürîdî'ye göre dünya meşgaleleri akılların sağlıklı çalışmasını aksatır. Çeşitli faktörler aklı meşgul edip gerçekleri kavramaktan alıkoyabilir.[319] Yanlış telakkilerle sebeb ve hikmetini bilemediğimiz şeyleri kötü diye algılamamız o fiili kötü, şer yapmaz. Mu'tezile'ye göre, Allah adâlet sıfatının bir gereği olarak âlemi belli bir hikmet için yaratmış, âlemdeki her şeyi yerli yerinde kılmıştır. Allah'ın yarattığı hiçbir şeyde bir bozukluk ve düzensizlik bulmak mümkün değildir. Mu'tezile kötülükleri Allah'ın yaratmadığını söyler.[320] Mâtürîdî'ye göre ise Allah zaten hâkimdir ve bütün fiilleri hikmetlidir. Başkası için aslâh olan gündeme getirildiğinde ise Allah üzerine başkasına âit bir haktan bahsedilmiş olmaktadır. Daha henüz Allah'tan başka bir varlık yokken O'nun üzerinde başkasına âit bir haktan söz etmek yahut yaratılışın tamamına yönelik soru sormak muhaldir. Hayrın da şerrin de, yararlının da şerlinin de yaratılması bir hikmete bağlıdır. Hikmet açısından da her ikisinin de yaratılması birinin yaratılmasına göre daha isabetlidir.[321] Şerri yaratmak şer değil, şerre sebep olmak ve şerri işlemek şerdir. Çünkü yaratılış umum neticelere bakar. Şer ise ferde âit özel bir

[316] Bkz. Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 200-201.
[317] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.170.
[318] Mâtürîdî, *a.g.e*, s.346.
[319] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 158, 178-9.
[320] Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muğni*, XIII, 413; Şehristânî, *Nihayetu'l-Ahkâm*, s. 397-8.
[321] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 158, 178-9; Öğük, *Şer-Hikmet İlişkisi*, s.164.

durum olduğu için özel sonuçları vardır. Genelde ise hayra ve iyiliğe sebeptir. Meselâ, yağmurun gelmesinin binlerce neticeleri ve faydaları vardır. Bütünü de güzeldir. Ancak tedbirsizliği ile biri yağmurdan zarar görse "*yağmurun gelmesi rahmet değildir, yaratılması şerdir*" diyemez. Hem ateşin yaratılmasında binlerce hikmetler ve faydalar vardır. Ancak biri ateşten zarar görse "ateşin yaratılışı şerdir" diye hükmedemez. Çünkü ateş onu yakmak için yaratılmamıştır.[322] Ama su-i ihtiyarı ve tedbirsizliği ile yemeğini pişiren ateşe elini sokmuş ve onu kendisine düşman etmiştir. "Hayr-ı kesir için şerr-i kalil kabul edilir."[323] Şâyet az olsa da zarar görmemek için çok hayırlı neticeleri olan bir şer kabul edilmezse o zaman şerr-i kesir irtikâp edilmiş olur. Meselâ, savaşa asker göndermekte bazı cüz'î şerler ve zararlar olacak, bir kısım insanlar ölecektir. Fakat o savaşta büyük hayırlar vardır ki, İslâm ülkesi düşmanın istilâsından kurtulur, can, mal ve namuslar korunmuş olur. Eğer o cüz'î zarar için savaş terk edilirse o zaman çok büyük şerler ve zararlar, haksızlık ve zulümler ortaya çıkar. Hem kangren olmuş bir parmağı kesmek zahiren şer gibi gözükse de buna katlanmak gerekir. Şâyet parmak kesilmezse el kesilir o zaman daha büyük şer olur. Bundan dolayıdır ki hukukçular "ehven-i şer" kuralını kabul etmişler, toplumda mutlak hayır azdır. Pek çok hayırlar ehven-i şer kuralına uymakla ve uygulamakla ortaya çıkar demişlerdir. Ehven-i şer ise "sonuçta büyük fayda varsa az zarara razı olmak" demektir.[324] İşte kâinattaki şerlerin, şeytanların ve belâların yaratılması şer ve çirkin değildir; çünkü çok faydalı ve önemli sonuçları için yaratılmışlardır.

Mâtürîdî'ye göre göre güzel çirkin, hayır şer konularını peygamberler gösterirler. Hayvan kesimi dıştan çirkin ve şer gözükebilir ama öyle değildir. Çünkü peygamberler bunu davranışı ile yapmış ve ümmetlere yapmalarını emir buyurmuşlardır. Onlar sadece adil ve doğru olan şeyi getirip sunar. Kesim yapma fiili kötü görünmesi mümkün dâhilindedir. Bununla hayvanın ıstırabını gidermeyi veya yaşayanlar için iyi sonuçlar meydana getirmeyi göz önünde bulundurduğu takdirde eylem aklen güzel görünür. Kesim işinin lizatihi çirkin olması isabetli değildir. Mâtürîdî'ye göre insan hayır ve şer ile denenmektedir. Evlat ve mallar oyun eğlence için değildir.[325] Ona göre insan korku ve açlık, şer

---

[322] Bkz. İbn Sina, *Kitabu'n-Necât*, Beyrut, 1982, s. 234-239.

[323] Bkz. Ali Himmet Berki, *Mecelle* (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye), Hikmet Yay, İstanbul, 1979, s. 23 vd.

[324] "İki şerden, daha hafif olanı (ehven-i şerreyn) ihtiyâr olunur" (Mecelle, md. 29) Bkz. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, s.19 vd; Berki, *Açıklamalı Mecelle*, s. 23, 28, vd

[325] Evlat ve mal kişiyi âhiret hedefinden alıkoyan önemli imtihan unsurlarındandır. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 77, Bkz. M.Osman Necat, *Kur'an ve Psikoloji*, Fecr Yay, Ankara, 1998, s.72.

ve hayır gibi malların yok olması, çocukların vefatı ve hastalığında sabredip sabretmeyecek diye denenir. Sabreder ve tevekkül inancı çerçevesiyle metanetle olayları karşılarsa büyük ecir ve mükâfat alacaktır. Mâtürîdî'ye göre şeytanın ve kötülüklerin olması insanın acziyetini hissedip Allah'a boyun bükme ve itaatin olması içindir. Çünkü insan hayırla ve şerle imtihan olmaktadır.[326] Mâtürîdî'ye göre insan fakirlikle, musibetlerle, nefislere gelen belâlarla imtihan olur. İmtihanın hikmeti de acizliğini hissetirip insanı şükretmeye yönlendirmektir.[327] İnsanın günâh işlememesi halinde Allah'ın el-Gafur, el-Gaffar, el-Afuv, es-Settâr veya el-Muazzib, el-Gadub, el-Muntakîm olduğu bilinmeyecekti. Hastalık olmasaydı "eş-Şafii" gibi bir sıfat ve ismin tecellileri idrâk edilmeyecekti. Allah günâh işledikten sonra aklını kullanıp pişmanlıkla tevbeye yönelmeyi[328] rahmetinden ümit kesilmemesini istemektedir.[329] Allah, insanı sevap ve günâh işleyebilecek bir özellikte yaratmıştır. Yapılan kötülüklerden, işlenen günâh ve kabahatten kurtulma ve manevî kirlerden arınmanın yollarından biri de tövbedir.[330]

Sonuç olarak Mâtürîdî'ye göre Allah'ın yarattığı her şeyde kötülükler de dâhil gizli bir hikmet vardır. Kâinatta var olan bir takım hayırlarda şer, şerlerde de hayırların olabileceğini, tamamen hayır ya da tamamen şer olan bir şeyin mevcut olmadığını belirtmiştir. Çünkü hayrı da şerri de yaratan Allah'tır. Yaratıcı'nın yarattığı şeylerde yani ilahî fiillerde asla hikmetsizlik sözkonusu değildir. Bazılarına göre şerr ve musibet olan bir hâdise başkalarına göre hayırlı ve faydalı olabilir. Allah şerri kul kendi irâdesiyle kesbettiği için kulun irâdesine uygun olarak onun elinde yaratır. Fakat Allah'ın hayra rızası varsa da, şerre rızası yoktur. Bu sebeple yaratılmasındaki hikmeti bilmeden şerri kesbetmek, kötü bir iş olduğundan, mesuliyyeti ve cezayı icabettirir. *Tanrı şerri yaratmaz, kul kendisi yaratır,* tarzındaki Mu'tezilî ve Felsefî görüşleri Mâtürîdî birçok yönden

---

[326] Bkz. Bakara, 2/155, Enbiya, 21/35, A'raf, 7/168.

[327] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* V, 77; Fransız filozof Rousseau (1712–1778) da şöyle der: "Tanrı, insanları kötülük yapmaktan men etmiyor diye şikâyet etmek, insan tabiatına bahşetmiş olduğu harikulâdeliğe, ahlâkiyet kabiliyetine ve fazilete karşı şikâyet etmek olur. En büyük mazhari-yet, kendi kendinden memnun olmaktır ve biz, kendimizden memnun olmağa lâyık olmak içindir ki, hür yaratılmış ve ihtiraslarımıza karşı vicdanımızla set çekebilecek kabiliyetle silâhlanmışız. İlâhi Kudret bize lûtufkâr olarak bundan başka ne yapabilirdi? Kötülük yapmak kudretine sahip olmasaydık, iyilik yaptığımız zaman mükâfatlandırılmağa hak kazanabilir miydik? Ve Tanrı tabiatımıza, böyle aykırı ve mütenakız bir mahiyet verebilir miydi? İnsanı kötülük yapmaktan men etmek için hayvan mı yapmak gerekti? Hâşâ Tanrım, hâşâ!" Bkz. Jean J. Rousseau, Emil, Yahut Terbiyeye Dâir, (Çev., Hilmi Ziya Ülken vd.), A. Sait Matb, İstanbul, 1945, s. 307.

[328] Bkz. Bakara, 2/222, Tahrim, 66/8, "*Bütün Âdemoğulları günahkârdır, günahkârların en hayırlıları ise tövbe edenlerdir.*" İbn Mâce, zühd, 30.

[329] Bkz. Zümer, 39/53.

[330] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 541-2.

isabetli görmez. Hayr ve şerr Allah'tandır ve güzellikler asli bir gâye olup zatları maksud olduğu halde, şerr ve çirkinlik arizidir, vasıtadır, hayrın ve güzelliğin anlaşılmasına vesiledir. Varlıklar âlemini tamamlayan ve kemâle erdiren unsur olduğundan şerrin olmaması, âlemin güzel ve anlamlı olmamasına yol açar. Özel haller itibariyle zararlı bile olsa genel haller açısından faydalıdır. Hikmet ve imtihan dünyasında insan fakirlikle, musibetlerle, nefislere gelen belâlarla sınanır. Bunların olmasının hikmeti de acizliğini hissetirip insanı sabra ve şükre yönlendirmektir.

2.3.1. Zararlı Nesnelerin ve Kötülüklerin Yaratılışı

Zararlı ve faydalı şeyleri, elem veren ve lezzet veren cevherleri yaratmak ilâhî hikmet gereğidir diyen Mâtürîdî'ye göre insan nefislerinin faydalı, hoşlandığı şeyleri bilmesi mükellef tutuldukları konularda örnek alınarak yapıp yapmama gibi sorumluluk alanındaki şeyleri tesbite yöneliktir.[331] Yılanların ve zararlı nesnelerin yaratılmasında birçok hikmetler vardır. Mâtürîdî'ye göre insanları elem verici şeylerle uyarmak ve haz verenlerle müjdelemek sûretiyle sakındırma ve özendirme yöntemleri kullanmak eğitim için önemli olan ümit ve korku ilkeleri de ancak bu sayede işlerlik kazanmaktadır.[332]

Akıl, yetenekleri belirlenmiş bir varlık olup kendisi için çizilen alanı aşamaz. Fakirlik ve dünya meşakkati, duyuların aklı örtmesiyle veya cahillikle akıl hikmetleri anlamaktan âciz olabilir.[333] Ama yine de birçok yönden hikmetleri olabilirliğini kabul eden Mâtürîdî'ye göre zararlı nesnelerin yaratılmasındaki hikmet birkaç yönden ele alınabilir. *Birincisi*: Hali hazırdaki zararlı ve yararlı şeylerle kulun imtihan edilmesidir. Tâ ki bu ikisi arasında itaatkâr oluşa terettüp eden sevabın lezzetiyle isyankârlığa âit cezanın acısı hissedilip öğrenilmiş olsun. Çünkü insanlar yaptıkları işlerin sonuçlarını göz önünde bulundurma hissiyle yaratılmışlardır. Allah uhrevî fiillerin sonuçları için duyulur âlemden bir örnek yaratmıştır ki uhrevî akıbet zihinlerde canlandırılabilsin ve böylelikle hareket kolaylığı oluşsun. *İkincisi*: İnsanoğlunun karşı karşıya bulunduğu hayat imtihanı, kimi zaman bedene kolay gelen kimi zaman da güçlük arzeden geçim olayına tefekkür ve istidlâlin desteğiyle göğüs germekten ibarettir. Halbûki insanlar tefekkür ve istidlâl görevini üstlenmekte eşit değildir. Çünkü bu iki fonksiyonun peşin bir menfaati bu-

---

[331] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.253-4; Bkz. Topaloğlu, *Tevhid Tercümesi*, s. 207.

[332] Mâtürîdî, *a.g.e*, s.273.

[333] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s.178-9.

lunmadığı gibi kişiyi zevk ve arzulardan da alıkoyar. Böylesine göğüs germek fizyolojik yapıya ağır gelir. Diğer taraftan bunların ihmâl edilmesinden de ayrılık ve bölünmeye maruz kalma sonucu doğar. Bu da fiili ve sözlü düelloya götürür. Anlaşmada ise dostluk ve barış vardır. Bu sebepledir ki Allah insanlar için yarattığı nesneler içinde sahip oldukları zararlı özellikler yüzünden düşmanlara, ayrıca taşıdıkları yararlar açısından dostlara benzeyen şeyler yaratmıştır. Ta ki Allah'ın tabiata tevdi ettiği zararlı şeyler, düşmanların ve dostların tabi tutulacağı muamelelerin gelenekleşmesi konusunda insanlar için bir faktör oluştursun. Öyle ki toplumlar kendi iç bünyelerinde benzeri bir durumla sınandıklarında ondan nasıl sakınacaklarını, nasıl tedbir alıp yardımlaşacaklarını bilmiş olsunlar. İbadetlere ve iyi ahlâka güç yetirme çağına geldiklerinde çocuklara bazı sözlü yaptırımların yöneltilmesi de aynı ilkeye bağlıdır. Ta ki onlar alışkanlık kazansın ve mükellefiyet çağına geldiklerinde bu husus kendilerine zor gelmesin. Sözü edilen zararlıların yaratılışında da benzer bir durum söz konusudur.[334] Demek oluyor ki Mâtürîdî'ye göre zararlı nesnelerle kul imtihan edilmektedir. İtaat edildiğinde lezzetin oluşu, isyankârlıkta da acının oluşunun bilinebilmesi için insana zarar veren nesnelerin yaratıldığıdır. Âhireti idrâk edebilmek için dünyadaki duyularla örneklerini de idrâk edebilme yoluyla oluşabileceğini söyleyen Mâtürîdî, "idrâk duyular yoluyla oluşur"[335] diyerek âhiret hayatını idrâk edebilmemiz için zararlı nesnelerin yaratıldığını söyler. Zararlı mikroplardan kaçarsak hasta olmayız, mutlu bir hayat yaşarsak şeytanın istediklerini ve kötülükleri de yapmayıp dünya ve âhiret hayatında da mutlu, huzurlu cennet hayatı yaşayabilmemizin idrâk edilmesi sonucu çıkmaktadır. Mâtürîdî, zararlı nesnelerin yaratılmasındaki bir başka hikmeti de tecrübe kazanma olarak verir. Yani insanın dünya hayatı şartlarına hazır olması eğitilmesidir.[336] Mâtürîdî'ye göre insan zararlı nesnelerle ilâhî hikmet gereği eğitime tabi tutulmaktadır. Çirkin, kötü, zararlı ve acı hissedilmeli ki güzel, iyi, faydalı ve tatlı idrâk edilebilsin, değeri anlaşılsın. Mâtürîdî'ye göre Allah nesneleri farklı özelliklere sahip kılarak yaratmıştır ki bu sayede zorbalara ve hükümdarlara boyun eğdirsin, bu münasebetle onlar hadlerini bilsinler, maiyetleri ve ordularının çokluğuna aldanıp ilâhî sınırları aşmasınlar, dilediğini dilediğine musallat kılmak şeklinde tecelli eden kudretinin nüfuzunu göre göre. Herşeyden münezzeh ve müstağni özelliğini bu şekilde öğrenmeye istidlâl edilsin diye zararlı nesneler yaratılmıştır. Çünkü

---

[334] Bkz. Topaloğlu, *Tevhid Tercümesi*, s. 137-9.

[335] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 12-3.

[336] Bkz. Topaloğlu, *a.g.e*, s.138.

müstağni olmayan ve ihtiyaçlara maruz bulunanın fiili sadece fayda sağlamayı amaçlayıp zarar vermekten sakınır. Bir de ilâhî kudretin dilediği şeye geçerli olduğunun bilinmesi için.[337] Mâtürîdî'ye göre zararlı nesnelerin yararları da vardır ki içyüzünü insanlar anlayamazlar. Ateş ve su gibi. Ateşin yakma özelliği bulunmakla birlikte besinleri kullanılır hale getirme özelliği de vardır. Her canlının hayatiyeti suya bağlı olmakla birlikte ölümü de onunla gerçekleşebilir. Mâtürîdî, acı veya zehirli hiçbir nesne yoktur ki onda müzmin bir hastalığın ilacı bulunmasın, diyerek hikmetini de şöyle açıklar: *"Bu tür konularla ilgilenen kimse bir nesnenin mutlak kötü veya mutlak iyi olduğuna hükmetmenin yanlış olduğunu anlamalıdır. Aksine her nesnenin zararı da yararı da vardır. Tabiatın bu yapısında tevhid delilleri mevcuttur*."[338]

Mâtürîdî, zararlı nesnelerin tabiatta olmasıyla ilgili şöyle bir yorum daha yapar: "*Birincisi, zararlı ve faydalı şeylere hükmünü geçirmeye elverişli engin bir kudret söz konusudur. Ta ki bu kudretin sahibine hem ümit bağlansın hem de O'ndan korkulsun. Bu özelliğe sahip bulunmayanın uluhiyyet fonksiyonu yeterli olmaz. Zira böylesinden korkulmaz ve ümit bağlanamaz. Bir de hem yararlı hem de zararlı nesneleri yaratma gücüne sahip bulunan Allah onu yenik duruma düşürebilir. İkincisi yeterli ibretlerin oluşması ve ilâhî emirle nehyin yerini bulması için. Bu durumda her iki noktada da tefekkür ve istidlâlde bulunmanın önüne bir alan açılmış olur. Üçüncüsü, zararlı ve yararlı nesnelerin öğüt ve ibrete vesile oluşudur*."[339]

Mâtürîdî'ye göre her insan başlangıçta cimridir fakat imtihanla ve tecrübeyle cömert ve sabırlı hale gelebilir. İnsanın fıtratında ihtiyacı olmasa da her şeyi toplama özelliği vardır. Tıpkı küçük çocuklar gibi ihtiyaçları olmadığı halde birçok şeyi toplar ve bunları başkalarından engeller vermezler. Ama eğitimle sadakayla diğer insanların veya canlıların mutluluklarını görünce bu özelliklerini değiştirebilirler.[340] Mâtürîdî'ye göre nefis vermeyi (zekât, sadaka, infâk) ve ibâdeti sevmez. Şehveti, şeytanî hisleri ve olumsuz birçok şeyi sever. Nefis insan tabiatının hoşlanmadığı şeylerden kaçar. Nefsin bu olumsuz yanlarıyla beraber müsbet bir tarafı da vardır. İmtihan dünyasında yaşayan insan nefsini yenmeye, onu istediği ve emrolunduğu yöne çevirmeye va'd ve vaîd ilkesini

---

[337] Topaloğlu, *Tevhid Tercümesi*, s.138.

[338] Topaloğlu, *a.g.e*, s.138-9, 169.

[339] Topaloğlu, *a.g.e*, s.139.

[340] Bkz. Mâtürîdî, *Tevîlâtü Ehl-i Sünne,* III, 198-9

hatırlatmaktan başka bir yol bulamaz. Bunu hatırlatma ve idrâk edebilme ancak ve ancak zararlı nesnelerin duyularla hissedilmesiyle olur. Şüphe yok ki bu gibi hayvanların yaratılmasındaki hikmetlerden birisi de, Allah'ın yarattığı şeylerdeki mükemmelliğin belli olması ve Allah'ın yarattıklarını dilediği gibi çekip çevirmesidir. Bu hayvanlar o kadar çok olmasına rağmen Allah hepsine rızık vermektedir.[341] Mâtürîdî'ye göre âlemde hikmetsiz hiçbir şey yoktur ve olamaz. Allah imtihân için insanları birbirlerine fitne kılar. Fitne, belâ, şiddetli sıkıntı ve imtihan halidir.[342] Başa gelen bir kısım kötülükler, belâlar da daha sonra gelecek kötülükleri, musibetleri defeder veya onların şiddetlerini kırarlar.[343] Büyük musîbetlerin önüne set olan bu gibi kötülükler, gerçekte Allah'ın bir lütfu ve ihsanıdır. Fakir, kör, özürlü kişi sabretmekle, zengin, sıhhatli kişi de nimetlere şükretmekle imtihan olunur.[344] Dünyada hastalıklar ve zulümler, belâlar, âhiretteki bağışlanmaya vesîledir.[345] Salih kulların makamları da yükseltilir.[346] Bir kısım kötülükler, musibetler, hayatta nimetlerin takdirine vesile olur. İnsanı mânen terakki ve tekâmül ettirirler.[347] Musibetler sıhhatin önemini ve nimetlerin kıymetini insanlara öğretirler. Bu dünya imtihanının bir yönü de insanların ilâhi takdire rıza ve teslimiyet derecelerinin ölçülmesidir.[348] Bu ise belâ ve kötülüklerin olmasıyla anlaşılır. Bazı kötülükler kulların geçmişteki hatalarının sonucudur, tedbirleri almayanın hastalanması gibi.[349] Bu çeşit kötülükler bir nevi keffaret olmaktadır. Kötülükler, musibetler günâhkâr bir mü'minin günâhlarına keffâret olur.[350] Allah hastalık ve sıkıntıları, hikmetinin bir tezâhürü olarak, kullarından azâde kılmamış, hatta en büyük belâ ve musibetlere duçâr olan Peygamberler olmuştur.[351] Çünkü peygamberler kötülüklere ve musibetlere sabır konusunda da

---

[341] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 160.

[342] Bkz. Furkan, 25/20, Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IX, 221, 251.

[343] Bkz. Rum, 30/41.

[344] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VIII, 16-17.

[345] "*Mü'min erkek ve kadının nefsinde, çocuğunda, malında belâ eksik olmaz. Tâ ki hatasız olarak Allah'a kavuşsun.*" Tirmizi, zühd 57; Mâlik b. Enes, *Muvatta*, cenâiz 40; Dârîmî, rikâk 76. "*Kişiye ulaşan her çeşit musibeti Allah günâhlarına keffâret yapar, bu bir diken batması bile olsa"* Buhâri, marda 1. "*Gözlerini kaybene sabrettiği takdirde karşılığı cennettir"* Buhâri, marda 7. "*Hastalıklar, sabredildiği takdirde ağaçların sonbaharda yapraklarını dökmesi gibi günâhları döker."* Tirmizi, tıb 35.

[346] En'am, 6/132.

[347] Bkz. Secde, 32/21.

[348] Bkz. Bakara, 2/155, 214; Âl-i İmrân, 3/186.

[349] Bkz. Şura, 42/30.

[350] "*Mü'mine bir hastalık gelir, sonra da Allah ona şifâ verirse, bu hastalık onun geçmiş günahlarına keffaret, geri kalan hayatı için de bir öğüt olur."* Ebû Davud, cenâiz 1.

[351] "*İnsanların en çok musibete uğrayanları evvela peygamberlerdir, sonra derecelerine göre veliler ve salihler gelir. Kişi dinine göre belâ ve imtihanlara maruz kalır. Eğer salâbet-i diniyesi (dini dayanıklılık ve dayanma gücü) varsa, belâsı daha da artar. Fakat dininde gevşek yaşıyorsa ona göre musibet-*

insanlara örnek olmuşlardır. Korku, açlık, fakirlik gibi durumların verilmesinin hikmetinin emniyet, tokluk ve zenginlik gibi güzel görünen durumların kıymetinin anlaşılması şükür ve sabır vesilesi olması içindir.[352] Kötülükler, iyilikleri, güzellikleri, sıhhat ve selameti bilmek içindir.[353] Eğer korku, açlık ve fakirlik gibi haller olmazsa sabır gerçekleşmez, dolayısıyla da mükâfat durumu hikmetsiz olur.[354] Allah sevdiği kullarını imtihana tabi tutar. Tıpkı topraktan çıkarılan altının saflığına erdirilmesi için kazanlarda eritilip, eleklerden süzülmesi gerektiği gibi, insan da bu dünyada işlemiş olduğu hatalardan ancak bir kısım imtihanlara maruz bırakılma, bazı belâlara uğrama sayesinde temizlenir. Cennete aday olan kimse, başına gelen her şeyde bir hayır olduğunu bilerek Rabbine şükür, hamd ve duâ ile yönelmelidir ki imtihanı kazanabilsin. Mâtürîdî'ye göre şeytan ve kötülükler insanın acziyetini hissedip Allah'a boyun bükme ve itaatin olması içindir. Çünkü insan hayırla ve şerle imtihan olmaktadır.[355] Belâ ve musibetlerin bir diğer hikmeti nasihat olmasıdır.[356]

Mâtürîdî'ye göre insan fakirlikle, musibetlerle, nefislere gelen belâlarla sınanır. İmtihanın hikmeti de insanı acziyetini hissettirip sabretmeye dolayısıyla yaratıcıya şükretmeye yönlendirmektir.[357] Musibetlere ve zorluklara, gayr-ı meşru olay ve arzular karşısında sabrederse kişi mükâfat kazanır. Hadiste "*Yorgunluk, sürekli hastalık, tasa, keder, sıkıntı ve gamdan, ayağına batan dikene varıncaya kadar müslümanın başına gelen her şeyi, Allah onun hatalarını bağışlamaya vesile kılar. Kim sabretmeye gayret ederse Allah ona sabır verir, hiçbir kimseye sabırdan daha hayırlı ve büyük bir lütufta bulunulmamıştır*"[358] denilerek sabrın büyük bir lütuf olduğu belirtilir. Mâtürîdî'ye göre zararlı nesnelerin yararları da vardır ki içyüzünü insanlar anlayamazlar. Birçok zararlı veya zehirli olan nesnelerde hastalıkları tedavi edici ilaçlar olur.[359] Sonsuz lütûf ve ihsan sahibi Allah, kullar için hayır diler, arzular ama imtihanı da ortadan kaldırmaz. Onun yarattıklarının şer olması meselesi bize göre olan bir değerlendirmedir. Şerri var etmesinin

---

lerle karşılaşır. Kişiye belâlar gelir gelir de artık onun üzerinde hiçbir günah kalmaz." Buhâri, merdâ, 3; Tirmizi, zühd 57; Dârimi, rikâk, 67; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 172.

[352] Bkz. Bakara, 2/155-56.

[353] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, IX, 128.

[354] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 597.

[355] Bkz. Bakara, 2/155, Enbiya, 21/35, A'raf, 7/168.

[356] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, IX, 128.

[357] Mâtürîdî, *a.g.e*, V, 77; Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, İst, 2002, s.104-5.

[358] Bkz. Buhârî, zekât 50, merda 3.

[359] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.138.

de bir hikmeti vardır.[360] İnsanoğlu da musibetleri ve sıkıntıları yaşayarak olgunlaşır ve hayatın kıymetini daha iyi anlar.[361] Aç kalmadan fakirin durumunu tam anlamak imkânsız olduğu gibi (*ki orucun farz kılınma hikmetinin birisi de belki budur*), fakir olmadan, nimetlerin değerini tam olarak takdir etmek de mümkün değildir.[362] *"Başınıza her ne musibet gelirse, kendi yaptıklarınız yüzündendir, O, yine de çoğunu affeder*"[363] âyetinde *yaptıklarınız* ifadesini *günâhlarınız* şeklinde anlayan Mâtürîdî, musibetleri günâhların karşılığı olarak görür.[364] "*Bir imtihan olarak size iyilik ve kötülük veririz*"[365] "*Biz onları yeryüzünde iyiler ve kötüler olarak bölük bölük ayırdık; iyiliğe dönerler diye onları güzellikler ve kötülüklerle sınadık*"[366] âyetlerindeki gibi Allah'ın dünyada insanları bir günâh işlemedikleri halde, kendilerine bazı sıkıntılar vermek sûretiyle imtihan etmesidir. Bunun hikmeti de büyük bir ihtimalle onları uyarmak, günâh işledikleri takdirde âhirette kendilerini bekleyen azabın büyüklüğünü kendilerine hatırlatmak, insanı ibâdete, şükretmeye yönlendirmektir.[367] Peygamberler de ma'sum oldukları halde birçok belâ ve musibetlerle imtihanlara maruz kalmışlardır. Çünkü onlar musibetlere tahammül göstermede bile insanlara örnek olmuşlar, eşyanın hakikatı ve hikmetini anlamaya çalışmışlardır. Mâtürîdî'ye göre iyiliklerle kötülüklerin ayrılmasının hikmeti akılların dünya-âhireti, sevabı, mükâfatı ve cezayı ayırdedebilmesi içindir.[368]

Sonuç olarak zararlı nesnelerin ve kötülüklerin birçok hikmetleri vardır. İnsan fakirlikle, musibetlerle, nefislere gelen belâlarla imtihan olunur. Kötülüklerin yaratılmasının bir hikmeti insana kulluğun gereği hata ettiğini bilerek özür dilemeyi ve affı öğrenmesidir. Samimi nasûh bir tevbe istiğfâr ile acziyetini bilen kul nassların ifadesiyle kötülükleri iyiliklere, günâhları da sevaba dönüştürür. Hastalık, sıkıntı ve zorluk istenmez, fakat bütün önlemler alınmasına rağmen gelirse de sabretmek gerekir. İnsan hayır ve şerle denenir. Nimetlere şükreder, şerlere de sabrederse kazanır. Bağışlanmasına ve manevi

---

[360] Bkz. Mâtürîdî, *Tevîlâtü Ehl-i sünne,* III, 198-9.

[361] Mâtürîdî, *a.g.e*, IX, 128.

[362] Hadiste "*Allah, kuluna, ameliyle ulaşması zor bir makam takdir buyurmuşsa, ibadet ve taatiyle o zirveye ulaşması imkânsız görünen kimseleri, nefis ve aileleri itibarıyla müptela kılar. Sonra da o musibetlere karşılık onlara sabır verir, derken onları yükseltip o menzile erdirir*" denilerek bu gerçeğe işaret edilmiştir. İbn Hibban, *Sahih*, VII, 169; Hâkim, *Müstedrek*, I, 495.

[363] Şura, 42/30.

[364] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, III, 339, XIII, 195.

[365] Enbiya, 21/35.

[366] A'raf, 7/168.

[367] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 77.

[368] Mâtürîdî, *a.g.e*, IX, 225-6.

derecelerin artmasına sebep olur. İnsan bela ve musibetlere sabrederse geçmiş günâhlarının affedilmesinin yanında kulluğun şuuruna varıp kendi dışında tasarruf edeni bilir. Zorluk ve şiddet vasıtası ile nimeti fark eder. Hikmetlerle dolu imtihan dünyasında kişi hayrın kapasını açan bir anahtar, şerrin kapısını da kapatan bir kilit olur.

Özetle Mâtürîdî kötülük ve musibetlerin hikmetini iki bölümde inceler; *birincisi,* günâhkârlar içindir ki bu, onları uyarmayı ve yanlıştan dönmeyi sağlar. *Diğer hikmeti de* çocuklar ve salih kişiler içindir. Bu sahip oldukları güzelliklerin, sıhhat ve selametin Allah tarafından kendilerine verildiğini hatırlamalarıdır. Ayrıca musibetler herşeyin Allah'ın mülkü ve kulu olduğunu hatırlatır. Birçok hikmetlerinden dolayı musibetler müminler için birer cefa ve eziyet değil, birer nimet olarak kabul edilmelidir.

2.3.2. İblis ve Şeytanların Yaratılışı

Mâtürîdî'ye göre halife kılınan ilk insan Hz. Âdem imtihan edildiği gibi onun evlatları da hayır ve şerle imtihan olmaktadır.[369] Mâtürîdî şer ve iyiliğinin yaratılış hikmetinin imtihan olduğunu belirtir.[370] Şeytan da imtihan içindir. Şeytanın bir diğer hikmeti düşmanlığın temsilcisi olmasıdır. Kibir ve büyüklenmenin kötülüğüne, itaatsizliği, secde etmemeye, kötülüklerin akibetine örnek ve ibret olmaktır.[371] Şeytan, muhalefet edip uzaklaşma, Hak'tan, rahmetten uzak olma, yandı, bitti, zulmetti, haddi/kuralları aşıp hak ve adâletten uzaklaştı,[372] demektir. Mâtürîdî'ye göre, İblis melek olmayıp cinlerin başıdır.[373] İnsanlardan önce yeryüzünün sakinleri cinlerdi. Allah Hz. Âdem'i meleklere ve cinlere üstün yani halife kıldı.[374] Cinler dumansız ateş, cehennem ateşi Semum'dan yaratılmıştır.[375] Şeytanlar, cinlerin kâfirleridir. İblis'in askerleri de kâfirlerin önderleri ve cinlerin kâfirleridir.[376] İblis Hz. Âdem'e secde etmeyi reddettikten sonra,[377] Cennetten kovulur [378] ve lanetlenir.[379] Ancak Allah'tan, artık ölümün olmayacağı ba's günü, yani

---

[369] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 431.

[370] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 439.

[371] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 425.

[372] Bkz. İsfehânî, a.g.e,, "Şatene", s. 454; Ahmed Saim Kılavuz, "Cin", DİA, İstanbul, 1993, VIII, 9; Ahmet Suphi Furat, "Şeytan", İA, (MEB), İstanbul, 1979, XI, 493.

[373] Kehf, 18/50, Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 425, IV, 439, VII, 181-2.

[374] Mâtürîdî, *a.g.e*, VIII, 495.

[375] Bkz. Hicr, 15/27.

[376] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 436, 438, VIII, 67; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 87.

[377] A'raf, 7/11, Yûsuf, 12/13, Hicr, 15/33, İsra, 17/61.

[378] A'raf, 7/13; Hicr, 15/34.

sûra ikinci üfürülüş zamanına kadar mühlet ister,[380] Allah da ona mühlet tanımıştır.[381] Bundan sonra ise dikkati çekecek biçimde insanları istilâ edeceğini veya köklerini kurutacağını[382] onlardan belli bir kısmı kendi peşine takıp azdıracağını, "*dirilme yoktur, Cennet-Cehennem yoktur, öyleyse istediğinizi yapın"* gibi batıl fikirleri her zaman fitleyeceğini,[383] onları yaratılış şerefini haleldâr edecek işlere iteceğini,[384] insanları dört bir yandan kuşatacağını[385] yeminli ifâdelerle beyan etmiştir. Şeytanın herkes üzerinde istediği zaman sultasının olmadığı,[386] zarar veremediği, hilelerinden korunulduğu, tesirini kendisine dost edinen, inkârcı, müşrik, münafık ve haktan uzaklaşmış olan kişi ve topluluklara gösterdiğidir.[387] Mâtürîdî'ye göre her kötülük de şeytanın telkini vardır. Şeytan kalplere, gönüllere kötülük fısılması, fit atması görevidir.[388] Şeytan ve evladı Âdem ve evladına düşman olmuşlardır.[389] Hz. Âdem'i cennetten çıkarma aslında bir tür unutturmadır. Yasak meyveden yenilmeyeceği bilgisini onlara unutturmuştur. Mâtürîdî'ye göre Şeytan olmasaydı Âdem ile Havva'ya yasak ağaca yaklaşıp günâh işlettirmeye yardım etmeseydi tevbe etmeyi Âdem ve nesli bilmeyecekti. Yasak ağacın ne olduğu hakkında görüşleri açıklayan Mâtürîdî, bazıları buğday, bazıları üzüm ağacı dediklerini hatırlatır ve ağacın ne olduğunu vahiy bildirmeyince öğrenmenin bir hikmeti olmadığını açıklar.[390] Hz. Âdem'in yasak ağaca yaklaşmayacağı emrini unuttuğunu, günâh işlediğini ve Allah'ı zikri de unuttuğunu söyler. Şeytanın yaratılmasının bir diğer hikmeti de tevbe ibâdetini yaptırmaya vesile olmasıdır. İnsanın günâh işlememesi halinde Allah'ın *Gafûr, Gaffar, Afuv, Settar, Muazzib, Gadub* ve *Muntakim* olduğu bilinmeyecekti.[391]

Hacc günlerindeki Şeytan taşlamayla bir nevi günâhlarımız, yani sembolik olarak kötülükler taşlanır. Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmâil'ın Allah'a olan teslimiyetleri,[392] Hz. Ha-

---

379 Hicr, 28/33; Sâd, 38/78.

380 A'raf, 7/14; Sâd, 38/79.

381 Bkz. A'raf, 7/14; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V, 301, VIII, 32.

382 Bkz. İsra, 17/62.

383 "*Şeytan insanoğlunda, kanın cereyanı gibi cereyan eder*." Ebû Dâvud, sünnet 18.

384 Bkz. Nîsâ, 4/118-9.

385 Bkz. A'raf, 7/16-17; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V, 303-4.

386 Bkz. Nahl, 16/100.

387 Mücadele, 58/10, Hicr, 28/40, Bkz. Enfâl, 8/48, Haşr, 59/16.

388 Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 208, 244; *Tevhid*, s.328.

389 Bkz. Bakara, 2/168, Bkz. *Tevilatü Ehli's-Sünne*, VII, 317.

390 Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 426.

391 Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 439.

392 Bkz. Saffat, 37/102-107.

cer'in yeri, göğü titreten, bütün kadınlara örnek olan vahye, kocasına olan itimadı, itaati şeytan taşlama ile sembolik olarak zihinlerde hatırlanır, hac yapanlar için yaşama sevinci olur. Zaten Hacc'daki birçok sünnetler, bu büyük zâtların Allah katında razı olunan hareketlerinin sembolik hatırlanmasıdır.

Allah iyi olanları, İblis de kötülükleri yaratır tarzındaki görüşleri Mâtürîdî reddeder.[393] Çünkü yaratmak hikmet sahibi Allah'a mahsustur. Şeytanın adımları Mâtürîdî'ye göre kötülükler ve günâhlardır.[394] Mâtürîdî, şeytan hakkında mecûsilerin, "*kendi güzelliği Allah'ın hoşuna gitmiş, bu konuda rakibi olabileceğinden endişe etmiş düşünceye dalmış, nihâyet bu düşüncesinden iblis türemiştir"* görüşünün hiçbir gerçeklik payının olmadığından reddeder. Mecûsilerin diğer bir görüşleri olan "*İblis Allah'ı görmüş, O da bir süre kendisini serbest bırakmak üzere onunla anlaşmış, nihâyet zamanı gelince onu yok etmiştir, böylece her kötülük İblis'ten, her iyilikte Allah'tan oluşmuştur*" veya "*iyilikleri Allah, kötülükleri de şeytan yaratır*" fikirlerinin akla ve hikmete asla uyuşmadığını belirtir.[395] Bu görüşlerinin hepsinin yergi vasıfları ve ayıp nitelikler olduğunu, "*İblisin istediği olur, istemediği olmaz*" şeklindeki anlayışın müslümanların gönüllerinde yer bulmadığını, İblis'in yaratmada hiçbir rolünün olmadığını âyetlerle delillendirerek[396] reddeder. Mâtürîdî'ye göre "her çocuk İslâm fıtratı üzere doğar"[397] beyanının, Kur'ân'da zikri geçen İblis'in işi karıştırmasından önce, herkesin tevhid inancını benimsemesini ve ilâhî vahdâniyetin subutunu gerektirdiğini söyler.[398] Yine Ona göre kul gerçekleşmeyeceni bile bile "*Allahım! İblis'e hidâyet ver*" diyemez ve bizim de böyle bir şeyi dilememiz mümkün görülmeyeceğini söyler.[399]

Mâtürîdî'ye göre şeytanın yaratılmasının bir diğer hikmeti de kulun gâfil olmaması her zaman uyanık bir halde olmasıdır. Ona göre şeytanın şerri vesveseyle telkin etmesi, Allah'a boyun bükme ve itaatin olması içindir. Çünkü insan hayırla ve şerle imtihan olmaktadır.[400] Nasıl melek hayra teşvik ediyorsa şeytan da şerre teşvik etmektedir. Şeytanın yaratılmasının diğer bir hikmeti de kulun günâhlardan sonra pişman olup tevbe ve

[393] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.500-501.
[394] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VII, 535.
[395] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 263.
[396] Bkz. İsra, 17/65, Nahl, 16/99-100, Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.500-501, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VII, 191-2.
[397] Buhâri, cenâiz 92, Müslim, kader 25; Ebû Davud, sünnet 17; Tirmizi, kader 5; *Müsned*, II, 233, 410.
[398] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 465.
[399] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 467.
[400] Bkz. Bakara, 2/155, Enbiya, 21/35, A'raf, 7/168.

istiğfâra yönelmesi içindir.[401] Yani tevbe etmeyen şeytanın bu halinden ibret alınmalıdır. Şeytan kendini üstün görerek, Âdem'e boyun eğmek ve onun karşısında alçak düşmekten kaçmıştı. Neticede Allah onu alçakların en alçağı yapıp, Âdem'in soyundan olan günâhkâr fasıkların hizmetçisi kıldı. Böylece şeytan Âdem'e secde etmeye razı olmayıp o ve soyu Âdem'in fasık zürriyetinin hizmetine razı olmuş oldu. Nitekim İblis kıyasta hata yapanların ilkidir. Şeytanın hali ibret-i levhadır. Şeytanın belki en önemli yaratılma hikmeti budur.[402] Mâtürîdî, Şeytan dünyada *tasadduk ve infâk edersen fakir olursun,* diyerek tul-i emel'i ve malının yok olacağını telkin ettiğini de belirtir.[403] Ona göre şeytanı Allah kendisi için –hâşâ- yaratmış değildir. Şeytan ve düşmanlar olmasaydı Allah'ın nimeti ve fazileti bilinemezdi. Bu manada onların yaratılış hikmeti nimetlerin ve faziletlerin idrâk edilmesi, anlaşılması içindir.[404] Mâtürîdî'ye göre müslümanlar "*hayır da şer de Allah'tandır*" derler. Şerrin takdiri şerrin kendisi değildir. Sözkonusu ifâde zındıklar hakkında olsaydı bu durumda şerrin hâkim ve âlim olan Allah'a nisbeti yakışıksız olurdu. Çünkü fiili şer olanın kendisi şerir, fiili ifsat olanın kendisi de müfsittir.[405] Eğer insanlar zahir olan nimetleri ihtiyarlarıyla seçerlerse kurtulurlar, helâk edecek şerleri seçerlerse helâk olurlar.[406]

Mâtürîdî'ye göre Cenab-ı Hak mü'min kullarına günâh işlemeleri halinde bile şeytana karşı düşmanlık duyma hissi vermiş, ondan daha sevimsiz bir mahlûkun bulunmadığı inancını lütfetmiş, şeytanın sevinç ve zevk duyacağı davranışlardan daha ağır gelecek bir davranışın olmamayacağı hükmünü onlara ilham etmiştir.[407] İnsan yaratılış hikmeti gereği verdiği aklını kullanması günâha girmemesi gereklidir.[408] Mâtürîdî'ye göre insana aklını kullanmaktan vazgeçmeyi telkin eden şeytanî vesveseden başka bir şey değildir. Şeytan, kişiyi aklının semeresinden alıkoyar, iyi fırsatlara nâil olmak ve istediğini elde etmek için güvencelerini sarsar. Aklı kullanarak eşyayı düşünmek, onun prensip ve sonuçlarından gizli olanları bilmek içindir. Sonra bunlarda eşyanın hâdis olduğuna ve bunları yaratanın varlığına, nefislerini şehvetlerine uymaktan alıkoyanlar için deliller

---

[401] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* V, 122-124.

[402] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân,* V, 299-300, XII, 283; İbn Kayyim, *İmtihan Hikmeti,* s. 52.

[403] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* II, 339.

[404] Mâtürîdî, *a.g.e,* VI, 439-40.

[405] Mâtürîdî, *Tevhid,* s. 488, 496, 503.

[406] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* VI, 439-40.

[407] Mâtürîdî, *Tevhid,* s. 594.

[408] Bkz. Kılıç, *Kur'ân'da Günâh Kavramı,* s. 281-2, Bkz. Uludağ, *Hikmet,* s. 68.

vardır. Bilinsin ki aklı kullanmaya engel olan şeytanın vesvesesi ve işidir.[409] Mâtürîdî, şeytanın her fırsatta akıl yürütmeyi durdurması ve terk etmesi konusunda insana telkinde bulunduğunu, bu konuda insanı teşvik ettiğini de belirtir.[410] Hikmet kavramını açıklarken, hak yolunda doğru ve yanlışı ayırd edebilme (fıkhetme) yeteneğidir, dünya ve âhirette çok hayırlara kavuşma özelliğidir ve dünyada nefsin ve şeytandan, afetlerden korunma, âhirette de azap ve ikaptan muhafaza olduğunu söyler.[411] Nesefi (v.508/1115), şeytanların insanları görüp, insanların da onları görememesindeki hikmeti şöyle açıklar: "*Çünkü şeytanlar çirkin bir sûrette yaratılmışlardır. Eğer onları görebilseydik, yeme ve içmeden kesilirdik. Allah kendi rahmetinden bir rahmet olarak onları bizden gizledi*…"[412] Şeytan ve cinlerin insanlara görünmemesinin hikmeti de insanın estetik sisteminin bozulmaması içindir.

Sonuç olarak dünya bir imtihan meydanıdır. İmtihan ise mücadele, müsabaka ve cihâd ile ortaya çıkar. Şeytanın yaratılmasının hikmeti kötülüklerin, kötü amellerin dolayısıyla cehenneme girenlerin sembolü ve ibret levhası olmasıdır. Kişi kötülükleri yapanların fiillerini terkettiğinde doğruyu ve güzeli bulabilmektedir. Şeytanın yaratılmasının bir diğer hikmeti insanı gafletten uyanık tutmasıdır. Şeytan insanın apaçık düşmanıdır. İlk insan Hz. Âdem'in ayağını kaydırdığı gibi onun evlatlarının da ayaklarını kaydırmak, "günâh ağacının" meyvesinden yedirmek ister. İnsan, zaman zaman aldanmış olabilir, ama ona yakışan Hz. Âdem gibi tövbe etmek, böylece cennete geri dönmektir. Şeytan Allah'ın emrine karşı gelmiş, tövbe etmemiştir. Hz. Âdem de emre muhalefeti olmakla beraber tövbe etmiş, pişman olmuş, ilâhî rahmete kavuşmuştur. O halde insanoğlu da şeytanın vesveselerine, fitlerine, unutturmalarına, süslü göstermelerine her zaman aklını kullanarak uyanık olmalıdır ki imtihanı kazanıp ebedi saadet yurdu âhireti idrâk ile salih ameller işleyip cennete girebilsin. Böylece şeytandan korunabilmek akıllı insanın bir özelliği olmaktadır. Çünkü insan aklını kullanıp kullanamamaktan hesaba çekilecektir. Mâtürîdî'nin düşünce sisteminde şeytanın bir hikmetle yaratılması şerr değil, ona uymak, kötülük yapmak şerdir. Ona uyup kanmaksa kınanan ve istenmeyen davranıştır. Şeytanların yaratılışı hikmetledir. Çünkü hikmet sahibi Hakîm Yüce Yaratıcı yarattığı her şeyde mutlaka hikmet gözetir.

---

[409] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 17-8.

[410] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 14-15.

[411] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 262, Bkz. II, 173, 227, 230, 373, IV, 156.

[412] Bkz. Nesefi, *Bahrü'l-Kelâm*, s. 123.

2.4. Âhiretin Yaratılış Hikmeti

İslâm'ın îmân esaslarından biri âhirete îmândır ve îmânın da vazgeçilmez bir parçasıdır.[413] Kur'ân'da yüzden fazla deyim ve terim kullanılarak âhiret inancı işlenir. Bunun hikmeti önemini vurgulamak, sorumluluk duygusunu pekiştirmek, dünya ve âhiret arasındaki psikolojik mesafeyi kısaltarak mü'minin ruhunu yüceltmek ve hayatını ebedileştirmek gibi hikmetlere yönelik olduğudur. Dünyadaki haksızlıkların giderilmesi ancak âhiret hayatı ile mümkündür. Ebû Hanîfe (v.150/757) "*kıyamet gününde hasımlar arasında kısas haktır. Zâlimlerin iyiliği yoksa mazlumların kötülüklerinin zâlimlere yükletilmesi câiz ve haktır*"[414] diyerek mutlak adâletin de âhiret hayatında gerçekleşeceğini belirtir. Âhiret hayatı insan yaratılışının asıl amacıdır. Mâtürîdî'nin, âhiretin ispatında dayandığı ilkelerden biri Allahın hiçbir zaman zulmetmeyeceği yani her zaman adâlet ile hükmedeceği ilkesidir. Allah şu âlemi ve içindekileri yaratmış, kendisine inanan ve inanmayan, itaatkâr ve asi, şükreden ve nankör vb. değişik sıfatta birçok kişiye, sonsuz lûtuf ve ihsanda bulunmuştur. Allah'ın kendisine bahşettiği onca nimete şükredip, ibadet eden kişilerin olmasının yanında, verilen nimetlere nankörlük eden kişiler de vardır. Şükreden ile nankörlük eden kişiler de ilâhî adâlet karşısında hesaba çekileceklerdir.[415]

Mâtürîdî'ye göre eğer herkesin hakkını alacağı –hâşâ- bir âlem yok ise ve ölüm ile hayat tamamen yok oluyorsa, böyle bir dünyayı yaratan Allah, onu hikmetsiz, dengesiz ve adâletsiz yaratmış abesle iştigal etmiş olur. Oysa kâinatta hikmetsiz, kanunsuz, dengesiz, düzensiz hiçbir şey yoktur. Her şeye bir hikmet ve adâlet hâkimdir. Görünen dünyada bu adâlet tam gerçekleşmiyor. İlâhî adâletin tam gerçekleşeceği, haklının hakkını alacağı, haksızın da ceza göreceği görünmez bir âlem âhiretdir.[416] Âdil ve Hakîm olan Allah'ın adâleti ve hikmeti iyiye mükâfat, kötüye de cezanın verileceği bir başka diyardır.[417] Kıyâmetin çetin olacağı haber verilerek insana aczi hatırlatılmış, kendi halinin nasıl olacağı düşündürülerek sakınması ve o gün adına hazırlık yapması amaçlanmıştır.[418] Âhiretin yaratılış hikmetini bilen ve samimî inanan kişi dünya hayatında mutlu ve iç huzuruna da kavuşmuştur. Kendisiyle, çevresiyle barışık bir dünyası vardır. Asıl ha-

---

[413] Bkz. Nisa, 4/136.

[414] İmâm-ı A'zam, *Fıkhu'l-Ekber*, s. 238.

[415] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehl-i Sünne*, I, 261-262, IV, 11-12.

[416] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, II,552, IV,67.

[417] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VIII, 495; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 234, VIII, 32.

[418] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, X, 103.

yatın, burada yani dünyada kazanılacağını bilen kişi, yaptığı her şeyin, sahip olduğu servetin, malın, çocuklarının ebedî hayata geçirilebilmesi için çaba sarf eder, Çünkü cenneti satın alabilme alışverişi dünyada olabilmektedir.[419] Kişi bir nevi alışveriş yapar, Allah yolunda şehit olmak da Allah ile canıyla alışveriş yapmaktır.[420]

Mâtürîdî, "*Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanmayın. Bilakis onlar diridirler*"[421] âyetini açıklarken hayatı *tabii* ve *arazi* diye ikiye ayıran görüşü zikreder. Tabii hayat, cevher olan bedenin ölmesidir. *Hayatü'l-Arazi* denilen hayat ise din ve taat hayatıdır ki[422] âlim canlı, cahil ölü diye isimlendirilir. Allah yeryüzünü kuruduğunda ölü, yeşerdiğinde canlı diye isimlendirdiği gibi[423] diyerek delillendirir. Mâtürîdî'ye göre zikir ve lezzet hayatı, zinet ve şeref hayatı, ilim hayatı ölmeyen hayattır. Din ve ibadet hayatı şehitlikten önce nasılsa aynen devam eder. Şehitlerin cesetleri dünya hükümlerinde miras taksiminde olduğu gibi ölüdür, gerçekte ise canlıdırlar. Diğer bir deyişle şehitler, bizim yanımızda ölü, Allah katında canlıdırlar. Tabii hayat, cevher yani beden hayatıdır. Tabii ölüm ile beden toprak olur. Arazi ölüm ise cehâlettir. Kişinin bilmemesidir.[424] Mâtürîdî'ye göre şehitler, kıyamete kadar amellerinin kesilmeyip devam etmesiyle de sanki diri gibi olmaktadırlar.[425] Ölümün hikmeti herkesin gerçekleri bilmesidir. Ölümle kişi uyanır ve vahyin bildirdiği gerçekler bir bir ortaya çıkar.[426] Bir yerde Ecel'i "kitaben mueccel" ve "levh-i mahfuz" olarak açıklar.[427] Ona göre ecelin vakti saati yazılmıştır, bellidir. İnsanın yapısı gereği acelecidir, ecelin gizlenmesi de dünya hayatının huzurlu yaşanmasıdır. Ecel vakti nerede gelirse orada da ölüm gerçekleşir.[428] Mâtürîdî, "*ecel, vakti gelince ne öne geçer nede geriye bırakılır*"[429] âyetlerinin Mu'tezile'nin "katil öldürmekle eceli öne alır" görüşüne reddiye olduğunu söyler.[430] Çünkü ecel vakti gelince ne öne alınır ne de geriye bırakılır.[431] Ölümün ecelle gizlenmesinin hikmeti ne zaman

---

[419] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 485-87; Bkz. Nisa, 4/74, Tevbe, 9/111, Saf, 61/10-11.
[420] Mâtürîdî, *a.g.e*, IV, 180, 181.
[421] Bkz. Bakara, 2/154; Âl-i imrân, 3/169.
[422] Bkz. En'am, 6/122.
[423] Bkz. Fussilet, 41/39.
[424] Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 530-31.
[425] Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 530-31.
[426] Mâtürîdî, *a.g.e*, VIII, 262.
[427] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 500.
[428] Ra'd, 13/38, İbrahim, 14/17, Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, VI, 352, 358.
[429] Münafikun, 63/11, Nuh, 71/4.
[430] Mâtürîdî, *a.g.e*, VI, 50.
[431] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 454 vd.

geleceğini bilinmeden ölüme hazırlıklı olmak, her türlü halde Allah'ın emir ve yasaklarına uygun hareket ederek teslim olunmasıdır. Mâtürîdî'ye göre bireysel ölüm zamanının bildirilmemesi gibi bütün insanlığı kapsayan kıyâmet vaktinin bilinmezliği ve ansızın gerçekleşecek olması da insanı sorumluluk sahibi kılarak kötülüklerden uzaklaştırmakta ve âhiret âlemi adına hazırlık yapmasını sağlamaktadır. Kıyâmet zamanının açıklanmaması bir rahmet olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü zamanın insanlarca bilinmesinin pratik bir faydası da yoktur.[432] Mu'tezile'nin *Allah bir millete ömürler biçer, başkaları da ömürleri bitmeden öldürür, ecellerini öne alırlar*,[433] düşüncesini Mâtürîdî, *Allah'a sefeh ve zulüm gerektiren ihtiyaç ve yalancılık unsurunun nisbet edilişi sözkonusudur* [434] diyerek reddeder. Allah kişinin sıla-i rahimde bulunacağını bilmiş[435] ve ömrünü, sıla yapmayacak olsa O'nun ilmi çerçevesinde olabileceğinden daha fazla yapmıştır,[436] der. "*Bir yerde vebâ olduğunu işittiğinizde oraya girmeyiniz. Bir yerde vebâ ortaya çıkar, siz de orada bulunursanız, hastalıktan kaçarak oradan dışarı çıkmayınız*"[437] hadisini Mâtürîdî, eceli gelenin bir vesileyle ölüm ile karşı karşıya kaldığını açıklar.[438] Mâtürîdî'ye göre ölümle nefis dünyada ektiği tohumların ekinlerini hasat etmek için yeniden doğar.[439] Ona göre insan ölünce her fiilin hikmetini anlar, herşeyi müşahede eder. Ölüm nefisleri şerden sakındırmak, hayra teşvik içindir.[440] Ölümün hikmeti her şeyi hikmetiyle, ilmiyle yaratan Allah'ın rububiyetine ve tevhidine delillerin olmasıdır. Çünkü her nefis ölümle gerçekleri anlar ve kazandığını ölümle karşısında bulur. Dünya hayatı mü'mine hikmettir.[441] Mâtürîdî'ye göre, imânın zıddı küfür içinde olmanın amelleri ölümle yok ettirdiğini ama îmân ile amellerin karşılığının mutlaka olacağıdır.[442] Ölümün hikmeti dünyada yapılan amellerin karşılık bulması içindir. Allah'ın yeryüzünü gökyüzünü ve içindekileri yaratmada hâkim, her şeyi yerli yerinde koymada hikmet fiilleri yapar.[443]

---

[432] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* VII, 469.

[433] Bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerh*, s.782; Taftazâni, *Şerhu'l-Makâsıd*, II, 119.

[434] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.349.

[435] Bkz."*Sadaka ve sıla-i rahim (akrabayı ziyaret, gözetme), belâyı def eder, ömrü de uzatır*.." Buhâri, edeb 12; buyû' 13; Müslim, birr 20-21; Ebû Davud, zekât 45, İbn Hanbel, *Müsned*, III, 266.

[436] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 451; Bkz. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 182, II, 133-4.

[437] Buhârî, tıb 30; Müslim, selâm 98-100.

[438] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* II, 218.

[439] Mâtürîdî, *a.g.e*, VII, 469.

[440] Mâtürîdî, *a.g.e*, X, 103.

[441] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 553.

[442] Âl-i imrân, 3/185; Mâtürîdî, *a,g,e*, II, 552-3.

[443] En'am, 6/73; Mâtürîdî, *a,g,e*, IV, 128.

Mâtürîdî, imtihanın sırrının aklı kullanıp kullanmakta olduğunu belirtir ve *insanın imtihanı kazanabilmesi için Hakîm Yaratıcı bu dünyayı uygun bir tarzda yaratmıştır*,[444] diyerek dünyanın yaratılış hikmetini de açıklar. Mâtürîdî'ye göre ölüm, geceden sonra gündüzün gelmesi, ölü bitkilerin yeşerip canlanması örneğinde olduğu gibi kesin ve öldükten sonra insanlar da bu şekilde canlanacaklardır. Her yıl baharda canlanma olayını Allah zihinlerde kalması, yaratıcıyı bulabilmemize canlı örnek olması için tekrarlamaktadır. Ölümün hikmeti de tekrar dirilmek, âhiret hayatı içindir. Bundan dolayıdır ki âhiret hayatında ruha tekrar hisleri, kuvveleri verilecektir.[445] "*Dünya kâfirin cennetidir. Orada dünya oyunuyla oyalanır. Dünya mü'mine ise hapishanedir. Ölümle rahatlar*"[446] denilmiştir. Mü'min dünyada sanki hapishane gibi kendini helâk eden şehvetini tutar, günâhlardan sakınır. Kâfir ise şehvetini serbest bırakır, herşeyi serbestçe yapar, cennette mü'minin yapacağı gibi. Bu yönüyle dünyası ona geçici cennet gibi olur. Ama ölümle kâfir ateşe girer. O ateşe yani cehenneme göre bu dünya cennet gibidir. Mü'min ise ölümle her türlü rahmete kavuşur. Dünya sıkıntılarından, musibetlerinden kurtulur. Cennete girer. Geride bıraktığı dünya hayatı ise cennete göre sanki zindan gibidir.[447] Mü'min gerçek sevgili ile her an buluşmaya iştiyak duyar. Ebedî saâdete nisbetle hayatı, görünürde meşakkat ve sıkıntı ile geçtiğinden "*dünya mü'minin zindanıdır*"[448] denilir. Âhirete inanan kimse, iyi amellerle ebedî saadete kavuşacağını bildiğinden yaptığı iyilik ve ibâdetlerinden haz duyar. Ölüm Allah'a kavuşmasıdır. Seven her zaman sevdiğine kavuşmak ister.[449] Mü'min ölümle her türlü rahmete kavuşur. Dünya sıkıntılarından, musibetlerinden kurtulur. Cennete girer. Geride bıraktığı dünya hayatı ise cennete göre sanki zindan gibidir.[450]

Mâtürîdî, tabiatın her yıl kuruyup baharda yeniden yeşermesinin hikmetini *öldükten sonra tekrar dirilmeyi aklediniz,*[451] mesajını verdiğini söyler. Evren, yeryüzü ve gökyüzü boşu boşuna yaratılmamıştır. Öldükten sonra dirilme vardır. Mâtürîdî'ye göre ba's,

---

[444] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV, 126, VI, 461, 473.

[445] Mâtürîdî, *a.g.e*, IV, 104.

[446] Bkz. Müslim, cennet 1, zühd 1; Tirmizi, zühd 16; İbn Mâce, zühd 1-2.

[447] Mâtürîdî, *a.g.e*, IV, 67.

[448] Müslim, zühd, 1; Tirmizî, zühd, 16; İbn Mâce, zühd, 3; İbn Hanbel, *Müsned*, II, 197, 323, 389, 485.

[449] Hadisin ifâdesiyle "*mü'mine ölüm gelince, Allah'ın rızası ve ikrâmıyla müjdelenir. Önünde ölümden başka daha sevgili bir şey yoktur. Mü'min Allah'a kavuşmayı sever, Allah da ona kavuşmayı sever, kâfir ise ölümden hoşlanmaz*" Buhârî, rikâk 41; Müslim, zikr 14; Tirmizî, cenâiz 67; Nesâi, cenâiz 10.

[450] Mâtürîdî, a.g.e, IV, 67.

[451] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 495.

Rab ile karşılaşmaktır.[452] Ba's, "acbüz-zeneb" kemiği ile başlayacaktır.[453] Göklerin ve yerin yaratılması, gece ile gündüzün peşpeşe gelmesi, mevsimlerin oluşması, ürünlerin her yıl tekrar tekrar oluşması ve yetişmesi, ilkbaharda toprağın yeşerip canlanması *ba'sü badel mevt*'e delil teşkil etmesi, insanın hissedip gerçek âlemi idrâk etmesi, hayatını düzene koyması, Allah'ın vahdaniyetini, rububiyetini, hikmetini idrâk ve şükretmesi içindir.[454] Mâtürîdî, ba'se inanmayıp dünyada hayır isteyene *dünyada verilir ama âhirette verilmez,*[455] der. Ba'sten sonra olacak olan mahşerin de hikmetleri vardır.[456] Allah'ın bütün canlıları ve *eşrefi mahlûkat* olan insanları bu dünyada yok olmak üzere yaratıp, sonra onları âhirette tekrar diriltmesi hikmettir. Ahiretin inkârı ise hikmetin kaybolmasıdır.[457] Mahşer günü mahiyetini Allah'tan başka kimsenin bilmediği terâziler (mîzân) kurulacaktır. Tartıları ağır gelenler kurtuluşa erip mutlu bir hayat sürerler.[458]

Mâtürîdî'ye göre kevser, Cennette bir nehir, Rasûlullah'a verilen çok büyük hayır veya bir şeydir. İçenin bir daha susamayacağı tatlı mı tatlı suyuyla dolu bir havuzdur. Allah'ın Resûlüne bildirdiği ve Hz. Peygamber'ce mâlum olandır.[459] Kevser, boyun bükmeyi ve şükrü gerektirecek Rasûlullah'a verilen bir nimettir ve faziletttir. Kendisiyle imân ve tasdik edilen nübüvvet ve risâlettir.[460] Sırat Köprüsü, cehennemin üzerinde *kıldan ince kılıçtan keskin* diye mecâzi anlatımlarla tarif edilen,[461] cennete uzanan, belki de insanın dünya hayatı boyunca işlediği amellerle inşa ettiği bir köprüdür. Hazreti Âişe (v.58/678) Hz. Peygamber'e «*Yerin başka bir yerle, göklerin de başka göklerle değiştirildiği, her şeye üstün gelen tek Allah'ın huzuruna çıktıkları günde sakın...»*[462] âyetinin tefsiri sadedinde «Ey Allah'ın Rasûlü, o gün insanlar nerede olacaklar?" diye sorduğunu ve Hz. Peygamberin de, «Sırat köprüsü üzerinde»[463] diye cevap verdiğini anlatır. "*Sîzden (sırat köprüsünden geçip) Cehenneme uğramayacak yoktur. Bu, Rabbinin,*

---

[452] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, VII, 486, VIII, 254.

[453] *"İnsanda bir kemik hariç hepsi çürür. Bu çürümeyen, acbu'z-zeneb (kuyruk sokumu kemiği)dir. Kıyâmet günü yeniden yaratılış dünyadaki bedenine benzer şekilde bundan olacaktır"* Buhâri, Tefsir 39/3, Müslim, Fiten 141-2.

[454] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, IV, 303-304, 360, 397, VII, 437, VIII, 261.

[455] Bakara, 2/201.

[456] Bkz. Hûd,11/103, Yûnus,10/28, Yasin, 36/51; Oral, *100 Soruda Âhiret Hayatı,* İzmir, 2013, s.5 vd.

[457] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 29.

[458] Bkz. A'raf, 7/6-9.

[459] Mâtürîdî, *a.g.e*, X, 627.

[460] Bkz. Kevser, 108/1; Mâtürîdî, *a.g.e*, X, 627.

[461] İsfehânî, *a.g.e*,, s.337, 412.

[462] İbrahim, 14/47-48.

[463] Müslim, münâfikun 29; Tirmizî, tefsir, İbrahim (3120); Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân,* VII, 525.

yapmayı üzerine aldığı kesinleşmiş bir hükümdür. Sonra Biz, Allah'a karşı gelmekten sakınmış olanları kurtarır, zâlimleri de orada diz üstü çökmüş olarak bırakırız»[464] âyetinin te'vilinde Sırat köprüsünden herkesin geçeceğinin işareti olduğunu söyleyen Mâtürîdî, Sırat'tan imân edenlerin geçeceğini, imân etmeyenlerin geçemeyeceğini, bu durumun imâna, iyiliklere teşvik, şirk ve kötülüklerden sakındırma olduğunu söyler. Mü'minlerin cennet yollarının cehennemden geçmesindeki hikmeti de; sevinçlerinin fazlalaşması, kurtuldukları için şükürlerinin artması ve kâfirlerin üzüntülerinin çoğalması olarak açıklar. Dünyada düşman saydıkları mü'minlerin kurtulması, kendilerinin cehenneme atılmaları, kâfirler için azab üzerine azab olacaktır.[465] Ehl-i Sünnet âlimleri ise sıratta imkânsızlık görmemektedir. Kıldan ince ve kılıçtan keskin oluşuna dâir rivâyetler,[466] sevap ve günâhlara göre üzerinden geçmenin kolay ve zor oluşundandır. Mu'tezile "*kıldan ince kılıçtan keskin*" ibaresiyle böyle bir şeyin köprü olamayacağını, âhiretin teklif ve imtihan yurdu olmadığı görüşleriyle sırat köprüsünü reddeder.[467] Nesefi (v.710/1310) Sırat Köprüsü'nü mümkün görür ve bunu "havada, boşlukta yürümenin imkânı" ile mukayese ederek, sırattan geçmenin boşlukta yürümeye nisbetle imkânsız olmadığını belirtir.[468] Demek oluyor ki sırat köprüsünün hikmeti de salih amellere teşvik ve cennete götürücü köprü mahiyetinde olmasıdır. Sırat üzerinde her insanın iyilik ve kötülükleri tartılacak, kimlerin iyilik terazileri ağır basarsa onlar cennete, kimlerin kötülük terazileri ağır basarsa, bedbahtlardan olup cehenneme düşecektir diyen Nesefi (v.508/1115), Sıratta sorulacak soruları ihtiva eden hadisi zikreder.[469] Sıratta da hesap vardır. Mü'minler sırattan göz açıp kapayıncaya kadar kısa zaman içinde geçecek, bir kısmı da şimşek gibi geçecek, bir kısmı iyi koşan at gibi, bir kısmı kuş gibi, bir kısmı binek gibi geçecektir. Kurtulan imân sahibidir. Bu durumda sırat mü'min için rahmet olmaktadır. Cehennem dikeninde tırmalanan günâh sahipleri, Cehennem ateşine düşecektir.[470] Hz. Peygamber, "İnsanlar dirilince nerede olacaklar?" sorusuna "Sırat köprü-

---

[464] Meryem, 19/71–72.

[465] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IX, 157.

[466] İbn Hanbel, *Müsned*, II, 343; İbn Mâce, zühd, 33.

[467] *Mu'tezilî âlimlerden Kâdı Abdulcebbâr (v.415/1025) sırat hakkında şunları söylemiştir: "Sırat cennetle cehennem arasında cennet ehli geçmek istediği zaman genişleyen cehennem ehli geçmek istediğinde daralan bir yoldur. Yoksa sırat bazılarının dediği gibi kıldan daha ince, kılıçtan daha keskin değildir. Çünkü orası sorumluluk ve teklif yurdu değildir." Şerh*, s.727, 737.

[468] Yeşilyurt, *Ebû'l-Berekât en-Nesefi*…", s.247.

[469] *"Kul, sırat üzerinde yedi durakta durdurulur. 1.durakta imândan sorulur. 2.durakta abdest ve güsülden sorulur. 3.durakta namazdan sorulur. 4.durakta hacdan sorulur. 5.durakta oruçtan sorulur. 6. durakta zekâttan sorulur. 7.durakta da anne baba haklarından sorulur." Bahru'l-Kelâm*, s.157.

[470] Bkz. İbn Hanbel, *Müsned*, III, 324

sünün önünde, karanlıklarda", "Köprüyü ilk geçen kimler?" sorusuna "Muhacirler!" diye cevap vererek[471] dirilişte ilk önce amellerle karşı karşıya gelineceğini, amel köprüsünün başında olunacağını, Muhacirler gibi hicret vb. amellerle de köprüyü ilk geçenler gibi kurtuluş olacağını anlatır. Mâtürîdî'ye göre Peygamberlerde cömertlik, yiğitlik, yüksek ahlâk, yaratıklara merhamet gibi ahlâki erdemler ön planda olduğundan âhirette teki her yerde yani Ba's'te, Mahşer'de ve Sırat'da onlar önde olurlar.[472] Âhiretle ilgili haberlerde yer alan uhrevî maddelerin sûretini ve şeklini mânâ itibariyle kavrayabilmemiz için dünyadaki benzerleriyle ifâde etmek zorunluluğu olduğundan nasslarda sırat'tan köprü diye bahsedilmesi cennete giden bir yol olmasından dolayıdır.[473] Cennete giden yol (sırat) her gün hatırlanmalıdır. Her abdest alışta duâ mahiyetinde Sırat'ın zikredilmesinin hikmeti de bundandır.[474]

Mâtürîdî'ye göre ebedi mutluluk olan cennet mü'mine verilecek nihai karşılığı oluşturur.[475] Âhiret hayatında müminlerin ebedî saadet yurdu olan yerin bu şekilde adlandırılmasının hikmeti, genel görünümüyle dünya bahçelerine benzemesi veya eşsiz nimetlerini insan idrâkinden gizlemiş olmasıdır.[476] Cennetin nimetleri dünya gibi değildir, kesilmez, meyveleri de dünya meyveleri gibi zamana bağlı değil, istenildiğinde elde edilir. Gölgelikleri de süreklidir. Cehennem azabı da dünyaya benzemez, devamlıdır. Mâtürîdî'ye göre kabir azabı azabı arz, yani azabın kişiye gösterilmesidir, Cehennem azabı da azabı ayn/azabın kendisidir. Dünya hayatı boyunca Tevhid akîdesine bağlı olan mü'min, müslüman, muttaki, salih, veli, şehit, sıddık, nebi ve rasûller için Allah bir ebedî ikâmet yeri yani cennet hazırlamıştır.[477] Bu yer ile gök arası kadar geniştir. Mâtürîdî'ye göre konuyu anlatan âyetin hikmeti mekânın sınırı olmadığına delildir.[478] Cennetin yaratılma hikmeti dünyada imtihanı kazananların mükâfatı olmaktadır.[479] Gü-

---

[471] Müslim, hayz 34.

[472] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 293.

[473] Mâtürîdî, *a.g.e*, s.12, 67, 168.

[474] İbadet üzerine yazılan eski ve yeni birçok yerde abdestte ayaklar yıkanırken okunması müstehap olan duâlarda: اَللّٰهُمَّ ثَبِّتْ قَدَمَيَّ عَلَى الصِّرَاطِ يَوْمَ تَزِلُّ فِيهِ الْاَقْدَامُ "Allahım! Ayakların kaydığı o gün Sırat üzerinde ayaklarımı kaydırma, sabit kıl!" diyerek duâ edilmesi müstehap olduğu zikredilmektedir. Bkz. Gazâli, *İhya*, I, 142; Oral, *Sırat Köprüsü*, Furkan Yay, Kayseri, 2012, s.58.

[475] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.555.

[476] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 348, X, 487.

[477] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 348, X, 487, Bkz. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IX, 29.

[478] Bkz. Âl-i imrân, 3/133, Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 480.

[479] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V, 282, XV, 176-197.

nahın karşılığının hikmeti misliyle karşılık olması iken iyilikler ve ihsanın karşığının hikmeti ise Allah'ın cennet nimetleriyle birlikte ru'yetullahtır.[480] Ru'yetullah dünyevî çabaların sonucunda erişilen uhrevî bir lütuf olarak görülmektedir.[481] Mâtürîdî'ye göre Yüce Allah cennette idraksiz, keyfiyetsiz, tefsirsiz görülecektir. O'nun görülmesi gereklidir, haktır, hikmettir. Çünkü *ru'yetullah* cennet ikrâmları içinde en büyük lütüftur.[482]

Mâtürîdî'ye göre cehennem büyük bir ateştir.[483] Ehli ise Allah'a şirk koşanlardır.[484] Mâtürîdî'ye göre cehennem ehlinin üç özelliği vardır. Yüzleri simsiyahtır. İkincisi, amel defterlerini sol ve arkadan almalarıdır.[485] Üçüncüsü, mîzânda terazileri sevap yönünden hafif, günâh yönünden ağır olmalarıdır.[486] Allah'a inanmayanlar, cehennemde kalacaklardır.[487] Mâtürîdî'ye göre cennetin hikmeti dünyada imtihanın kazanmanın mükafâtı olması, cehennemin hikmeti ise dünyaya şehvetle sarılmanın karşılığı olmasıdır.[488] Çünkü "*cehennem şehvet perdesiyle örtülmüştür. (Oraya) şehvetlerle girilir. Cennet de nefsin hoşlanmadığı ibâdetlerle korunmuştur.*"[489] Cehennemin varlığının bir diğer hikmeti kişiyi salih amellere teşvik, kötü amellerden de sakındırmaktır. Dünyada her şeyin hakikati ve lezzeti bir açıdan zıddıyla bilinir. Karanlığın varlığı aydınlığın daha iyi fark edilmesini sağlar. Lezzet elem sayesinde daha iyi anlaşılır. Aynı sır bir yönüyle âhirette de geçerli olacaktır. Cehennemin varlığı, cennetin pek çok lezzetinin ve güzelliklerini ortaya çıkışına hizmet edecektir. Başka bir ifâdeyle cennet olmazsa, belki cehennem de gerçek anlamda azap yeri olmayacaktır. Bu idrâkin ancak cennet ve cehennem ile olacağını söyleyen Mâtürîdî'ye göre cehennem, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateş dolu bir yerdir. Cennet ise salih amellere karşılık olarak verilen ağaç, ev ve bahçelerinin altlarından ırmaklar akan yeşillik, ferahlık dinlenme yeridir.[490] Fakat hiç kimse Hz. Peygamber de dâhil olmak üzere ameliyle değil, ancak Allah'ın rahmetiyle cennete girecektir. Bu-

---

[480] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VII, 45-6.

[481] Bkz. Yeşilyurt, *Ru'yetullah Sorunu*, s.2; Yeşilyurt, "Ru'yetullah", DİA, İstanbul, 2008, XXXV, 313.

[482] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.120, 134; *Te'vilatü'l-Kur'ân*, VI, 58-9, XVI, 303-4.

[483] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IX, 210.

[484] Bkz. Nisâ, 4/116.

[485] Al-i imran, 3/106, Bkz. Hakka, 69/32, Bkz. İnşikâk, 84/10-15.

[486] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, X, 449.

[487] Bkz. A'raf, 7/40.

[488] Âl-i imrân 3/142, Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 111.

[489] Buhâri, isti'zan 103, rikâk 2, Müslim, cennet 1, Ebûd Davud, sünnet 21, İbn Hanbel, *Müsned*, II, 333, 354, Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 111.

[490] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 402-403.

nun hikmeti, insanın ömrü boyunca kendisine sunulan imkânların şükrünü tam olarak edâ edememesidir. Bu bağlamda kulun cenneti hak etmesi amelleriyle değil, Allah'ın rahmetiyle olduğudur. Yani cennet, Allah'ın bir ikrâmı ve ihsanı olmaktadır. Mâtürîdî'ye göre cennetteki yüksek derecelere îmândan sonra dünyada yapılan güzel amellerle ulaşılır. İnkâr eder, kötü ameller de yapılırsa cehenneme girilir. Bu Allah'ın kullarına va'didir. Yalnız gerçekte cennete Allah'ın ihsan, in'amı ve rahmetiyle girilir. Mâtürîdî bu görüşünü, Hz. Peygamber'in "*hiç kimse kendi ameliyle cennete giremez*" dediğinde "Sen de mi?" diyenlere de, "*Evet, Ben de. Eğer Yüce Allah (cc) rahmetiyle sarıp sarmalamazsa ben de giremem*"[491] hadisiyle delillendirir.[492]

Mâtürîdî'ye göre dünyada hak ve hakikata kapalı diğer bir deyişle aklını kullanmayıp îmâna kapalı olanlar âhirette de kör olacaklar yani güzelliklere, rahmete ulaşamayacaklardır.[493] Mâtürîdî, cennet ve cehennemin şu anda yaratılmasının hikmetini şöyle îzâh eder: Sana itaat eden kuluna ikrâm edeceğin şeyi, sana isyan edeni de korkutacağın şeyi görmesi için hazır bulundurman iyidir. Nitekim en beliğ korkutma şekli hazırlanmış olanın karşısındakidir. Biri diğerine, "şunu şöyle yap, elimin altındaki bu kurulu güzel ev senin içindir yahut da şu elimde gördüğün ve karşı geleni cezalandıracağım sopanın korkusuyla şöyle yapma" der. Bu söyleyiş tarzı "şöyle yap, ben de sana güzel bir ikrâm yapacağım yahut da hazırlayıp cezalandıracağım sopanın korkusuyla şöyle yapma" şeklindeki söyleyiş tarzından daha beliğdir. Bu aklî delil olarak cennet ve cehenneme giriş vaktinin gelmesinden önce onların yaratılmış olmasının iyi bir şey olduğunu gösterir.[494]

Sonuç olarak ilâhî kudret, adâlet ve hikmet açısından ölümün, ba'sin, mahşerin, sıratın, cennet ve cehennemin var olması gereklidir. Dünya hikmet dünyası, âhiret hayatı ise kudret'in tecelli ettiği apayrı bir âlemdir. Mâtürîdî'ye göre cennet ve ebedi mutluluk mü'mine verilecek nihai karşılığı oluşturur. Âyet ve hadislerde oraya girecek lerin özellikleri ve yaptıklarına karşılık verilecek hikmeti gereği ameller zikredilir. Bunun hikmeti kendi iradeleriyle insanların oraya girmiş olmalarıdır. Âhiret yaratılmasaydı Allah'ın dünya hayatı hikmete aykırı abes olurdu. Mâtürîdî'nin hikmet ekseninde âhiret hayatı insan yaratılışının asıl amacıdır.

---

[491] Buhâri, rikâk, 18.

[492] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VII, 295.

[493] Mâtürîdî, *a.g.e*, VII, 318.

[494] Yeprem, *Mâtürîdî'nin Akide Risâlesi ve Şerhi*, s. 84.

2.5. Hikmet ve Şefaat

Hakkında âyetler ve Peygamberden nakledilen haberlerin ve delillerin olduğu şefaati, önemli konulardan biri olarak kabul eden Mâtürîdî, konuyu hem *Te'vilâtu'l-Kur'ân'*da hem de *Kitâbu't- Tevhîd*'inde inceleyerek hikmet ile ilişkilendirir.[495] Şefâat, âhirette günâhkâr mü'minlerin Hz. Peygamberin ve diğer salih kulların aracılığı ile Allah tarafından affedilmesi, itaatli mü'minlerin de yüksek mertebelere ermeleri içindir.[496] Mâtürîdî'ye göre kişi günâh işleyerek değil, iyiliklerin yapılması vesilesiyle şefaate hak kazanır. Allah'ın razı olduğu kimselerin yani melekler, peygamberler, şehitler vs. Allah'ın izniyle şefaat hakkı olacaktır.[497] Şefaatın hikmeti toplumsal barışı sağlamasıdır. İnsanlar âhirette kimin hangi konumda olacağını ve bu çerçevede ilâhî affa kimin veya neyin vesile kılınacağını önceden bilemedikleri için birbirlerine karşı daha dikkatli ve daha hassas olma duygu ve davranışını kazanabilirler. Bir diğer hikmeti, Allah'ın yanında değeri ve saygınlığı olan bir insanın yüce Allah'tan bir başka bir insanın günâhlarını bağışlamasını veya makamını yükseltmesini istemesidir. Şefâat, Allah'ın günâhkâr kullarına ikrâm etmiş olduğu fazilettir.[498] İlâhî lütûf, fazilet ve ikrâm konusunda ise Allah'a kimse tahdid koyamaz. Şefaat, hakkında muhtelif deliller ileri sürülen önemli konulardan biridir, Kur'ânî beyanlar ve Rasûlullah'tan nakledilen rivâyetler vardır.[499] Âhiret hayatında insanların dünyada işledikleri amellerin, insanlardan sâdır olan küçük ve büyük günâhların yazılı bulunduğu amel defterleri vardır. İyi amellere mükâfatlar alırlar. Sadece iyi amellere şefaat olması akla ve ilâhî hikmete aykırıdır. Dolayısıyla şefaatın günâhkârlar için olması daha uygun olanıdır.[500] Hadiste de zaten "*şefaatim ümmetimden büyük günâh işleyenler içindir*" denilir.[501] Şefaatin büyük günâh işleyen mü'min kişiye

---

[495] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân,* III, 360.

[496] Çift manasına gelen şef' kelimesinden türeyen şefâat, *bir iltimascı ve aracı ile müracaat etmek, affını istemek, dilek dilemek ve yardım etmek*tir. Istılâh olarak şefâat, "*afv için vesile olmak, birinin bağışlanmasına delâlet etmektir. Borçlunun lehinde tavassutta bulunma, birinin hâceti için bir hükümdara niyazda bulunmak, Allah'tan günâhkâr bir kimsenin afını dilemek, bir kimsenin bağışlanmasına tavassut etmek, rica ve istirhamda bulunmak, birinin suçunun bağışlanmasını veya dileklerinin yerine getirilmesini sağlamak için o kimse ile diğer şahıs arasında yapılan aracılıktır*. Kelime özellikle "*Allah katında yapılan aracılık*" anlamındadır. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 334; Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 587; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, III, 363, IX, 237; Nesefi, *Tabsıra*, II, 397, Mustafa Alıcı, "Şefaat", DİA, İstanbul, 2010, XXXVIII, 411.

[497] Bkz. Zuhruf, 43/84; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IX, 193; *Te'vilâtü'l-Kur'ân,* III, 360-3.

[498] Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 271.

[499] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 587.

[500] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 589.

[501] Bkz. Ebû Davud, sünnet 20-21, Tirmizi, kıyame 11, İbn Mâce, zühd 37; İbn Hanbel, *Müsned*, II, 213.

Allah'ın fazlı, rahmeti hikmet bakımından mağfireti olduğudur. Rasûllerin, nebilerin, salih kişilerin, babaların çocuklarına, çocukların anne babalarına, akrabaların, öğretmen ve öğrencilerin birbirlerine Allah'ın izni ve hikmetiyle şefaat etmeleri câizdir.

Mâtürîdî, *"Ey mü'minler, mutluluğa ermeniz için hepiniz tövbe ederek Allah'ın hükmüne dönün"*[502] ve "*Ey İnananlar, yürekten tövbe ederek Allah'a dönün ki, Rabbiniz kötülüklerinizi örtsün"*[503] âyetlerini öne sürerek Allah'ın onlarda imânın varlığına rağmen, tövbe etmeyi emrettiğini ve günâhlarını bağışlayacağını haber verdiğine işâret eder.[504] Bu âyetlerde, hem tövbe etmeksizin bağışlanmayacak günâhlardan biriyle imânın varlığını yok eden Mu'tezile'ye hem de günâh işleyenleri kâfirlerden ve müşriklerden sayan Hâricilere karşı cevap vardır[505] ve onların bu fikirleri kişide imân bulundukça mümkün değildir. Herhangi bir günâh ile imân yok olmaz ve günâhlardan affedilmemiş olan bir şey, tövbe ile bağışlanır. "*Ey İnananlar, yapmadığınız şeyi niçin yaptık dersiniz*"[506] âyetini örnek olarak verir ve buradaki "Niçin yaptık dersiniz" cümlesine dikkati çekerek, Allah'ın bu sözü onların günâh işlemelerinden önce söylemiş olması imkânsızdır,[507] der. Allah'ın hükmüne göre bunlara bir azâb vardır. İnanmış oldukları halde bağışlanması gereken bir günâhı işledikleri için, böyle bir hitâbla karşılaşmışlardır.[508]

"*Şimdi artık bizim için ne şefaatçilerimiz var*"[509] "*Ey İnananlar, ne alışverişin ne dostluğun ne de şefaatin olmadığı gün gelmeden önce size verdiğimiz rızıktan harcayın*."[510] Mâtürîdî'ye göre "eğer bu âyetlerden hareketle şefaatin yok edilmesi gerekirse, şu âyetlere göre de şefaat ispat olunur: "*Allah'ın rızasına ulaşanlardan başkasına şefaat edemezler. Onlar Allah'ın korkusundan titrerler*."[511], "*O gün, Rahman'ın izin verdiği ve sözünden hoşlandığından başkasının şefaati fayda vermez.*"[512] Çünkü bu âyetler Allah'ın bazıları için şefaata izin vereceğine delillerdir.[513] Dolayısıyla onların şefaati nefy

---

[502] Nur, 24/31.
[503] Tahrim, 66/8.
[504] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 522; Nesefi, *Bahrü'l-Kelâm*, s.150-3.
[505] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 523, 535.
[506] Saff, 61/2.
[507] Mâtürîdî, *a.g.e*, s.533.
[508] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 534.
[509] Şuara, 26/100; Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, *Tenzihül-Kur'ân*, s. 45 vd.
[510] Bakara, 2/123.
[511] Enbiya, 21/28.
[512] Tâhâ, 20/109.
[513] Mâtürîdî, *a.g.e*, s.537.

için kullandıkları âyetlerin kâfirler için olduğu sabittir. Allâh, kullarından büyük günâh işleyenleri rahmetiyle bağışlar. Ayrıca, resûllerin, nebîlerin, babaların, oğulların, hocaların, talebelerin ve diğer seçilmiş kimselerin şefâat etmesine de izin verir. Mâtürîdî "*bize göre günâh ehline şefaat vardır*" diyerek günâh sahiplerine îmân sahibi oldukları için şefaatın olduğunu açıklar.[514] Şefâat, aslında günâhkârlar içindir. Günâhsızların buna ihtiyacı yoktur. Allah, Hz. Peygamber'e bir lütûf ve ihsan olarak, âhirette günâhkâr mü'minlere şefâatta bulunma salâhiyeti bahşetmiştir. Büyük günâh işleyenler, müslüman olup imândan çıkmış değillerdir. Allah'ın varlığına ve birliğine inandıklarına ve bütün imân esaslarını kabul ve tasdik ettiklerine göre elbette âhirette Peygamberin şefâatine nâil olacaklardır. Şefâat, âhirette insanların en ihtiyaç duyacakları şeylerdendir. Mâtürîdî, kabul ve reddedenlerin görüşlerini zikrederek yanlışlığını delilleriyle uzun uzun anlatır,[515] meleklerin şefaatini âyetlerle[516] açıklar, şefaati Allah'ın hikmeti ve lütfu olduğunu da belirtir. [517]

Mâtürîdî'ye göre Allah günâhkâr müminleri iki şekilde affedilmeye layık kılmıştır. *Birincisi* dünyada şeytana itaat ve ibâdette bulunma vasfını onlara nisbet etmemesi. *İkincisi* de günâhkâr kuluna bağışlanma ve affedilme ümidini telkin etmesidir. Çünkü kul isyan halinde bile şeytana düşman olmayı tercih etmiş ve âlemlerin rabbinin rahmetini ummuştur. Keremi ve cömertliği ile bilinen Rabbin O ki kullarına lütuf ve ihsanlarının kendilerinden hiçbir zaman eksik olmayacağını kazandırmıştır. Bu nimetine karşılık en büyük şükür O'na![518] Mâtürîdî, "*Allah şirki asla affetmez*"[519] âyetini bağışlanma ihtimâli bulunan ve bulunmayan günâhları birbirinden ayırmaya yönelik olduğunu söyler. Şâyet küçük günâhlara şefaat var, büyük günâhlara şefaat yok, affolmayacak denilirse âyette "bağışlamaz" diye şirk kavramının belirlenmesi bir anlamı kalmaz ve mağfirete konu teşkil eden günâh muhatapça meçhul kalır. Mâtürîdî'ye göre şirk hariç diğer büyük günâhlar için şefaat sözkonusu olmaktadır.[520]

Mâtürîdî, "insanların bir bölümü cennette, bir bölümü de çılgın alevli cehennemde, kitabı sağından verilen, solundan verilen, mü'min ve kâfir" olarak âhirette gruplar olarak

---

[514] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, II, 236.

[515] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 587-598; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, III, 362, IX, 168.

[516] Bkz. Enbiya, 21/27-28.

[517] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 589; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, III, 362, IX, 168.

[518] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 594.

[519] Bkz. Nisa, 4/48.

[520] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd,* s. 591; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, III, 363.

ayrılacağını anlatır. Bu sınıra ulaşmayanların davranışlarına vaidleri dört manaya gelebileceğini şöyle yorumlar: 1-Sözü edilen kötü halleri tercih etmekten sakındırma amacı. 2-Vaidin içerdiği hususlar başka iyilikleri olmasaydı günâhlarının cezasını oluşturacağı manasında. 3-Makbul olan bazı davranışları sebebiyle hikmeti çerçevesinde Allah'ın affetmesi veya iyilerin, haklarındaki şefaatini kabul buyurması. 4-Bazı iyilikleri sebebiyle veya şirk dışındaki günâhlı miktarınca azap edilmesi yoluyla kusurlarının örtülmesi. Bütün bu alternatiflerde gerçekleştirdiği iyi fiiller sebebiyle kişinin mükâfatı söz konusudur. Dünyada iken rabbinin taatine muvaffak kılınması ve bu konumda son nefesini vermesi şeklindeki ilâhî lutûf ve nimete mazhar olması sayesinde.[521] Mâtürîdî'ye göre, günâhında ısrarlı olmayan kimse ise dönüş yapmış ve pişmanlık duymuş demektir, bu durumda da tövbesi sebebiyle bağışlanmış olur, zaten günâhlar tövbe ile bağışlanır. Halbûki küçük günâh, büyük günâh ayırımı "*Allah kendisen ortak koşulması günâhını bağışlamaz"*[522] ve "*Yasaklandığınız büyük günâhlardan sakınırsanız*"[523] âyetleriyle gerçekleşmiştir. Nihai gerçeği Allah bilir, murâd-ı ilâhî şöyle olmalıdır: Şirk ancak tövbe ile bağışlanır, diğer günâhlar ise Allah'ın lütfuyla bağışlanabilir yahut da işlenen sevaplar sayesinde örtülür. Konunun mantığı bu takdirde yerine oturmuş olur ve Kur'ân'ın küçük-büyük ayırımı da bir anlam kazanır.[524]

Mâtürîdî'ye göre, büyük günâh işleyenin ebedi cehennemde kalacağı, ona şefaatin fayda vermeyeceğini ve küçük günâhlardan ötürü de azabın gerçekleşmeyeceğini savunanların bu görüşleri doğru kabul edildiğinde, Kur'ân ve hadislerin, ilâhî lütûf ve hikmet çerçevesinde beyan ettikleri bağışlama müjdeleri ortadan kalkmaktadır. Dolayısıyla, ilim ehlinin Allah'ın rahmetine yönelik fıtrî ümitleri yok olmaktadır. Ayrıca Peygamber'in şefaatine ümit bağlamış Müslümanların duâsı da geçersiz hale gelmektedir.[525] Mâtürîdî'ye göre büyük günâh sahipleri günâhları kadar azaba çarptırılırlarsa hikmet açısından adâletin gereği sayılır. Büyük günâh işleyenlere şefaat dileme, duâ ve niyazı adâletin ve hak talep etmenin gereği değil, ilâhî lütuf ve kerem sayesinde kabule şâyân olur.[526]

Mâtürîdî, büyük günâh işleyenin ceza miktarı beyan edilmediğini, Allah işlenen kötülükleri sadece misliyle cezalandıracağını haber verdiğini söyler. Şirkin ve inadi direnişin

---

[521] Bkz. Topaloğlu, *Tevhid Tercümesi*, s.484; Mâtürîdî, *Tevhîd,* s. 598.

[522] Nisa, 4/48.

[523] Nisa, 4/31.

[524] Mâtürîdî, *Tevhîd,* s. 542.

[525] Mâtürîdî, *a.g.e,* s. 587.

[526] Mâtürîdî, *a.g.e,* s. 590.

cezai karşılığı ebediyen cehennemde bırakılmak olduğunu belirtir.[527] Şirkin misli cezasının hikmeti gereği ebediyen cehennemde kalmak olduğunu,[528] bu günâhın aşağısında olan günâhların da ebedi cehennemde kalmak olursa ilâhî hikmete uymayacağını, hikmeti gereği şefaatın olduğunu söyler.[529] Allah günahın karşılığının hikmetinin gereği misliyle,[530] iyiliğe on misli ecir verilmesi ikrâm ve fazilet yönüyledir, Şirk günâhların en büyüğü olduğundan hikmeti gereği karşılığı cehennemdir.[531] Günâh sahibini şefaatle veya başka sebeplerle affetmesinin hikmeti Mâtürîdî'ye göre şunlar olabilir:

"*Şirkten başka kalan büyük günâhlardan birini işlemek sûretiyle Allah'a asi olan bir kimse, isyan sırasında mutlaka bazı taatler de gerçekleştirmektedir. Meselâ azap korkusu, Allah'ın gazabını celbetme endişesi, rahmetini umma ve keremine güvenme hissi gibi. Bunlar o tür sevaplardır ki, nefsâni arzuların baskısı, öfkenin ve benzeri faktörlerin etkisi altında kalan kişinin işlediği masiyetle karşılaştırılacak olsa, kazandığı hayrın işlediği şerre galip geleceği şüphesizdir. Dolayısıyla böylesinin yaptığı iyiliğin sağlayacağı yarardan mahrum bırakılıp şerrinin cezasına çarptırılması isabetli değildir. Allah'ı inkâr eden veya O'na ortak koşan kimsede ise iyilik ve hayır vasfını taşıyan bir durum yoktur, çünkü böylesi O'nun varlığını benimsemekte, emrini ve yasağını inkâr etmektedir. Bu sebeple onun ilâhî rahmeti umma ihtimâli bulunmamakta ve azabın sürekli oluşu Allah'ın lütuf ve keremiyle çelişki oluşturmamaktadır."*[532]

Mâtürîdî, Tevhid ehline Allah'ın izni ve fazlıyla şefaat olunabileceğini açıklar.[533] Mâtürîdî, hayra vesile olan yapan gibidir, şefaatı olur, şerre vesile olan da ondan payını alır,[534] âyeti ile iyilik ve kötülüklerin kişiye yararı ve zararı olabileceğini söyler ve "*hayra vesile olan yapan gibidir*"[535] hadisini de zikreder. Zulme uğrayan kardeşine yardım etmek iyi şefaat, fesada, kötülüğe yardım etmek de kötü şefaata örnek olduğu, sosyal ilişkilerde rütbe, makam, nüfûz vb. gibi konumlarda diğer varlıklara yardımın yani şefaatin karşılığının dünyada ve âhirette olacağıdır. Yardım ve şefaatte önder olan Peygamberlerin ve son peygamber Hz. Muhammed (s.a.s.)'in mü'minlerin günâhkârlarına ve büyük günâh işleyenlere şefaat etmeleri haktır. Bunun da hikmeti peygamberlerin

---

[527] Mâtürîdî, *Tevhîd,* s. 543.

[528] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV. 335.

[529] Mâtürîdî, *Tevhîd,* s. 543.

[530] Bkz. En'am, 6/160.

[531] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV, 335.

[532] Topaloğlu, *Tevhîd Tercümesi,* s. 579.

[533] Mâtürîdî, *a.g.e*, IV, 7.

[534] Bkz. Nisa, 4/85.

[535] Müslim, imaret 133, Tirmizi, ilim 14, Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, III, 359-61.

sünnetlerine teşviktir. Mâtürîdî'ye göre Makam-ı Mahmud'u namaz, oruç, zekât vb. gibi ameller ve en yüce ahlâkla dünyada elde etmiş, âhirette övülen makam sahibi Rasûlullahtır.[536]

Ezcümle Mâtürîdî'ye göre şefaat hikmet, rahmet, lütuf ve fazldır. Yüce Allah'ın kendisine inanan kullarına bir ikrâmıdır. Mâtürîdî, Mu'tezile'nin şefaati tevbe eden mü'minlere has kıldığını kendisinin ise *günâhkâr mü'minlere* de şâmil olduğu görüşünde olduğunu açıklar. Meleklerin, peygamberlerin, salih kişilerin, salih amellerin de şefaati, faydası olacağıdır. En büyük şefaatçı Makam-ı Mahmud sahibi Hz. Muhammed (s.a.s.)'dir. Çünkü O, dünyada imân, ibadet ve ahlâkın en doruk noktasında *üsve-i hasene* özelliği ile iyi makamda olduğu gibi âhirette de *Makam-ı Mahmud* sahibi yani genel şefaatçı olacaktır. O'nun şefaatine nâil olma hikmeti de sünnetin yaşanması, insanın dünya hayatında en büyük hikmet olan sünneti ahlâkî ilke ve erdemde örnek, rehber kılması, hikmet dolu dünyada her ânını salih amele, güzelliklere çevirebilmesidir. Hakkında nassların olduğu şefaati, önemli konulardan biri olarak kabul eden Mâtürîdî, konuyu hem Te'vilâtu'l-Kur'ân'da hem de Kitâbu't- Tevhîd'inde inceleyerek hikmet ile ilişkilendirir. Mâtürîdî'ye göre kişi günâh işleyerek değil, iyiliklerin yapılması vesilesiyle şefaate hak kazanır. Şefaatın olmaması da hikmete aykırıdır.

2.6. Hikmet ve Nübüvvet

Nübüvvet yani peygamber gönderilmesi hikmetin gerekleri arasındadır. Mâtürîdî'ye göre Hakîm Allah'ın hikmeti gereği nübüvvet gereklidir. Eğer nübüvvet olmasaydı bu âlem hikmetsiz sefeh, abes olurdu ki bu rubûbiyete aykırıdır.[537] Âhiret için olduğu gibi dünyevi bilgiler açısından da nübüvvet gereklidir. İslâm'a göre vahiy kaynaklı olan hikmet en kâmil ifâdesini nübüvvette bulur. Peygamber, akıl ve vahiy, Allah ile insan arasındaki halkayı oluşturur. Peygamberler insanın tevhidi unuttuğu, Rabbiyle ilişkisinin zedelendiği, saflığını yitirir gibi olduğu dönemlerde onun imdadına yetişen Allah elçileridir. Hz. Âdem ile başlayan, her bir asırda, insanın buhrana ve çıkmazlara kapıldığı bütün dönemlerde, Allah'ın bir yol göstericisi karşısına çıkmış, ona aslî görevini hatırlatmış ve yönlendirmiştir. Bütün çağların peygamberi olan Hz. Muhammed (s.a.s.) de bu altın zincirin son halkasıdır. O halde insanlığın hiçbir devirde hikmetten mahrum kalmadığını, kaybolmaya yüz tuttuğu anlarda gönderilen peygamberlerle birlikte yeni-

[536] İsra, 17/79; Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VII, 96, "Makam-ı Mahmûd"dan sorulduğu ve Hz. Peygamber'in de "bu şefâattir" diye cevap vermiştir. Bkz. Buhâri, zekât 52; Tirmizi, tefsir (İsra) 18.

[537] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 271-280; Bkz. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VIII, 348; X, 373.

den canlandırmıştır. Allah'ın insanlara peygamber göndermesi hikmetinin bir gereğidir. İnsanları, bir Allah'a kulluğa davet etmek, peygamberlerin en temel görevidir ve gönderilme hikmetidir.[538] Hikmet kavramında nübüvvet anlamı da vardır. Bazı âyetlerde hikmet kavramı "nübüvvet" manasına da yorumlanır.[539] Mâtürîdî'ye göre nübüvvet ve risâlet hikmet ve kitapla insanlığın ıslahı için Allah'ın bir fazlıdır. Ona göre nebi, Allah'ın vahyettiği gerçekler hakkında insanları haberdâr eden ve önceki peygamberlerden birinin kitap ve şeriâtını devam ettiren peygamberdir. Kendisine yeni bir kitap ve şeriât verilen peygambere rasûl; davet etmek üzere gönderilen peygambere ise nebidir. Mâtürîdî, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in hem son *nebi*, hem de son *rasûl* olduğunu söylemektedir.[540]

Peygamberler insanlara adâlet ve doğruluğun belirtileri ile zulüm ve yalanın alâmetlerini gösterirler. Beşerî davranışlar peygamberler sayesinde övgüye lâyık bir konum alabilir.[541] Allah insanların ihtiyaçları, menfaatleri ve hidâyeti için hikmeti gereği peygamber göndermiştir.[542] Peygamberlere itaat Allah'a itaat, onlara iman Allah'a imandır.[543] Mâtürîdî, Berâhime'nin "*nübüvveti kabul etmeyecek, kendisine gönderilen peygamberi inkâr edecek; bunun yerine onları öldürecek ve düşmanlık edecek bir kavme peygamber göndermek, hikmetli bir iş değildir*"[544] iddialarını naklettikten sonra peygamber gönderilmesini hikmete aykırı buldukları için, bunu inkâr ettiklerini söyler. Bu iddialarının geçersizliğini ortaya koymak için; "O Hakîm ve Alîmdir"[545] âyetine de dikkat çeker.

Mâtürîdî'nin eleştirdiği nübüvvet konularından biri de Mu'tezile'nin nübüveti Allah'a *vacip* gören görüşüdür. Onlara göre Allah'ın kulları için en aslâh, en ahkem olanı yaratması üzerine vaciptir. O'nun fiilleri salâh ve aslâhtan boş değildir. Dolayısıyla nübüvvet de Allah'a vaciptir.[546] "*Allah kulu için aslâhı yaratmak vaciptir*" görüşünü Mâtürîdî reddeder.[547] Mâtürîdî'ye göre ilâhî hikmet ve adâlet en iyi olan işleri değil, her şeyi kendi değerleri çerçevesinde yerli yerine koymadır. Aslâh kullar için düşünülebilir

[538] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XIII, 283.
[539] Bkz. Bkz. Bakara, 2/251; Nisa, 4/54; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, II, 230, III, 209.
[540] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VII, 203.
[541] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 275.
[542] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IX, 191.
[543] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân*, IV, 110, VI, 169, 191, 237, XIII, 95-6.
[544] Mâtürîdî, *a.g.e*, XIII, 283.
[545] Bkz. Zuhruf, 43/84; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XIII, 283.
[546] Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerh*, s. 357, 358.
[547] Bkz. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 219.

ama Allah hakkında asla uygun değildir.[548] Allah'ın hikmeti gereği peygamber göndermesi yani Peygamberlik müessesesi lüzumludur ve insanların bazı şeyleri bilme konusunda peygamberlere ihtiyacı vardır. İlâhî hikmet aklen bunu gerektirir.[549] Hz. Peygamber, "*Ben nasıl namaz kılıyorsam siz de öylece kılınız"*[550]*, "Hacla ilgili hükümleri benden öğreniniz"*[551] diyerek ümmetine namazın kılınış ve haccın eda ediliş biçimlerini ayrıntılarıyla göstermiş, uygulama ve öğretmeye dayalı dinî hayat sonraki nesillere aynı şekilde intikâl ettirilmiştir. Allah'ın kullarına âit emir ve yasakların ortaya çıkması, akılların idrâk edemediği dünya ve âhiret saadetini ilgilendiren hususları kullarına bildirmesi muhal değildir. Hatta bu hikmettir ve uygun olan bir şeydir. Bu durumda Allah'ın kullarından bir kısmını apaçık bir vahiy vasıtasıyla söz konusu edilen dünya ve âhiret saadetine dâir konularda aklın reddedebileceği bir husus değildir.[552] Peygamberlerin gönderilmesinde ve dinlerin vazedilmesinde yaratılmışlar için güzel bir sonun elde edilmesi, kullar arasında hikmetsizliğe ve bozgunculuğa yol açacak etkenlerin giderilmesi sözkonusu olduğundan ilâhî hikmet gereği peygamberler gönderilmiştir. Zaten insanoğlu da hâkim bir yol göstericinin kendisine açıklaması durumunda, hikmet ve ilmi kabule hazır, yükselmeye ve kemâl derecesine ulaşmaya istekli kılınmıştır. Âlemin yaratıcısı da sefehlik yapmayan bir Hakîm'dir.[553]

Peygamberlerin gönderiliş hikmetlerinden biri insanları şirkten uzaklaştırmak yani tevhid dışı her çeşit puta tapıcılıktan onları sakındırmaktır.[554] İnsanları, bir olan Allah'a kulluğa davet etmek, peygamberlerin en temel görevidir ve gönderilmelerinin belki de en önemli sebebidir. Peygamberlerin gönderilme hikmetlerinden bir diğeri de insanları dünya ve âhiret saadetine ulaştırmak, rehberlik ve öğretmenlik yapmaktır. Toplumun nübüvvete olan ihtiyaçlarından biri çeşitli sanat ve mesleklerdedir.[555] Mâtürîdî'ye göre peygamberler yemek yeme, beslenme, giyim, ilaçlar ve tıp ilimler, bedeni ayakta tutan faydalı gıdalar konusunda insanlığa rehber olmuşlardır.[556] Mâtürîdî'ye göre din ve dünya işlerinin omurgasını ticaret (rızık) oluşturur. İnsanların psikolojik ve fiziki yetenekle-

---

[548] Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 487; Yeşilyurt, *Ebû'l-Berekât en-Nesefi*, s. 253 vd.

[549] Mâtürîdî, *a.g.e,* s.176-7; Nesefi, *Tabsıra*, II,14,17, Pezdevî, *Usuli'd-Din*, s.129.

[550] Buhârî, ezân 18; Dârimî, salât 42.

[551] Ahmet b. Hanbel*, Müsned*, III, 318, 366; Nesâî, menâsik 220.

[552] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 179-182; Pezdevî, *Usuli'd-Din*, s. 130-131; Sâbûnî, *Bidâye*, s. 109.

[553] Bkz. Nesefi, *Temhid*, s. 67-8.

[554] "Andolsun ki biz, «*Allah'a kulluk edin ve Tâğut'tan sakının*» diye her ümmete bir peygamber gönderdik. Allah, onlardan bir kısmını doğru yola iletti. Onlardan bir kısmı da sapıklığı hak ettiler. Yeryüzünde gezin de görün, inkâr edenlerin sonu nasıl olmuştur" Nahl, 16/36; Bkz. Enbiya, 21/25.

[555] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 276.

[556] Mâtürîdî, *a.g.e,* s. 276.

ri ihtiyaç çeşitleri ve yollarını, dilleri, nesnelere âit isimlerin öğrenilmesi, üreme yöntemleri, çocuk eğitimi bilgisi, gıdaların sağlanmasının yolu (ticaret ve zıraat gibi), diller, isimler, sanatlar, tıp ve mesleklerin tamamı, şehir ve ülke yolları, hayvanların eğitimi, kullanılma yöntemi temel ilkeleri peygamberlerin yol göstermesiyle öğrenilip uygulanmışlardır.[557] Sadece bunlar değil, edebi ilimler, din ve dünya işleri, bazı nesneleri büyü veya tedavi amacıyla çeşitli işlemlere tabi tutma bilgisi, savaş teknikleri bilgilerinin başlangıcı da âlim ve hâkim olan Allah'tan peygamberlerin öğretmesi yoluyla olmuştur.[558] Mâtürîdî'nin anlayışına göre nübüvvetin hikmeti gereği mesleklerde yani tıp, askerlik, ziraat, ticaret ve sanat gibi meslekleri insanlara ilk öğretenlerin peygamberler olduklarını söyleyebiliriz. Fütüvvetnâmeler, peygamberlerin her birinin meslek ehli olduğunu gösterirler.[559] Bazı Peygamberlerin meslekleri de şunlardır: Hz. Âdem, Ziraat, Hz. Nuh, Gemici ve marangoz,[560] Hz. İdris, Terzi, muhasebeci, Hz. Davud, Demirci,[561] Hz. Zekeriyya, Marangoz,[562] vb. Hz. İdris, Bâbil'de yaşamış, Hz. Şit'ten ilim almış, Hz. Âdem, 1000 yıl yaşadığından ona da yetişmiştir. İlk defa kalemle yazı yazan, ilk defa elbise dikip giyinen, ölçü ve tartı aletlerini ilk defa kullanan, ilk defa silah yapan, yıldızlarla ilk defa meşgul olan ve ilk defa hesap işiyle uğraşan insanlığa öğretmen, rehber olmuştur.[563] Toplumda her peygamberin geçimini sağladığı bir mesleği vardır. Allah, peygamberleri aracılığı ile insanlara birçok kültür ve medeniyet unsurları öğretmiştir.[564] Mâtürîdî'ye göre insanların hak yolunda ilerleme çabasına ancak peygamberler rehber olabilirler. Mâtürîdî'ye göre Allah'ın insanları yaratmasıyla birlikte, onlar için, sayesinde barış ve huzur içinde olacakları bir yöntem de belirlediğini bilen biri hikmeti gereği peygamberler göndermiş, insanlığı rahmetiyle kuşatmıştır.[565] Mâtürîdî'ye göre peygamberlerin gönderiliş hikmetlerinden biri ibâdet ve şükür yollarını öğretmeleridir. İnsanlar Allah'a şükrün yöntemlerini bilemezler. Allah'a karşı şükür ve ibâdet yollarını insanlar

---

[557] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 276-7

[558] Mâtürîdî, *a.g.e*, s.277-8.

[559] Meselâ Âdem(as) çiftci, Şit(as) hallac (yün eğiren), İdris(as) terzi, Nuh(as) tüccar ve gemici, İbrahim(as) marangoz, İsmail(as) avcı, İshak(as) ve Musa(as) çoban, Davut(as) zırhçı, Süleyman(as) örücü, Lokman(as) hekim, Yunus(a.s) balıkcı, İsa(a.s) seyyah, Muhammed (s.a.s.) tüccar olarak zikredilir. Bkz. Sarı Abdullah Efendi, *Semerâtü'l-Fuâd*, İstanbul,1288, s. 81; Evliya Çelebi, *Seyehatnâme*, (Nşr. Abdullah Cevdet), İstanbul, 1314, I, 488.

[560] Hûd, 11/37.

[561] Bkz. Sebe', 34/10-11, Bkz. Buhârî, büyû' 15.

[562] "Zekeriyya (a.s.) marangoz idi." Müslim, fedâil 169, Bkz.Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 405; Ahmet Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ*, İstanbul, 1966, I, 41.

[563] Bkz. Kazancı, *Peygamberler Tarihi*, I, 81.

[564] Bkz. Ahzab, 33/21.

[565] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 285.

peygamberlerden öğrenirler. Bunun için nübüvvete ciddi ihtiyaç vardır. Çünkü nimetlere karşı nimeti verene teşekkür etmek, hikmetin ve erdemin göstergesidir. İnsanı diğer canlılardan ayıran ona hikmet gereği verilen aklın da uygun gördüğü bir durumdur.[566] Mâtürîdî'ye göre Hakîm Allah, âciz insanın hayat şartlarında fikir danışma ve istişârelerde bulunma ihtiyacı olduğundan peygamberler göndererek bu durumu kolaylaştırmıştır. Peygamber gönderilmesinin bir diğer hikmeti ise hatırlatma, insanları uyarma ve yanlış yola dikkat çekmedir. Mâtürîdî'ye göre hayat meşgâleleriyle ve nefsanî arzularla akılların örtülmesiyle insanlara yol gösterme ve yardım görevleri vardır.[567] Mâtürîdî'ye göre nefsânî duyguları ve şehvetleri ilâhî lütufla kontrollü olan (ma'sun) en uygun elemanları da peygamberlerin gönderilme hikmeti uyarma ve hatırlatmadır. Ona göre bu uyarma ve hatırlatma kişileri istidlâle özendirir, akıllarını kullanıp tefekkürde bulunmalarına çağırır. Nefsanî duygular ve şehvetlerden uzak kalışı yönüyle peygamberler âhireti ve asıl yurdun elde edilebilecek nimetlerini, bu dünyada nasıl kazanılabileceğini, insanların hak yolunda ilerleme çabasına ancak peygamberler rehber olabilirler.[568]

Mâtürîdî'ye göre nübüvetin gönderilme hikmetlerinden biri de hak yolunda ilerleme, âhiret nimetlerine ulaşma yolunda en erdemli ve uyumlu rehberler, önderler peygamberler olmaktadır. O'na göre birey açısından böyle olduğu gibi toplum açısından da böyledir. Uygulayacakları hukukî ve sosyal düzeni olmayan ve bütün işlerine mesnet kabul edecekleri bir esası bulunmayan bir topluluğun varlığını sürdürmesi mümkün değildir. Artık bu tür toplumlara birinin yol göstermesi kaçınılmaz bir durumdur. Mâtürîdî'ye göre Allah'ın insanları yaratmasıyla birlikte, onlar için, sayesinde barış ve huzur içinde olacakları bir yömtem de belirlediğini bilen biri hikmeti gereği peygamberler göndermiştir.[569] Böylece Peygamberler aldıkları kitab ve hikmet sayesinde neyi nasıl yapacağını bilen, doğru olan ve doğru yolda yürüyen, ince ve derin kavrayışlı, mücadelelerinde başarılı şahsiyetler olarak insanlığa önderlik etmişlerdir. Peygamberler, Allah'a itaat edenleri cennetle müjdeleme, O'na asi olanları da cehennem ile uyarıp korkutmak hikmetiyle gönderilmiş Allah'ın elçileridir.[570] Peygamberleri kendi kavimleri arasından seçmenin en büyük hikmeti de, her an içinde yaşadıkları ve ilişki içinde oldukları top-

[566] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 278-9; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 189.
[567] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 284.
[568] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 284.
[569] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 285.
[570] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 10-11, IV, 112.

lumlarca hal ve durumlarının yakından izlenmesi, kudret ve yeteneklerinin en iyi bir şekilde bilinmesidir. Kudret ve yeteneklerini çok iyi bildikleri bir kimsenin ortaya çıkıp, kendi gücünü ve yeteneğini aşan birtakım olaylara sahne olması veya haberler vermesi, onların, bu tür olağanüstü olay, mucize ve haberlerin kendisinden olmayıp Allah'tan olduğuna ve dolayısıyla onun peygamberliğine, söylediklerinin doğruluğuna inanmalarını zorunlu bırakacaktır.[571]

Eş'ârîler kadınlardan peygamber gelmesini kabul ederlerken, Allah'ın kendilerine vahiyle konuştuğu kadınların olduğunun nasslarda bildirilmiş olmasını delil olarak getirirler. Kadınlardan nebî gelmeyeceği konusunda Mâtürîdîler arasında ittifâk vardır. Gelmeme hikmeti kadınların erkeklere göre bedensel ve psikolojik açıdan daha zayıf ve narin olmaları, nübüvvetin ağır vazifelerini üstlenmelerini zorlaştırır. Bu durumda tebliğ yükümlülüklerini yerine getirmeleri konusunda, onları geri bırakır. Bu yüzden insanlar arasından nübüvvet vazifelerini yüklenebîlecek en yüksek ve en seçkin erkeklerin peygamber olarak gönderilmesi de ilâhi hikmetin gerektirdiği bir hususiyettir. Mâtürîdî konu ile ilgili âyetin[572] tefsirinde "rical" kelimesini öncelikle beşer yani insan cinsi anlamında açıklamış, buna bağlı olarak da, Allah'ın melek ve cinlerden değil, insanlardan peygamber gönderdiğini belirtmiştir. Peşinden aynı kelimeyi "erkekler" şeklinde değerlendirerek, kadınlardan peygamber gönderilmediğini ifâde etmiştir.[573]

Özetle söylemek gerekirse Mâtürîdî'ye göre peygamber gönderilmesinin hikmetlerinden *birincisi,* insanlar arası ilişkiler, doğruluk-adâlet, zulüm-haksızlık, tıp, beslenme, hayvancılık, tarım, sanat dalları, meslekler, giyinme ve barınma, ticaret, üreme, eğitim ve öğretim, musibet anlarında yapılması gerekenler, psikosomatik hastalıkların tedavisi. Gayb bilgisi, dünya-âhiret dengesi gibi birçok konuyu Allah peygamberler aracılığı ile bildirmiş olduğu emir ve yasaklarla, helâl ve haramlarla hayatın her safhasını belirli bir düzene koymuş, bireylerin birbirlerinin haklarına tecavüzü engellemiş ve hayatlarını muhafaza altına almıştır. *İkincisi*, akıl ve nefsin eğitimidir. Nefsin kontrol altına alınıp eğitilmesi, akla sağlıklı düşünüp karar verme kabiliyetinin kazandırılması, hem dünya hem de âhirette mutluluğa götürecek davranışlarla ilgili ilke ve esasları gösterecek bir peygambere ihtiyaç bulunmaktadır. *Üçüncüsü*, ahlâkî değerlerin öğretilmesidir. Bu da

[571] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 271-2.
[572] Yusuf, 12/109.
[573] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 609.

peygamberler rehberliğiyle olmuştur. *Dördüncüsü*, sağlıklı beslenme ve sağlığı koruma yollarının öğretilmesidir. Bunu Allah hikmeti gereği peygamberler aracılığıyla yaptırmıştır. *Beşincisi*, maddi-manevi, kişisel, ailevî ya da toplumsal sorunların ve bir takım doğal afetler sonucunda karşılaşılan musibetlerde ortaya çıkan problemlerin nasıl aşılacağını peygamber rehberliğiyle öğretmiştir. *Altıncısı*, insanlar arasında iletişimi sağlayıp ihtiyaçlarımızın anlaşılması ve giderilmesinde son derece önemli bir yere sahip olan diller ve nesnelere âit isimlerin, her türlü ilmin öğretilmesidir. *Yedincisi*, meslek ve sanat dallarının öğretilmesidir. Hastalıklar, şifâ ve tıp ilminde, tarımda, hayvancılıkta, sıcak ve soğuktan korunma yöntemleri ışığında barınma, ticaret ve inşaatçılık peygamberlerin rehberliğinde olmuştur. Aynı şekilde insan ırkının nasıl çoğalacağının, çocuk ve yetişkin eğitiminin nasıl olacağı, yerleşik hayata geçiş, yerleşim birimlerini birbirine bağlayan yollar, âile hayatı, kısacası insanın ihtiyaç duyacağı her şey insan aklının değil, peygamberlerin öğretimi ve yol göstermesinin bir sonucudur.

2.7. Hikmet, İbadet ve Şükür İlişkisi

Allah'ın rızasını kazanmak için yapılan her fiil ibâdet olarak nitelendirilir ve ödüllendirilir. Allah'ın emri ile yapılan ibadetlerde de bildiğimiz ve bilemediğimiz sayısız hikmetler vardır.[574] İbadet, "abd" kökünden, *kulluk etmek, tapmak, itaat, boyun eğmektir*.[575] Allah'a yakınlaşmak gâyesiyle, usûlüne uygun olarak yapılmasında sevap olan hareket ve davranışların tümüdür.[576] İnsanın yaratılışı gereği ruhunun ve bedeninin gıdası için Rabbini yüceltmesi hem kulluk vazifesi, yaratılış hikmeti hem de Allah'a saygı ve bağlılığın açık bir şükür göstergesidir. Kişi Allah ile arasında ibadetle pek yüksek bir bağ, çok şerefli bir nisbet ve pek yüce bir râbıta kurar. Meselâ duânın ana hikmeti insanın Allah'a halini arzetmesi ve O'na niyazda bulunmasıdır. Çünkü duâ ibadetin de özüdür, beynidir.[577] Duâ sınırlı, sonlu ve âciz olan varlığın sınırsız ve sonsuz kudret sahibi ile kurduğu bir köprüdür. Her bir ibâdette birçok hikmet ve faydaların bulunduğu da muhakkaktır. Dolayısıyla her bir ibâdetin dünyaya âit ferdi ve sosyal birçok yarar ve hikmetlerinin olduğu gibi âhirete dönük sayısız fayda ve hikmetleri de vardır.

---

[574] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IX, 394-5.

[575] İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "abd" md; İsfehânî, *a.g.e*,, abd, mad; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "'abd" md.

[576] Bkz. Mustafa Sinanoğlu, "İbadet", DİA, XIX, 233; Razi, *Mefâtîhul-Gayb*, XIV, 159.

[577] Bkz. Furkan, 25/77; Tirmizî, da'avat, 1, 2;*"Allah'a duâdan daha üstün bir şey yoktur. Duâ ibadettir."* İbn Mâce, dua 27; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V, 386, XVI, 177.

2.7.1. Emir ve Nehiylerde Hikmet

Mâtürîdî'ye göre emir ve nehiy ancak hikmetle olur.[578] Hakîm Allah insanları en güzel biçimde yaratmış, yeryüzünde bulunan her şeyi, hem yeryüzünün hem de semanın bereketlerini insanların emrine vermiştir. Bu nimetleri vereni tanımak kulun görevidir. Bundan da imtihan yani emir ve nehiy zarûreti doğar. Allah bu emir ve nehye mükâfat ve cezayı da eklemiştir ki özendirme ve sakındırma ilkeleri yeterince etkili olabilsin.[579] Emir ve nehiy olmazsa insanın muvazenesi bozulur. Meselâ, Allah insana kendisine zararlı şeyleri yasaklar ki onlardan gelebilecek zararlardan korunabilsin. Dolayısıyla Yüce Allah insanları hayırla ve şerle, yani iyilikler ve kötülüklerle imtihan eder.[580]

Mâtürîdî'ye göre insanların şükretmelerini emreden ilâhî beyanlarla (*emir ve nehiyde*) kastedilen anlam, birkaç şekilde yorumlanabilir. *Birincisi*, Allah'a şükretmek, nimetlerin O'ndan geldiğini bilmektir. *İkincisi*, insanın verilen nimetlere şükrü yerine getirmekten âciz olduğunu itiraf etmesi ve bu noktadaki eksikliğini bilmesidir. Acziyet, kulluk sıfatlarından olup insanoğlunun fıtrî yaratılışı gereği maddî-manevî güç, kuvvet, tahammül ve sabrının sınırlı oluşudur. *Üçüncüsü* insanın verilen nimeti sadece Rabbine taatte bulunmak için kullanmasıdır. Bunun için de vahiy yön vermesine ihtiyaç vardır. Yani vahiy insana Allah'a şükrünü nasıl yerine getireceğini beyan etmekle bu konuda akla yardımcı olmaktadır. Aklın insana verilmesinin hikmetlerinden biri de budur. Gelmiş ve gelecek günâhları affedilen Hz. Peygamber'e "*Niçin ayaklarınız şişinceye kadar namaz kılıyorsunuz?*" sorusuna "*şükreden bir kul olmayayım mı*"[581] cevabı Allah'a itaat eden kişi şükretme yolunu göstermektedir. Allah'a itaatle yapılan dünyadaki hayatın devamı için insanın yaptığı bütün çalışma ve didinmeler şükür ve ibâdet olabilmektedir.[582] Her halde şükür sözkonusudur.[583]

Mâtürîdî'ye göre Allah, Hz. Âdem'i ağaca yaklaşmamakla imtihan ettiği gibi,[584] insanı da her hal ve durumda sabır ve şükürle imtihan etmektedir. Bu imtihan da kulun belâ ve

---

[578] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 160.

[579] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 224; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VIII, 285.

[580] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, X,359; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 227, II, 448, III, 339, IX, 221, XIII, 195.

[581] Buhâri, rikâk 20, Müslim, münâfikun 79, 80, 81.

[582] Bkz. Yunus, 10/5, Sâd, 38/27.

[583] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 11.

[584] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 447.

musibetlere karşı sabretmesi, nimetleri kabule karşı da şükür etmesiyle gerçekleşir.[585] Allah insana verdiği çeşitli nimetlere kulluğu emreder, kulluğun hikmeti verilen nimete şükürle anlaşılır, bu da ancak ibadetlerle olur.[586] Mâtürîdî'ye göre emirlere ve nehiylere uyup uymamakta bir nefis mücadelesi vardır. Nefis emir ve nehiyden hoşlanmayıp, kişiyi tabiatının istemediği şeye doğru çekmeye çalışırken, imtihanda olduğunu fark eden kimse, buna üstün gelmeye çalışır. Onu emrolunduğu tarafa çevirmenin tek yolu, mükâfat ve cezayı hatırlamakla mümkün olur. Böyle olunca, güzel, lezzetli olan şeyleri terk etmek kişiye kolay, zor ve meşakkatli şeylere sabretmek de hafif gelir. Fazla bir problem de teşkil etmez.[587]

Allah'ın emir ve nehiylerinde de insanlar için ince bir hikmet vardır. İnsan âhiretin tarlası imtihan dünyasında fakirlikle, musibetlerle, nefislere gelen belâlarla imtihan olunur. Bunların hikmeti kulu ibâdete, şükretmeye yönlendirmektir.[588] İnsan aklını kullanarak eşyanın hakikatını, hikmetini anlamaya çalışmalıdır. Aklını kullanmaya çalışmazsa hissiz gibi belki hayvanlardan daha aşağıda olabilir.[589] İnsan da hayvanlar gibi yer, içer, yemede, içmede ve şehvette nefsine hâkim olmaz, ilâhî emri yerine getirip şükretmezse cezasını çeker.[590] İlâhî teklifler yani emir, nehiy ve ibadetler kulların dünya geçimi ve âhirete yönelik faydaları ile iki dünya mutluluğuna ulaştıran sayısız hikmetler içerir.

Ezcümle Mâtürîdî'ye göre emir ve nehiy ancak hikmetle olur. Yani Yüce Allah'ın emir ve nehiylerinde insanlar için ince bir hikmet vardır. Bütün âlemi insana hizmet ettiren Yüce Yaratıcı'nın onları emir ve nehiyle imtihan etmemesi hikmete uygun düşmez. Allah bu emir ve nehye mükâfat ve cezayı da eklemiştir ki özendirme ve sakındırma ilkeleri yeterince etkili olabilsin. Allah insanları hayırla ve şerle, yani iyilikler ve kötülüklerle imtihan etmektedir. Şükür, nimetleri vereni bilerek O'nun bütün emir ve yasaklarına uymakla gerçekleşir. Allah tarafından gönderilen emir ve nehiyler âlemdeki hikmet tezahürlerini bilmeye hizmet ederler. Emir ve nehyin nihaî hikmeti ise bunların sahibi Yüce Yaratıcı'yı tanımaktır.

---

[585] Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 12.
[586] Mâtürîdî, *a.g.e*, IX, 394-5.
[587] Mâtüridî, *Tevhîd*, s. 157.
[588] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 77.
[589] Bkz. A'raf, 7/179.
[590] Bkz. Bakara, 2/7; Mâtürîdî, *a.g.e*, V, 97.

2.7.2. İbadetler ve Hikmet

Mâtürîdî'ye göre hamd ve şükür kulluğun anahtarıdır ve ibâdetler de yaratıcıya hamd ve şükür amacıyla yapılır.[591] Şükür, kişinin kendisine yapılan bir iyiliği bilip sahibine övgü ile mukabelede bulunması ve bunu diğer insanlara da duyurmasıdır. Hamd ise söz konusu iyiliğin kendisine yönelik olma şartı aranmadan bir kimsenin mutlak mânada lütufkârlığının ve iyilikseverliğinin dile getirilmesidir. Buna göre hamd şükürden daha kapsamlıdır. Hamd ve şükür, îmândan kinaye olup yaratıcıya duyulan minneti dile getirme, mutlu bir olay ve durumdan, yapılan bir iyilikten duyulan hoşnutluğu bildirme, görülen iyiliğe karşı gösterilen memnunluk, minnettarlık,[592]vb. anlamlara gelir. Mâtürîdî'ye göre ise şükretmek, en basit ifâdeyle, verilen nimetin karşılığını ödemek ve mükâfatlandırmaktır.[593] Şükür her hal ve durumda Allah'ı hatırlamakla olur ve nimetlere razı olmanın adıdır.[594] Mâtürîdî, sadece dil ve beden ile şükretmeyi yeterli görmez. Asıl şükür, *dil, beden* ve *kalp* ile birlikte olmalıdır. Allah'a inanarak ve O'nun verdiği nimetlerin farkına vararak, Allah'ın verdiği nimetlerin şükrünü eda etme konusunda, diliyle (*kavlen*), bütün organlarıyla (*fi'len*) ve gönülden (*kalben*) şükretmektir.[595] Şükür, Allah'a itaatte gayret etmek ve mükâfat ve mücâzâttır.[596] Şâkir, şükreden şekûr ise çok şükreden kimsedir. Şekûr, Allah'ın verdiği nimetlere, hakkıyla şükretmekten aciz olduğunun farkına varmak anlamına da gelmektedir.[597] Şükür, verilen nimetleri yerli yerinde kullanma, Allah'a verdiği nimetlerle isyan etmeme, nimetleri vereni unutmama, görülen iyiliğe karşı teşekkür etmedir. Şükür, Allah'a inanıp, O'na ortak koşmamak, bütün kötülüklerden uzak durulmasına inanıp –bazen hata etse de- itaatte gayret etmektir. Bu bakımdan insanın Allah'a hamd ve şükretmesi, insanın kendisine Allah tarafından verilen sayısız nimeti, O'nun istediği doğrultuda kullanması anlamına gelir.[598] Allah'ın emri olan ibâdetler, ancak samimiyetle yani ihlâsla yapıldığında makbûl olur ve sevaba dönüşür.[599] Yapılması sevap olan, Allah'a yakınlık ifâde eden, yalnız O'nun emirlerini ye-

---

[591] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 278; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VII, 5.

[592] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 278; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VIII, 320; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 13; Topaloğlu, "Hamd", DİA, XV, 443; M.Çağrıcı, "Şükür", DİA, Ankara, 2010, XXXIX, 260.

[593] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, III, 9, 146, X, 47.

[594] Mâtürîdî, *a.g.e*, VII, 5.

[595] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 104, 358-359.

[596] Mâtürîdî, *a.g.e*, III, 9, 146.

[597] Mâtürîdî, *a.g.e*, III, 9, IV, 405.

[598] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.119; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 144, III, 210 vd, IV, 147; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 309.

[599] "Allah, kendi rızası gözetilerek yapılan amellerden başkasını kabul etmez." Nesai, cihâd 24.

rine getirmiş olmak ve rızasını kazanmak niyetiyle yapılan, her türlü harekete ibâdettir.[600] Mâtürîdî'ye göre kulun görevi, kulluk ve itaattir. İbadet, itaat etmenin bir çeşididir. Allah'a ibâdet etmek insanın temelde yaratılış gâyesidir. İslâmın fertlerden yapmalarını istediği ibâdetlerin tümünde insana kazandırdığı iyi alışkanlıklar ve ahlâkî bakımdan büyük hikmetler ve yararlar vardır. Allah'ın emrettiği şekilde günde beş vakit namaz kılmak; nefsinin bütün kötü istek ve arzularını reddederek oruç tutmak, alınteri ve el emeği ile kazandığı, canı gibi önem verdiği, sevdiği malını karşılık beklemeden seve seve vermek, büyük sıkıntı ve zahmetlere katlanıp uzun yolculuklar neticesinde hacca gitmek elbette kolay bir iş değildir. Bütün bu faaliyetleri sırf Allah kendisinden istediği için yapan birey elbette nefsini kötü arzu ve isteklerden uzaklaştıracak, böylece Allah'a kul olacaktır. İbadetlerin mutlu ve huzurlu bir dünya hayatı için sayısız hikmetleri vardır. İbâdetler, fikirleri Allah'a çevirir. Kulun Allah'a olan teveccühü emirlerine boyun eğmeyi gerektirir. Allah'ın emirlerine boyun eğmek ise, kulu mükemmel bir biçimde intizam altına alır. Kul hareketlerinde intizam altına girmekle ve kâinâtın umûmî nizâmına tâbi olmakla hikmetin sırrını anlar. Mâtürîdî'ye göre hikmetin sırrını anlayan insan, işinde ve çalışmalarında başarılı olur. Başarılı olan insan ise, her zaman ve her yerde mutlu ve huzurlu olur. Bu manada ki insanların ibadete ihtiyacı hasta olan kişinin ilaca olan ihtiyacı gibidir. Çünkü insanın yaratılış hikmeti ibadet, hamd ve şükürdür. Kendisine verilen her türlü nimetten şükründen hesaba çekilecektir.[601] Küfür kulluğun temelinde var olan şükrün zıddına hareket etmektir ki "*Bana şükredin, sakın nankörlük etmeyin*"[602] "*İnsanlara teşekkür etmeyen Allah'a da şükretmez*"[603] denilmiştir.

Mâtürîdî'ye göre *şükür* ve *sabır* kavramları aralarında nüans farkı olmakla birlikte bir yönüyle birdir. Sabır, şehvet ve lezzetlerden nefsi tutmak, şükür bunları hayır yolunda kullanmaktır. Sabır, kişinin musibetler karşısında telaşa kapılmadan güçlü olması, her şeyin Allah'tan geldiğinin bilinci ile tahammül edip dayanma gücü göstermesidir. İmân eden kişinin başına gelen her şey bir gizli sebebin bir hikmetin gereğidir. Belâ ve musibetleri kabul sabır, nimetleri kabul etmek de şükürdür.[604] Şükrün hikmeti, Allah'ın nimetinin etkisinin kulun dilinden "itiraf ve övgü", kalbinde "şâhitlik ve muhabbet ", or-

---

[600] Koca, "İbadet", DİA, XIX, 241; Topaloğlu, "Hamd", DİA, XV, 443.

[601] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, X, 610.

[602] Bakara, 2/152, Âyette "eğer kendisine kulluk ediyorsanız" kaydıyla şükrü terk eden insanın kulluk bilincinden de uzaklaşmış olacağıdır. Bkz. Bakara, 2/172; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 309-310.

[603] Tirmizi, birr 35, Ebû Davud, edeb 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 258, 295, III, 32.

[604] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne,* VI, 12; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 234, II, 432, V, 282.

ganlarında da "itaat etme ve boyun eğme olarak" ortaya çıkmasıdır. "*Şükreden bir kul olmayayım mı?*"[605] ifadesi bunu gösterir. Mâtürîdî'ye göre Allah'a şükretmenin hikmeti, Allah'ın yardımına, affına, rahmetine, lütûf ve keremine kavuşmanın yanı sıra, eldeki nimetlerin devam etmesi ve henüz ulaşılamayan nimetlerin elde edilmesidir.[606] Nitekim bu konuya önem veren kimse ve topluluklar pek çok güzelliklere kavuşmuşlardır.[607]

Her bir duyu organında olan nimetler şükür isterler. Duyu organı özürlü biri muhtemelen bu uğurda (*yani bu duyu organının verilmesi karşılığında*) dünyayı feda eder. İşte her bir organ da kulluk yani şükür için yaratılmıştır. Mâtürîdî, hayvanlar ve kuşların organları sınırlı olduğu için onlardan şükür istenmediğini de vurgular.[608] Allah insanlara verdiği sayısız nimetlerden bir kısmını belirtiyor ki, şükretsinler yahut da inkâr edenler Allah'ın gücünü ve kudretini anlasınlar. Allah insanlara çeşit çeşit nimetleri şükür edilmesi için vermiştir. Dolayısıyla kulluğa uygun hareket ederek verilen nimetlere karşı Allah'a şükredilmelidir. Yeri göklerden ayırmak, her canlıyı sudan yaratmak, direksiz olmasına rağmen göğü düşmekten koruyup tutmak Allah'ın hikmeti ve kudretindendir. Öldükten sonra dirilme, toprak olduktan sonra yeniden canlanma da Allah'ın kudretindendir. Bunun hikmeti Allah'ın bizatihi zengin ve mülk sahibi olduğunu belirtmesi, ihtiyaçlarından dolayı evlatlar, ortaklar ve eşler edinenlerin durumunda olmadığını göstermek içindir.[609] Allah insanı yoktan var etmiş ve ona akıl, göz, düşünme vb. özelliklerle süsleyerek en güzel sûrette yaratmış ve bütün kâinatı onun istifâdesine sunmuş ve ona çeşitli nimetler verip bütün bunların karşılığında insanlardan sadece kendisine kulluk etmelerini ve akıllarına göre hareket edip verilen bütün bu nimetlerin yerinde kullanılmasını istemiştir. Ne var ki, insanoğlu Allah'ın kendisine sunmuş olduğu bütün bu nimetlerin karşılığında Allah'a layıkıyla şükrünü eda edebilmesi imkânsızdır. İnsan, sadece Allah'ın vermiş olduğu akıl nimetinin eşdeğerinde bir şeyi bulması mümkün değildir. O halde nasıl şükredilecektir? Hiç kimse Allah'ın kendisine verdiği nimetlerin karşılığını tam olarak ödeyemez. Bundan dolayı hiç kimse Allah'a layıkıyla şükredemez, fakat buna rağmen Allah, hikmet, lütûf ve fazlından dolayı insanların samimi bir şekilde yerine getirmeye çalıştıkları ibâdet ve tatları şükür olarak kabul etmektedir.

---

[605] Bkz. Buhârî, rikâk 20, tefsir, 48/2, teheccüd 6; Müslim, sıfatu münafıkin, 79-81.

[606] Bkz. İbrahim, 14/7.

[607] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V,104, 106, IV,180-1.

[608] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 278-9.

[609] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 623.

Mâtürîdî'ye göre bu kabul, şu şekilde gerçekleşir; Allah ile insan arasında bir ticaret/alışveriş söz konusudur ve Allah ile ticaret yapan bir kimse kesinlikle kazançlı çıkar.[610] Bu manada Allah gece ve gündüzü şükretmeye vesile kılmıştır ki çalışmak da uyumak da şükürdür.[611]

Mâtürîdî düşüncesinde ibadetlerin hikmeti ahlâkî yönleri haricinde, emir ve yasaklarıyla, tavsiye ve yönlendirmeleriyle sosyal bağları kuvvetlendiren, sosyal bütünleşme ve uyumu sağlayan önemli görevleri içerir. Kulluk göreviyle yaratılan insan başıboş bırakılmamış bu hikmete binaen ibadet yönlerini öğreten rehberler yani peygamberler gönderilmiştir. Hz. Peygamber ümmetine namazın kılınış ve haccın eda ediliş biçimlerini ayrıntılarıyla göstermiş,[612] uygulama ve öğretmeye dayalı dinî hayat sonraki nesillere aynı şekilde intikâl ettirilmiştir. Namaz ve oruç gibi ister bedenle yapılanlar, zekât gibi ister malla yapılanlar ve hac gibi, ister hem beden hem de mal ile yapılanlar olsun bütün farz ibadetlerde belirlenmiş bir zaman unsuru ve şartı vardır. Hiç şüphesiz bununla ibadetler insanda zaman şuurunu yerleştirmeyi ve ona zamanın değerini hatırlatmayı hedef almıştır. Namaz insana günde en az beş defa, günün çeşitli vakitlerinde akıp giden zamanı hatırlatır. Meselâ sabah namazını kılan kimse öğleyi kılınca, aradaki zamanın ve dolayısıyla ömrünün ân be ân yok olduğunu hatırlar. Bunun akabinde de daha dikkatli davranır.[613] Mâtürîdî'ye göre dünya hayatı âhirete yönelik hamd ve şükür için yaratılmıştır.[614] İbadetler bu dünyada insana ölümü ve ölüm ötesini hatırlatıcı özellikte olması itibariyle âhiret hayatını düşünmeye böylece de insan daha fazla iyilik yapmaya ve ahlâkını güzelleştirmeye meyleder. İslâm'daki ibadetlerin bir hikmeti de, insanı ruhen ve bedenen sağlam tutmak, rûhî ve bedenî hastalıklara karşı korumaktır. Bütün ibadetler birer terapidir.[615] Birçok hikmetleri içeren ibâdetlerin ve şükrün hikmeti insana bakan yönüyle hikmet, adâlet, rahmet ve lütuftur. İbadetlerin özü, sadece bir takım bedenî hareketlerden ibaret şekiller değil, ruhun derinliklerinden gelen bir samimiyetin ifâdesidir. Kendi var oluş imkânlarıyla tam ve mükemmel olmayan insanın her şeyini borçlu olduğu mükemmel varlığa karşı itaat ve yaklaşma isteği, ibadetlerle anlam kazanır.[616]

---

[610] Mâtürîdî, *a.g.e*, III, 9. IV, 180, 181.
[611] Mâtürîdî, *a.g.e*, VIII, 39.
[612] Buhârî, ezân 18; Dârimî, salât, 42, İbn Hanbel, *Müsned*, III, 318, 366; Nesâî, menâsik 220.
[613] Mâtürîdî, *a.g.e*, VIII, 423-4.
[614] Mâtürîdî, *a.g.e*, VIII, 424.
[615] Bkz. Bayrakdar, *İslâm İbadet Fenomenolojisi*, s. 26, 60-1.
[616] Mâtürîdî, *a.g.e*, IV, 180-1.

Sonuç olarak Mâtürîdî'ye göre ibadet, hamd ve şükür, yeryüzü ve ondaki varlıkların yaratılış hikmetidir. Her bir duyu organında olan nimetler değişik şükür isterler. İnsan faydalı şeyleri yapıp zararlı şeylerden kaçındığı ölçüde Allah'a şükür görevini getirmiş olur. Kişi sabah akşam, darlıkta bollukta, her zaman ve her durumda hamdetmeli özellikle de bir nimetle karşılaştığında Yaratanına bol bol şükretmelidir. Bu şükür de *dil, kalp* ve *diğer organlarla* olur. Dil ile şükür ifade eden sözleri söylemek, kalple şükür, her nimeti verenin Allah olduğunun idrâkidir. Malın şükrü zekât vermek, infâk etmek, ilmin şükrü bildiği ile amel edip insanlara doğru bilgileri aktarmak, bedenin şükrü, Allah'a ibadet etmek ve insanlığın yararına Allah yolunda faydalı işler yapmaktır.

2.7.2.1. Namaz ve Zekât

Mâtürîdî'ye göre ibâdetler, îmânın ve Allah'ı bilmenin bir göstergesidir, en önemlisi ve değerlisi de namazdır.[617] Gelmiş ve gelecek günâhları affedilen Hz. Peygamber'in "niçin ayaklarınız şişinceye kadar namaz kılıyorsunuz?" sorusuna "*şükreden bir kul olmayayım mı?*"[618] cevabı ile namazın hikmeti Allah'a itaat eden kişiye şükretme yolunu göstermesidir. Namaz, insanı kötülüklerden uzaklaştıran, güzel ahlâk sahibi olmasını sağlayan ve Allah ile bağını sürekli canlı tutan bir ibadettir. Zekât da, din kardeşleriyle kaynaşmayı artırır, yardımlaşma duygusunu da harekete geçirir. Mâtürîdî'ye göre namaz ibâdetinin hikmeti bütün uzuvların, kalb, zihin ve aklın Allah'a karşı şükrüdür. Namaz, üzerinde Allah'a şükür borcu bulunan bedenin bütün organlarını çalıştırmayı içeren bir ibâdettir.[619] Namazın hikmetlerinden biri, onu kılan kişinin Yüce Allah'ın kudret ve kuvvetini, rahmet ve azabını zihnine nakşederek kendisini her türlü kötülüklerden ve çirkinliklerden alıkoymasıdır. Kişinin Allah'ı sürekli hatırlamasına vesile olur. Kalbi niyet yoluyla Allah'a hasretmek, azabından endişe edip rahmetini ummak, havf ve recâ duygusuyla yaşamak, hem zihni hem aklı ta'zim ve saygı ile uyanık halde tutmak gibi davranışları kazandırmaktır. Namaz, kul ile Rabbi arasında yakınlığı da sağlar, hayır fiillerin hepsini içerir. Organların en selâmetli hareketleri namazdadır. Boyun eğişin en müntehâsı, ruku, secde ve duâlarıyla da kendini gösterir. Namaz, Allah'ın huzurunda duruştur. Kişi Allah'ın manevî huzurunda yükselir ve O'na yaklaşmış olur. Zekât-

---

[617] Buhârî, mevâkît 5; Müslim, imân 85; Ebû Dâvûd, salât 426; Tirmizî, salât 170; taharet 3, imân, 8; İbn Hanbel, *Müsned*, V, 231, 3; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 153, VIII, 95.

[618] Buhâri, rikâk 20, Müslim, münafikun 79, 80, 81.

[619] Mâtürîdî, *a.g.e*, X, 506.

ta da kul-Allah yakınlaşması, toplumda insanların kalplerinin kaynaşması, şefkât ve rahmetin görünümü vardır. Zenginden fakire karşı sevgi, şefkât, merhamet duyguları gelişir. Fakirde ise, zengine karşı itaat, hürmet gibi hisler gelişir. Kıskançlık, düşmanlık, haset duyguları kaybolur. Zengin fakire zulmetmediği gibi onu minnet altında da bırakmaz. Fakirde de zengine karşı zillet, kin ve nefret gibi duygular meydana gelmez.[620] Namaz ve oruç, sağlıklı bir bedenin şükrünü, zekât da helâl kazanılan bir servetin şükrünü yerine getirmektir. Zekât, zenginin malını fakirin hakkından temizlediği gibi, kalbini de cimrilikten temizleyerek günâhlardan arındırır. Zengin olan zekâtını vermekle Allah'a karşı görevini yapmış, her şeyin Allah'a âit olduğunu itiraf etmiş olur. Zekâtı alan fakir de kendisine verilen zekâttan dolayı zengine karşı sevgi saygı besleyip, Allah'a da böyle bir ibadeti zenginlere farz kıldığı için şükredecektir. Çünkü "*zekât İslâm'ın köprüsüdür.*"[621] Böylece zekât zenginden fakire, fakirden zengine sevgi, merhamet ve kaynaşma köprüsü olmaktadır. Kur'ân'da zekât ile namaz ardarda zikredilerek insanlar için önemi ortaya konulur. Biri ferdi alanda biri de toplum alanında önemli hikmetler ve görevler ifâ ederler. Namaz ile zekâtın yanyana emredilmesinin hikmeti maddî hayatın manevî hayattan ayrı olmadığının göstergesidir. Allah indinde fazlının, değerinin yüceliği,[622] bedeni, malı ve ikisine hâkim olan ruhla Allah'a yaklaşmak ve O'nun rızâsını kazanmaktır.[623] Allah insanlar arasında birlik ve beraberliğin, kardeşliğin namaz ve zekâtla teşekkül edeceği hikmetini açıklar. Çünkü bütün iyi davranışları bünyesinde toplama, Allah'a boyun eğiş ve ürperişin zirve noktasına çıkış namazla olmaktadır. Zekâtta da beşeri duygu ve arzuların arınmaya tabi tutulması ve ayıklanma işlemi mevcuttur. Çünkü akıl, namaz ve zekâttaki bu hikmetleri görmeye muktedirdir.[624] Zekât gibi malî ibâdetlerin bir diğer hikmeti de hem şükür, hem de fukaraya yardım edilip edilmeme konusunda imtihandır.[625] İslâm'da zorluk yoktur, maddî ve manevî temizlik esastır.[626] Namaz ve zekâttaki duâ ve senâ ile nefisler temizlenir ve ruhî hayat huzur bulur. Zekâtla nefis ve mal temizlenir.[627] Zekâtı vermeyenler fakirlerin haklarını yedik-

---

[620] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 536-538, V, 485.

[621] Tirmizî, imân, 8; İbn Hanbel, *Müsned*, V, 231, 233; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafa*, I, 530.

[622] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 536, 539, V,485.

[623] Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 483.

[624] Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân,* VI, 291-2.

[625] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, I, 233.

[626] Bkz. Maide, 5/6, Bakara, 2/222 âyetlerini Mâtürîdî sözlerine delil olarak zikreder. Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 233.

[627] Mâtürîdî, *a.g.e*, X, 592, VII, 245.

lerinden haram yemiş, onların kul hakkına girmiş olurlar. Dünya ve âhirette cezayı hak ederler. Böyle toplumlarda huzurlu yaşanmaz. Eğer malın şükrünü edâ ederlerse Allah da mallarını artırır, bereketlendirir. Allah "*şükrederseniz artırırım*"[628] sözünü vermektedir.[629] Mâtürîdî, "şükrederseniz artırırım" ifadesini, "*siz Allah'a gerçekten inanır ve inancınızın gereğini yerine getirirseniz, ben de, hem dünyada hem de âhirette verdiğim, vereceğim nimetleri devam ettirir ve artırırım*" şeklinde açıklar.[630] Böylece zekât vermekle nimet olan malın şükrü yerine getirilerek haramlardan temizlenir, artar ve bereketlenir.[631] Namaz ve oruç, sağlıklı bir bedenin şükrünü zekât da helâl kazanılan bir servetin şükrünü yerine getirmektir. Namaz ve zekât, îmânın, huşû, hudû ve itaatin göstergesi olup nefsi bütün pisliklerden temizler ve musibet gibi zararlardan da muhafaza eder,[632] kötülükleri de engeller,[633] günâhlardan korunmakla cennete, şehvetlere dalmakla da cehenneme girilir.[634] Namaz mağfirete koşmaktır.[635] Allah, kendi birliğine ve hikmetine kılavuzluk eden bir âlem yaratmıştır. O'nun, mükellefleri buna vakıf olmaktan mahrum bırakması düşünülemez. Zaten bu takdirde âlemi yaratmasının bir manası kalmazdı. Bir de mükellefiyetinin ortadan kaldırılmasında yaratmanın hikmetinin de yok olması söz konusudur. Bir şeyi başka bir şey için değil de sadece bozmak için yapıp kuran kimse abesle iştigâl eden ve hikmetten en uzak kalan kimsedir.[636] Hikmet gözüyle seyeran ile âhiret yolunda hayat seferi yapan insanın ibâdetlere ihtiyacı olduğu idrâk edilir. Mâtürîdî'ye göre zekât, nefsin sevdiği kendisine emanet olarak verilen malları yaratıcının rızasına uygun olarak istediği yerlere vermektir.[637] Allah insanları birbirine muhtaç olacak şekilde yaratmış, kullarından bir kısmına fazla, bir kısmına daha az imkânlar vermiş, güçlü zayıf, zengin fakir arasındaki sosyal dengenin korunması için yardımlaşma ve dayanışma esasını getirmiştir. Zekât, dünya malı ile âhiret hayatını satın almanın adı[638] ve nefis temizliği ve ıslahıdır.[639] Verilen malın zekât ve sadakasının se-

---

[628] İbrahim, 14/7.

[629] "*Ey Âdemoğlu! İnfâk et ki, ben de sana infâk edeyim*." Müslim, zekât 11; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, I, 572.

[630] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 106, III, 9, IV, 147.

[631] Bkz. Tevbe, 9/103.

[632] Buhâri, rikâk 11, Müslim, cennet 1, Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 449.

[633] Bkz. Ankebut, 29/45, Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 209.

[634] Mâtürîdî, *a.g.e*, V, 319.

[635] Bkz. Âl-i imrân, 3/133; Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 209.

[636] Mâtürîdî, *Tevhid*, s.127-8.

[637] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 539, V, 319.

[638] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 539, V, 485.

vabı ve bereketinin arttığını hissedelip idrâk edilsin diye toprak ve buğday başağını Allah örnek vermiştir.[640]

Mâtürîdî'ye göre namaz ibâdetin ilk şartı abdesttir. Bunun hikmeti Rabbin huzuruna tertemiz olmaktır. Suyun başlıca görevlerinden biri temizlemedir.[641] Bu yüzden namaz için abdest alınır. Dolayısıyla her dakika O'nun huzuru olduğundan tertemiz olmak hedeflenmiştir.[642] Gusül ve abdest alan önce manevî, ruhî temizlik yaparak *Hakk'ın huzuruna çıkacağım, Allah'ın kelâmını okuyacağım, O'na layık bir şekilde temizlenmeliyim*, diyerek tertemiz olmalıdır. "*Gök gürültüsünün hamd ile Allah'ı tesbih edişi*"[643] namazda yüksek sesle "Allahüekber" diyerek başlamayı hatırlatır. "Eşyanın gölgesi" gün boyunca uzayıp kısalarak Allah'a ibadet ettiği gibi[644] namaz kılan müslüman da kıyam, ruku, secde ve oturuş hallerinde eğilip doğrularak Allah'a ibadet eder. Böylece namazın hikmeti, Allah'a ibadetin evrendeki bütün değişik şekil ve hallerin birleşimidir. Namaz ve zekât dünyada ebedi kalmayı nefisten çıkaran âhirette bağlantı kuran ibâdetlerdir ki birçok âyette yanyana gelmiştir.[645] Namaz ibadeti, kalbin, bedenin, dilin ve aklın iştiraki ile yerine getirilmesi gerekir. İnsan namazda Allah'ın huzurunda durup O'nun hesap gününün sahibi olduğunu tasdik ederken, Allah hesaba çekmeden kendisini hesaba çeker; kendi hata ve eksiklerini sorguya çeken insan kendi hata ve eksiklerini görerek kusursuz olanın sadece Yaratıcısı olduğunun farkına varır. Bu anlayışla kişi, Allah'ın huzurunda rükû'ya eğildiği zaman "*O'nun isim ve sıfatlarındaki mükemmelliği kavradım; kendi kusurlarımın, eksiklerimin farkına vararak O'nun eşsizliğini tasdik ederim"*[646] der. Zekât ile nefs tezkiyesi[647] zaman zaman gerekli olduğundan zaman aralıklarında zekât verilmesi farz kılınmış, namaz, huşu, hudu ile vakte bağlı olup, bedenin ve ruhun ihtiyacı fazla olduğundan günde beş defa kılınması emredilmiştir.[648] 5 vakit ibadetlerin hikmeti o vakitlerde maddi ve manevi temizlik yapılması, kişinin beden ve ruh ile her

---

[639] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 307.

[640] Bkz. Bakara, 2/261, 265; Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 253.

[641] Enfâl, 8/11.

[642] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 339.

[643] Ra'd, 13/13.

[644] Ra'd, 13/15, Nahl, 16/48.

[645] Mâtürîdî, *a.g.e*, V, 307.

[646] "Sizden biri rükü edince 3 kere "Sübhane rabbiyel azim" desin. Bu, en az miktardır. Secde yapınca da 3 kere "Sübhane Rabbiyel a'la" desin. Bu da en az miktardır." Ebû Davud, salât 154; Tirmizi, salât 194.

[647] Şems, 91/9.

[648] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 568-9.

türlü hale her an hazır, teyakkuzda olmasıdır. Allah hikmet dünyasında güneşe, ışığı, ısıtması ve ibadetlere vakit oluşu yönüyle kulluğunu yaptırmakta, hizmet ettirmektedir. Kulun görevi de hikmetleri idrâk etmesi ve şükretmesidir. İbadetler bir samimiyet eğitimidir. Namaz kılan insan samimiyeti ve içtenliği öğrenir. İbadetler manevi hayattan başka maddi hayata da canlılık verir. Mâtürîdî'ye göre zekât ibâdeti günâhları siler, ahlâkı temizler, cimrilik hastalığını giderir,[649] nefsin sevdiği malları Allah için vermek olunca malı temizleyip âhirete yönelik hale getirir.[650]

Mâtürîdî'ye göre zekâtın vacip olmasının hikmeti, kulun üzerinde Allah'ın selametle sağlam ve noksansız verdiği nimetlerinin izharıdır. Allah'a verdiği nimetleri şükrünü eda etme işidir. Namaz ve zekâtın hikmeti, Allah'ın verdiği faziletleri, nimetlerine, yeryüzünü boyun eğidirişine, gördüğümüz ve göremediğimiz yaydığı birçok nimetlerine şükrün gerekli olmasıdır. Namazın şükrü azaların Allah için işleviyle olur. Bu da namazda nefsin hallerinin durmasıyla (yeme, içme, gezme, uyuma vs.) beraber şükrü yerine getirir.[651] Niyetin samimi olmasıyla, zihnin, aklın, kalbin, ızdırap ve ihtiyarıyla tebcil ve tazime hazır olmasıyla, havf ve recayla duruşuyla, kıyamda, ruku ve secdeyle, duâ etmekle, ruhunu ve bedenini yaratıcıya yöneltmekle şükür yerine getirilmiş olur.[652] Mâtürîdî'ye göre birçok âyette Mu'tezile'nin *günâhları ancak tevbe temizler, iyilikler ve şefaat temizlemez,* görüşüne red vardır.[653] Sadaka ve zekâtın sevilen şeylerden verilmesi halinde asıl hikmeti gerçekleşmiş ve iyilik yapılmış olur. İyilik sahipleri de dünya ve âhirette üzüntü ve korku çekmezler.[654] Zekât ve sadaka veren kimsede hem dünyada hem de âhirette korku ve hüzün olmaz.[655] Kişinin verdiği sevdiği mal dünyada iyilik,[656] âhirette onun kurtuluşuna vesile olur. Malın şükrünü eda etmiş, Allah'ın emrini dinlemiş, dolayısıyla dünya-âhiret saadetini, huzurunu yakalamış olur.[657] Beş vakit namaz akan nehrin pislikleri temizlemesi gibi kişinin günâhlarını da temizler.[658] Geçimin lezzetiyle malını kişi kullanır ve faydalanır. Allah için vermekle bu dünyada toplumda

[649] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 466.
[650] Bkz. Tövbe, 9/103; Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, V, 402.
[651] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 539.
[652] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 539, 573.
[653] Bkz. Bakara, 2/271; Hûd, 10/114; Kâdî Abdulcebbâr, *Tenzihül-Kur'ân*, s. 147 vd; *a.g.e*, II, 264-65.
[654] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 464.
[655] Bkz. Bakara, 2/274; Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 267-8.
[656] Bkz. Âl-i İmrân, 3/92.
[657] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 539, 573.
[658] Bkz. Hûd, 11/114, Hz. Peygamber: **"***İşte günde kılınan beş vakit namaz da böyledir. Allah onunla hataları siler."* buyurdu**.** Buhârî, mevâkît 6; Mâtürîdî, *a.g.e*, VI, 193-4.

verme işini yerine getirir, sosyal bir insan olur.[659] Mâtürîdî'ye göre kişi namaz ibâdetini cemaatle yapmakla da sosyal bir karakter oluşur. Çünkü imamdan önce rukuya gidince ve secdeden kafasını kaldırınca namaz bozulduğu gibi toplumda da kişi seçilmiş bir imama itaat etmezse düzen bozulur, böylece cemaatle yapılan ibadetlerde kişi sosyalleşmeyi ahlâki erdem olarak öğrenir. Dolayısıyla namaz kişiye sosyal/medeni insan alışkanlığı da kazandırmış olur.[660]

Mâtürîdî'ye göre zekât ve sadaka gizli-açık bir şekilde her zaman verilmelidir.[661] Zekât ile namazın devamlı yapılması ile îmân da devamlı tazelenir. Ruhun gıdası duâyı namaz ile kendisi, anne babası, zürriyeti yani çocukları ve diğer müslümanlar için de yapar, diğerkâmlığı karakter ve şuur haline getirir.[662] Böylece namaz imânın bir göstergesi olmaktadır. Nesefi (v.710/1310), îmân-amel birlikteliğini savunan bazı fırkaların görüşlerini teyid için kullandıkları bir âyeti ele alırken[663] namaz ibâdetinin kabul ve edası kişinin îmân sahibi olmasına bağlı olduğu gibi, namaz da o insanın îmânına delâlet eder. "*Kul ile küfür arasındaki sınır namazı terk etmektir*"[664] buyrulduğu gibi namazı eda eden kişi mü'min olarak adlandırılmaktadır,[665] diyerek namazın hikmetini anlatır. Çünkü namaz, içteki îmânın dışa yansıması, imanın pratik görünümüdür. Zekât da, "karz-ı hasen" yani Allah'a güzelce borç vermenin bir nevi adıdır.[666] Zekât ve sadaka verirken de hamdetmek ve fakire eziyet ve başa kakmamak esastır.[667] Nimetlerin verilmesinin hikmeti şükür içindir. Nimete şükredildiği takdirde onları Allah kat kat artırır.[668] Çünkü dünya imtihan hikmetiyle yaratılmıştır.[669] Kişi zekâtını öncelikle Allah'ın emri olduğu için öder, O'na yakın olma, O'na şükretme amacıyla yerine getirir, böylece âhiret hayatının nimetlerine ve cennette Allah'a yakın olmaya ehil olur. Namaz da insanı maddî ve manevî kötülüklerden korur. Kişinin kendisiyle ve toplumla barışık olmasını sağlar. Cennete ehil hale getirir. Kur'ân ve Sünnette en çok değer verilen ibadet namazdır. Al-

---

659 Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 538-9.
660 Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 539, 573.
661 Mâtürîdî, *a.g.e*, VI, 332.
662 Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, VI, 406.
663 Bkz. Bakara, 2/143.
664 Tirmizi, imân 9; Ebû Davud, sünnet 15; İbn Mâce, salât 77.
665 Bkz. Yeşilyurt, *Ebû'l-Berekât en-Nesefi*, s.88
666 Bkz. Bakara, 2/245; Müzzemmil, 73/20; Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 221, 253.
667 Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 253.
668 Bkz. İbrahim, 14/7.
669 Mâtürîdî, *a.g.e*, IV, 365, 381.

lah'ın ibadetlerden ilk emrettiği vecibedir.[670] Çünkü namaz, "amellerin en faziletlisi",[671] "meskenlerin[672] ve gözlerin nuru",[673] "günâhlara keffaret",[674] "cennetin anahtarı",[675] "îmânın belirgin işareti"[676] ve "dinin direğidir."[677] Kendisine emanet olarak verilen dünya malının fazlasını diğer insanlara vermek, hikmete uygun hareket etmek olmaktadır. Yüce Allah sadaka verilecek yerleri hikmeti gereği belirlemiştir.[678] Âhirete göre dünya çok kısa, dünya hayatının metaı, âhiret metaına göre çok az, dünya metaı ve menfaatleri zarara ve afetlere uğrar. Ahiret malı ise zararlara ve afetlere uğramaz.[679] Dünya malının ihtiyaç fazlasını zekât ibâdetinin hikmeti gereği dağıtmak, âhirete yönelik hale çevirmek gerekir. Bu da hikmetlerle dolu dünyada olabilmektedir.[680]

Özetle namaz ile bedenin dışına yönelik birçok fayda ve hikmetleri olduğu gibi, zekâtın da ruha yönelik hikmetleri vardır. Huşu, hudu içeren hayırlı fiillerin hepsini kapsayan namaz insanı çalışmaya teşvik ettiği gibi zekât da nefsi tezkiyeye, vermeye ve iyilik yapmaya alıştırır. Namaz bedenin, zekât da malın şükrünün sembolüdür. Namaz ve zekâtın hikmeti, kulun üzerinde Allah'ın selametle sağlam ve noksansız verdiği nimetlerinin görünümüdür. Namaz ve zekât birisi bedene diğeri ruha bakan yönüyle şükrün anahtarı, imânın dışa yansımasıdır. Kişiyi sıhhatte tuttuğu gibi ruh planında da uyanık ve sağlıklı olmasını sağlayan ibâdetler kişinin ve toplumun sıhhat, barış ve huzur içinde yaşamasını sağlayan hikmetlerle doludur.

2.7.2.2. Oruc

İslâmın beş şartından biri olan oruç,[681] ferde ve sosyal hayata yönelik birçok faydası olan hikmetlerle doludur. Oruç tutanlar ibret ve tefekkürle yememe ve içmemeyle övgü ve değere namzed olurlar. İnsan oruç sayesinde nefsânî arzularına direnir, sabrederek

---

[670] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 539.
[671] Buhârî, mevâkît 5; Müslim, imân 85; Ebû Dâvûd, salât 426; Tirmizî, salât 170.
[672] Tirmizi, taharet 3.
[673] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 128.
[674] Müslim, tahâret 14; Tirmizî, mevâkît 46; İbn Mâce, ikâmet 79.
[675] Tirmizî, tahâret, 3-4.
[676] Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ,* II, 40.
[677] Tirmizî, imân, 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 231,233; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafa*, I, 31-32.
[678] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, V, 392- 410.
[679] Mâtürîdî, *a.g.e*, V, 370.
[680] Mâtürîdî, *a.g.e*, V, 485-87; Tevbe, 9/111; Nisa, 4/74, Saf, 61/10-11.
[681] Bkz. Buhârî, imân 1; Müslim, imân 22, Tirmizi, imân 3.

nefsi terbiye ile irâdesini güçlendirir. [682] İnsan daha sabırlı ve tahammüllü olur. Maddî gıdalar bedeni ve nefsi besleyip güçlenmesini sağladığı gibi, *namaz, zekât, hac, zikr, Kur'ân okuma ve oruç* gibi ibâdet ve taatlar da ruhu besleyip güçlenmesini temin eder. Oruç, günâhlara karşı bir kalkan ve yerine göre koruyucu bir kaledir, her an Allah'ı hatırlama yanında açlığı ve bitkinliği tatmadır, her fırsatta açları ve çaresizleri hatırlamadır, onlarla özdeşleşmedir. Oruç, yalnız aç kalma değil göz, kulak, burun, ağız, kalp, el, ayak vs. tüm organlarla haramlardan, tüm kötü ahlâk örneği olabilecek tüm davranışlardan sakınmadır.[683] İnsanı cehenneme sürükleyen kötülüklerden uzaklaşan cehennemden de uzaklaşır ve Reyyan kapısından cennete girer.[684] Oruç, şefkât ve cömertlik hislerini ortaya çıkarır. Oruç ibadetinin hikmeti aç kalarak fakirlerin halini anlamaktır. Kalkan, sahibini düşmandan koruduğu gibi oruç da aynı şekilde kişiyi hastalıklardan, kötülüklerden ve günâh işlemekten korur. Oruçlu, kötülüğü başlatan kişi olmayacağı gibi, kendisine fena söz söyleyen ve kavga etmek isteyenlerin bu davranışlarına karşılık "*ben oruçluyum*"[685] diyerek nefsine hâkim olacak ve kendisini kavganın içine çekmek isteyenlere uymayacak, böylece oruç, bir kalkan gibi kişiyi kötülüklerden korumuş olacaktır.[686] Oruç, bir nevi sabır eğitimidir. Oruç vasıtasıyla helâlleri bile uzun bir müddet terk etmeyi öğrenip bunu alışkanlık haline getiren insan, haramlardan kesin şekilde uzak durmayı öğrenir. Oruç, kişiyi sabırlı kılar. Özellikle, bazı kötü alışkanlıklarına mahkûm olan bir kişiyi, belirli bir süre zarfında, oruçtan başka hangi kuvvet bu alışkanlıklarından alıkoyabilir? Alışkanlıklardan uzak durmak büyük bir sabır işidir. Böylelikle akıl, oruç tutanların övgüye değer olduğunu anlar.[687] Mâtürîdî de, "*yemeden içmeden el çekmiş zümre yani melekler gönüllerde yüksek mevkidedirler"*[688] der.

Oruçta insanî, ahlâkî, psikolojik, sosyolojik ve sıhhî yönden birçok hikmetler bulunmaktadır.[689] Bedenî ve behimî arzuları besleyen maddî gıdaları azaltarak cismânî tarafını da zayıflatır. Bedenin zekâtı oruç insanı nefsinin hâkimiyeti altında ezilmekten kurta-

---

[682] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 254.

[683] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, I, 344.

[684] "Cennette Reyyan denilen bir kapı vardır. Oradan oruçlular girer." Buhârî, savm 4; Müslim, sıyam 30.

[685] Bkz. Buharî, savm 9; Müslim, sıyam 163.

[686] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 344.

[687] Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 254.

[688] Mâtürîdî, *a.g.e*, s. 254.

[689] "*Oruç tutunuz, sıhhat bulunuz*" Aclûnî, *Keşfü'l-Hafa*, II, 33; "*Oruç bir kalkandır*." Buhârî, savm, 2, siyam, 30; *"Oruç benim içindir, onun mükâfatını ben veririm."* Buhârî, savm, 9, Müslim, siyam, 30.

rır. Az yemek, az uyumak ve az konuşmak sûretiyle cismaniyetin mağlup ve mahkûm, ruhaniyetin galip ve hâkim duruma geçmesini temin eder.[690]

Sonuç olarak birçok hikmetleri içeren, ferdi ve toplum hayatında sağlık, barış ve huzuru sağlayan, kulluğun göstergesi ibâdetlerden olan oruç, insanı melekler gibi övgüye değer yapmakta Allah'a yakınlaşmayı idrâkle en güzel ahlâkî davranışları kazandırarak âdeta melekleştirmektedir. Oruç, görür gibi Allah'a inanmanın ve gerçek anlamda Allah'tan korkmanın bir sembolüdür. Hiç kimsenin kendisini görmediği zamanlarda orucunu bozmayan bir mü'min, gerçekten Allah'tan korkan, Allah'ı görür gibi (*ihsan*) ona inanan kişidir. Oruç, kişiyi kötülüklerden koruduğu gibi, cehennem ateşinden de korur, Allah'ı hatırlatır, sorumluluk duygusunu geliştirir. Allah korkusu kalblere iyice yerleşir, bunun olumlu tesiri ile de insan davranışlarını kontrol altına alarak her türlü kötülükten uzaklaşmış olur. Orucun farz olmasındaki hikmet, Allah'a karşı kulluk görevini yerine getirmek ve kötülüklerden sakınmaktır. Oruç tutmakla bir süre nimetlerden uzak kalan kimse bunların değerini daha iyi anlar. Sahip olduğu nimetleri israf etmemesini ve nimetleri kendisine veren Allah'a daha çok şükretmesini öğrenir. Nimetlere şükür ile de onların çoğalmasına vesile olur. Yılın diğer günlerinde yiyecek bulamayıp, açlık ve yokluk çekenlerin durumunu hatırlar, dolayısıyla aç ve açıkta bulunan insanlara yardıma koşma, onların ihtiyaçlarını giderme gayreti göstermeye iterek, zekât ve sadaka gibi fiili bir şükür yapmayı öğrenir ve idrak eder. Diğer bir hikmetiyle de oruç, insan organların uzun süre dinlenmesini sağlayarak sıhhatini korur; kişiye güç ve zindelik verir.

2.7.2.3. Hac

Hac, İslâm'ın evrenselliğinin, birlik ve beraberliğinin, ırk, renk, cinsiyet, dil, ülke ve kültür ayırımı yapmadan mü'minlerin kardeşlik ve eşitliğinin temsil edildiği bir ibadettir. Hac, farklı dil, ırk, bölge ve kültürlere, sosyal konum ve ekonomik güce sahip insanların eşit statüde ve aynı renk ve tip elbiseler içinde toplanmasıdır. Bu bir bakıma âhirette Yaratıcının huzurunda dirilişi ve toplanışı hatırlatır, âhiretteki diriliş ve toplanma bilinci kazanmasında ona yardımcı olur. Mâtürîdî emir ve yasakların hikmetini çeşitli sebeplere bağlayan Allah'ın çeşitli sebeplerle insanları imtihan ettiğini de söylemektedir.[691] Mâtürîdî'ye göre haccın ömürde bir defa yapılmasının hikmeti, ibâdetin beyaz

[690] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, I, 344; Bkz. İbn Mâce, sıyâm, 44.
[691] Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 116 vd, 274.

kefen gibi ölüm ve dirilişin provası olması, mahşeri andırmasıdır. İnsan hayatta bir defa ölür. Mahşer de bir defa olacaktır.[692]

Kudret ve ıstıtaat'ı açıklarken Mâtürîdî "*yoluna gücü yetenlerin o evi hac amacıyla ziyaret etmesi Allah'ın insanlar üzerine bir hakkıdır*"[693] âyetinde kişi azık ve bineği bulmadan hacca dâir fiilleri işleme imkânı elde edemez, kudret olmadan hac farz olmaz,[694] der. Bir sahabinin, "Hac yapmayı farz kılan şey nedir?" şeklindeki sorusuna Hz. Peygamber, *"Azık ve binit"*[695] cevabını vermiştir. Hac ibâdeti maddî imkânları olanların yapması gereken bir ibâdettir. Mâtürîdî'ye göre hacda ziyaret edilecek yerlerin ziyaretiyle ruhlar dirilir, salih ameller yapılarak nefisler de temizlenir. Haccın hikmetlerinden biri de ruhların dirilmesi ve nefislerin tezkiyesidir.[696] Hac sırasında dünyanın her tarafından Kâbe'ye gelen müslümanlar, aralarında önceden yapılmış herhangi bir anlaşma olmaksızın aynı fiilleri aynı şekilde gerçekleştirirler. Böylece müslümanlar, birbirlerinden habersiz olarak aynı ideallere yönelik bir gayret içinde bulunduklarını farkederler; bu arada kendileri dışında milyonlarca insanın aynı amacı paylaştığının bilincine ulaşırlar. Hac sadece bedenimizin seyahati değil, aynı zamanda ruhumuzun da seyahatidir. Tavaflar, ibadetin anlamını içselleştirir.

Hac ihrama girerken büründüğü ihram örtüsü ile kabre girerken bürüneceği kefenin aynı olduğunu gösterir. "*Hac ve umreyi peşi peşine yapınız. Çünkü bu ikisi, körüğün demir, altın ve gümüşteki pası yok ettiği gibi, fakirliği ve günâhları yok eder. Makbul hac (içinde masiyet olmayan) için karşılık, ancak cennettir*."[697] Arafat da mahşer meydanındaki gibi herkesin eşit seviyede olduğu hissini öğretir ve yaşatır. İbâdetlerdeki asıl hikmet, ahlâk ve ruh güzelliğini olgunlaştırarak insanı dünyada huzurlu mutlu yaşatıp cennete ehil hale getirmektedir. Meselâ kurban, nefsi, bedeni Allah yolunda feda etmenin adıdır. Kişi bazen kâfirlere tebliğle, tehlikelerle mücadeleyle, nefisle, cihâdla, gece namaz kılmakla bedeni kurban eder.[698] Hac esnâsında hiçbir şeye zarar vermemek esas olduğundan insanın çevresiyle ilişkisinde son derece dikkatli davranması gerektiği ortaya çıkar.[699] Bitki ve canlılara karşı gösterilmesi gereken hassâsiyet, kişiye başka zaman-

---

[692] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, I, 568-9.
[693] Âl-i imrân, 3/97.
[694] Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 414.
[695] Tirmizi, hac, 4, 111, 177.
[696] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, I, 572.
[697] Tirmizi, hac 2.
[698] Mâtürîdî, *a.g.e*, X, 628-9.
[699] Bkz. Bakara, 2/158, 196-200; Âl-i İmrân, 3/96-97; Mâide, 5/95-96; Hacc, 22/26-29, 33-34.

larda kazanamayacağı ölçüde bir duyarlılık sağlar. Bunun yanında öfkelenmemek, kimseyi incitmemek ve güler yüzlü olmak gibi ahlâkî davranışlar da haccı gereği gibi yerine getirenlerin elde edecekleri mânevî kazançlar arasında yer alır.

Sonuç olarak İslâmın beş temel esasından biri olan hac birçok hikmetleri içeren, ferdi ve toplum hayatında barış ve huzuru sağlayan, kulluğun göstergesi ve nişanesi ibâdetlerdendir. Hac, imân ve ibadet bilincinin derinleştiği, kardeşliğin duygu ve davranışlara yansıdığı, İslâm dinine mensup olmanın gurur ve heyecanının, sabır ve hoşgörünün, yalnızlığın, mahşer duygusunun iç içe yaşandığı bir zamandır. Matûrîdi düşüncesinde hac, mü'minin kendi kendisinin farkına varma sürecidir. Hacca giden kimsenin manevi duyguları doruk noktasındadır. Yaratıcı'dan af ve mağfiret diler. Diğer mü'minlerle birlikte telbiye'yi okur, Kâbe'yi tavaf eder, Arafat'ta vakfe yaparken, kendisi, âilesi ve bütün müslümanlar için gönülden içten duâ eder. Bu coşku ve heyecanla gözlerden akan yaşlar, günâhlara keffaret, ruhlara şifa olur, anasından doğduğu gibi tertemiz memleketine döner, "Allah katında makbul haccın karşılığı ancak cennettir" nebevi müjdesiyle geri kalan hayatını düzenli ve planlı cennet misali yaşamaya çalışır.

2.7.2.4. Cihad

Cihad, "*güç ve gayret sarfetmek, bir işi başarmak için elinden gelen bütün imkânları kullanmak*" mânasınadır. Geniş manasıyla cihâd, "*dinî emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve başkalarına öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışmak, İslâm'ı tebliğ, nefse ve dış düşmanlara karşı mücadele vermek, hakkı üstün ve hâkim kılmak için elden gelen gayreti sarfetme*"dir.[700] Mâtürîdî'ye göre düşmanla, şeytanla ve nefisle olmak üzere üç şekilde cihâd yapılır.[701] Nefis, mal ve zekâtla da cihad olur. Çünkü hadiste "*Asıl mücahid nefsiyle cihâd edendir*"[702] buyrulmuştur. Allah yolunda düşmanla mücadele edilirken itaati de terketmemek gerekir.[703] Allah rızâsını kazanmaya yönelik bütün gayretler cihâd kavramı içinde mütalaa edilir. Cihâdın hikmeti insanları küfürden imâna, cehâletten ilme, zulümden adâlete ve fuhşiyattan iffet ve ahlâka yöneltmek içindir. Yeryüzünde cihâddan daha büyük bir vazife olmadığından bütün peygamberler bu görevi ifâ etmişlerdir. Peygamberlerin gönderilme hikmeti insanları iki cihan saadet ve mutluluğuna ulaştırmak, gerekli olan kılavuzluğu üstlenmek, dini konularda onları ay-

[700] Bkz. Tehânevî, *a.g.e,* "cihâd" mad; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "Cehd" mad..
[701] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 116.
[702] Bkz. Tirmizî, feza'ilü'l-cihâd 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 20, 22.
[703] Mâtürîdî, *a.g.e*, II, 116.

dınlatmak ve yol göstermektir. Âyet ve hadislerde cihadın hikmetleri anlatılır.[704] Hadislerin çoğunda Allah yolunda malı ve canı ile veya her ikisiyle cihâd edenin, insanlığın mutluluğunu sağlama ve Allah rızâsına ulaşma yolunda elde edeceği manevî dereceler özendirici anlatımlarla dile getirilmiştir.[705] Hadislerin bir kısmında Hz. Peygamber, muhatabının durumuna göre, bazan anne ve babaya hizmet etmeyi, bazan da hac ibâdetini yerine getirmeyi cihâd saymıştır.[706] Mâtüridi'ye göre cihâd, müslümanın Allah'a kulluk ve onun rızâsını temin için İslâm esaslarını öğrenme, öğretme, ferdî ve içtimaî planda yaşama, yaşanmasına çalışma, İslâm'ı tebliğ ve bu hususlarda içte ve dışta karşılaşacağı engelleri aşma konusunda içinde bulunması gereken şuurlu ve sürekli gayret halini ifâde eder. Âyet cihâdın bu kapsamlı anlamını içerir.[707]

Mâtürîdî'ye göre insan nefsiyle lezzetleri ve şehvetleri isteyip istememekle, yaratıklar arasında onlara yardım etmekle, acıma ve korkulara göğüs germekle de cihâd yapar. Dünyada maişet için sabrederek çalışmak da Allah yolunda bir nevi cihâdtır.[708] Ona göre cihâd yaratıcının emrine kâfir gibi cevap vermemek değil, O'na güvenen kul gibi sözünü dinleyip cevap vermektir.[709] Cihâd savaş halinde kâfire kılıçla, münâfığa da hadlerle olur.[710] Mal ile cihâd, Allah'ın insana ihsan ettiği mal ve servetin yine Allah yolunda harcanmasıdır. Çünkü "*müşriklere karşı mallarınızla, canlarınızla ve dillerinizle cihâd edin*"[711] denmiştir.

---

[704] "*Ey inananlar! Sizi acı bir azaptan kurtaracak kazançlı bir yol göstereyim mi? Allah'a ve Rasûlü'ne inanırsınız, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihâd edersiniz. Eğer bilirseniz sizin için en iyisi budur."* Saff, 61/10-11; "*İnanan, hicret eden ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihâd edenlerin, Allah katında dereceleri daha büyüktür. İşte kurtuluşa erenler onlardır"* Tevbe, 9/20. gibi cihâdı konu edinen âyetlerde îmân, hicret, Allah yolunda malla ve canla cihâd unsurları zikredilmekte ve bu hasletlere sahip bulunanların Allah ile olan dostluklarına sadık kaldıkları, ebedî mutluluğa ve her şeyin üstünde Allah rızâsına ulaşacakları ifâde edilmektedir. Meselâ bkz. Nisâ, 4/95-96, Tevbe, 9/20-21, Hucurât, 49/15; Cihadı konu edinen birkaç hadis-i şerif de şöyledir; "*Zâlim bir yönetici karşısında hak ve adâleti açıkça söylemek, büyük bir cihâddır*" İbn Mâce, fiten 20; *"Kim Allah'a gerçekten imân ederek ve sözüne gönülden bağlanarak O'nun yolunda cihâd etmek için at beslerse, o atın yediği, içtiği, gübresi ve idrarı kıyamet gününde o kimsenin sevapları arasında olacaktır."* Buhârî, cihâd 45; "*Ey insanlar! Düşmanla karşılaşmayı istemeyin. Allah'tan afiyet dileyin. Onlarla karşılaştığınızda ise, sabredin. Bilin ki Cennet kılıçların gölgesi altındadır"* Buhârî, cihâd, 22; "*Mü'min kılıcı ve dili ile cihâd eder*." *Müsned*, VI, 387.

[705] "*Allah yolunda cihâd, iman ve amellerin en faziletlisidir."* Müslim, imare 117; Tirmizi, cihâd 32. "Cihâd kıyamete kadar devam edecek bir farzdır." Buhârî, cihâd 44. "Mü'min kılıcı ve dili ile cihâd eder." Ahmed b. Hanbel, Müsned, VI, 387.

[706] Buhârî, edep, 2; hacc 1, 4, 5, Müslim, birr, 1, İbn Mâce, menâsik 8.

[707] Bkz. Ankebût, 29/69; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 116.

[708] Mâtürîdî, *a.g.e*, IX, 634-5.

[709] Mâtürîdî, *a.g.e*, V, 177.

[710] Mâtürîdî, *a.g.e*, X, 95.

[711] Bkz. Ebû Davud, cihâd 18, Nesai, cihâd 1.

Mâtürîdî'ye göre mal ve çocuklar oyun ve eğlence için değil, hikmetle yani imtihan için verilmiştir.[712] Çocukların maişet derdi bir imtihan vesilesidir,[713] bu da bir nevi cihâddır. Kişinin çalışması ibadet olduğundan zekât ibâdeti de Mâtürîdî'ye göre malla yapılan cihâda girer. Allah malları ve evlatları imtihan için yaratmıştır ki onlar hakkında emir ve nehiylere karşı nasıl amel işleyecektir.[714] Zekât, dünyada âhiret hayatını dünya malıyla satın almanın diğer bir adıdır.[715] Hakîm Allah işinde ve hükümlerinde hep hikmeti gözetir.[716] Cihâd, kişinin malıyla, canıyla Allah'ın dinine yani onun yayılmasına yardım etmesidir.[717] Cihâdın hikmeti ebedi hayatta canlı kalmak içindir.[718] İnsanların inançlarını rahat yaşamalarıdır. Allah ile kul arasında konulan engelleri, konulan duvarları kaldırma gayretidir. İnsanın kendi özgür iradeleriyle seçim yapabilmesidir.[719]

İnsanlar bencil, menfaatine düşkün, saldırgan ve hükmetmeye tutkun bir tabiata sahip olarak yaratılmışlardır. Onun için milletler uyanık ve hazırlıklı olmazlarsa öbür milletlerin saldırısına uğrar, hâkimiyet ve bağımsızlıklarını yitirir, başkalarının esiri ve kölesi olma durumuna düşerler. İşte bunun için Allah cihâdı farz kılmış, şehit olmayı veya gazi olmayı manevi rütbelerin en önemlileri arasına koymuştur. Müslümanların yaptıkları savaşlar yağma, talan, ganimet elde etme, şan ve şöhret kazanma savaşları değil, savunma ve zulmü ortadan kaldırma mücadelesidir. Cizyenin hikmeti de boyun bükmeyi ve toplumda birliği beraberliği sağlamak içindir.[720]

İslâmın cihâd emri beşeriyetin, dünya insanlığının barış ve huzur içinde hayatını devam ettirmesidir. Cihâdın hikmeti dünya barışı için olmasıdır. Bu hikmet gereği yerine getirilmezse dünyada barış ve huzurdan söz edilmesinin imkânsız hale gelebilir. Mâtürîdî'ye göre cihâd, bütün vakitleri, zamanları kapsar. Eğer cihâd terkedilirse düşmanın galebe olmasından korkulur. Dini hayat ve canlar, bedenler telef olur. Zaten namaz, zekât, oruc, hac gibi ibâdetlerin yapılması da maddî ve manevî cihâda teyakkuzda bulunulması içindir.[721] İbâdetlerle kişi can ve mal ile fedakârlık yapmayı öğrenir, hac ve namazdaki beden hareketleriyle de idmanlı ve hazır hale gelir. "*Küçük cihâddan dönüp*

[712] Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 187.
[713] Bkz. Enfâl, 8/28.
[714] Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e*, X, 43-4.
[715] Mâtürîdî, *a.g.e*, V, 485.
[716] Mâtürîdî, *a.g.e*, V, 337.
[717] Mâtürîdî, *a.g.e*, V, 269.
[718] Bkz. Enfâl, 8/24, Yunus, 10/28; Ankebut, 29/64.
[719] Mâtürîdî, *a.g.e*, V, 337-8.
[720] Mâtürîdî, *a.g.e*, V, 340.
[721] Mâtürîdî, *a.g.e*, I, 568-569.

geldik, kalbimize karşı açtığımız büyük cihâda başladık"[722] meâlindeki sözün Hz. Peygamber'e nisbeti bazı tereddütler taşıyorsa da mânâ bakımından doğrudur. Nitekim O, "*asıl mücahid Allah yolunda nefsiyle mücadele edendir'*'[723] demiştir.[724]

Özetle Mâtürîdî'ye göre cihâd, kişinin malıyla, canıyla Allah'ın dinine yani onun yayılmasına yardım etmesidir. Cihad bir nevi imtihandır. Allah malları ve evlatları imtihan hikmetiyle yaratmıştır ki onlar hakkında emir ve nehiylere karşı nasıl amel işleyecektir. Yani mal ve evlatlar şükür ve sabır aracı olması hikmetiyle verilmiştir. Bize ve onların başına gelen nimet ve güzelliklere şükür, fakirlik, hastalık, musibet ve kötülüklere de sabır gösterilecektir. Böylece şükür ve sabır da imanın pratik görünümü salih ameller olarak ortaya çıkmış olmaktadır. O halde mal ve çocuklar oyun ve eğlence (*abes ve lehv*) için değil imtihan hikmetiyle emanet ve lütuf olarak verilmiştir. Çünkü maişet derdi de bir imtihan vesilesidir, meşakkatlidir yani bir nevi cihâddır. Kişinin çalışması ibadet olduğundan zekât ibâdeti de Mâtürîdî'ye göre malla yapılan cihâda girer.

Düşünürümüz Mâtürîdî'ye göre düşman, şeytan ve nefisle olmak üzere cihâd yapılır. Hakiki mücahid nefsiyle mücadele edendir. Yani nefis ile ibadetlere riâyet, nehiylerden kaçınmak ve sabretmekle, malın da zekâtını vermekle cihad olur. Ruhlar ilim ve hikmetle ihya olur. Hak, hakikat ve hikmet üzere olmak da bir nevi cihattır. Diğer bir deyişle hikmetlerle bezenmiş dünya tarlasında hak ve adalet hikmet üzere olmak, onları nefis, şeytan düşmanlarına karşı açıkça söylemek, onlara sırt dönmeden savunmak da büyük bir cihaddır. Mâtürîdî'nin hikmet bakış açısıyla *zekât, infâk* ve *sadaka* dünyada âhiret hayatını dünya malıyla satın almanın diğer bir adıdır. Hakîm Yüce Allah işinde ve hükümlerinde hep hikmeti gözetir. Hakîm Yüce Yaratıcı'nın abesle işi asla olmaz. Binbir türlü hikmetlerle bezenmiş ibâdetleri eda etmekle kişi can ve mal ile fedakârlık yapmayı öğrenir. Hac ve namazdaki beden hareketleriyle de kişi bedeni/ruhî idmanlı ve dünya-âhiret hayatına hazır hale gelir. Mâtürîdî'ye göre cihâdın hikmeti dünyada ve ebedî hayatta canlı kalmak içindir. Bütün ibadetler de aslında bu canlılığa birer yardımcıdırlar.

[722] Aclûni, *Keşfü'l-Hafa*, I, 424.

[723] Tirmizi, fezâilu'l-cihâd 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 20, 22.

[724] Bkz. Topaloğlu-Çelebi, *a.g.e*, s. 64.

SONUÇ

Mâtürîdî'nin Kelâm İlmi'nde birçok konuyu açıkladığı anahtar kavram "hikmet"tir. O, hikmet anlayışını Fıkıh İlmi'nde de göstermiş, ibâdet ve muâmelât meselelerinde konuları hikmet ile açıklamıştır. Hikmeti sözlük anlamı için Mâtürîdî, *her türlü işte sağlamlılığı*, başka bir deyişle, *gerçeğe isabet* manasını tercih eder. O'nun *Kitabu't-Tevhid* ve *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı eserlerinde hikmeti; *Kur'ân'ı anlayıp bilmek, derin anlayış kabiliyeti, söylediği şeyde isabet etmek, her şeyi yerli yerine koymak, hadleri ve sırları anlamak, hükmederken ayrım yapmamak, yargılardan adil olmak* gibi anlamlandırdığını da görmekteyiz. Hikmet'in zıddı *sefeh,* her şeyi uygun olduğu yerden başka bir yere koymaktır. Sefeh yani hikmetsizlik rubûbiyete aykırıdır, asla düşünülemez. Mâtürîdî hikmet anlayışını *Allah'ın sıfatları ve ilâhî fiilerin hikmet üzere olması ile salâh-aslâh, hüsün-kubuh ve teklif-i mâ lâ yutak* üzerine temellendirir.

Allah, hikmeti icabı olarak önce bu kâinatı, sonra bir takım nebât ve hayvanları, daha sonra en mükemmel varlık olarak insanı vücuda getirmiştir. Hakîm bir yaratıcı tarafından hikmete binaen bu âlemin yaratılması, evrenin ve içindeki canlıların hikmetle imtihan için yaratılan insanın hizmetine verilmesi, ölümün, âhiretin de ilâhî fiillerle yaratılan her şeyin hikmete göre yaratıldığı gerçeğini Mâtürîdî açıklar. Allah'ın kader ve kazâsı ise hikmetledir. Kader ve kazâ kavramları hikmet ile ilişkilidir ve temel prensibi de Yüce Allah'ın insanların her türlü eylemlerini bilen ve hikmetiyle yaratan olduğudur. Mâtürîdî kazâyı *Allah'ın yaratması*, kaderi de *Allah'ın bilmesi* ile ilişkilendirerek hikmet bakış açısı ile açıklar.

Mâtürîdî'ye göre akıl, bilgi kaynaklarından biridir. Allah'ın hikmeti gereği akıl insana verilmiştir. İnsan onunla diğer canlılardan onu kullanması oranında ayrılır. İnsan akılla diğer canlılar üzerine hâkimiyet kurar, iyiyi kötüyü ayırır, onunla bilgiye sahip olur, evreni tefekkür eder, istidlâl yapar ve yaratıcıyı bulur, tanır ve inanır. Yani îmânı elde eder. Böylece dünyada ve âhirette huzuru yakalar. Bu sebeple akıl yüce yaratıcının hikmetle yarattığı bir rahmetidir. O'na göre akıl ile hikmet birçok yönden aynı manadadır. Akıl cevherinin insana verilmesinin asıl hikmeti Allah'ı, O'nun fiillerini ve âlemdeki hikmetini bilmek, Yaratıcının isteği doğrultusunda hikmet ve imtihan dünyasında kulluk görevini yapıp dünya ve âhirette saadeti, mutluluğu elde etmektir. Mâtürîdî'ye göre bu âlemin yaratılmasının hikmeti imtihan olabilmesi ve imtihanı kazanabilmesi aklı kulla-

nabilen en şerefli olan varlık yani "insan" içindir. Âlem, hayat şartlarını oluşturan hikmetli, hâkim bir yaratıcının hikmetiyle oluşturduğu bir tarladır. Hakîm Allah insanın yararı için ona nimet olması için bu âlemi yaratmıştır. Her bir zerresinde bir hikmet vardır. Bu hikmet bir yönüyle tabiatın, insanın yaşama şartlarına ve tasarrufuna uygun bir şekilde yaratılması biçiminde tezahür ederken diğer bir yönüyle de evrendeki sanatkârane yaratılışın yaratıcısına işâret etmesi, böylece insanı şükür ve ibâdete yönelterek onun öteki dünyadaki kurtuluşuna hizmet etmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. En şerefli yaratılan (*eşref-i mahlûkat*) insan diğer varlıklar adına halife olarak kulluğu yapacaktır.

Mâtürîdî'ye göre zararlı nesnelerin yaratılış hikmeti de insanın hayatta yaşayabilmesi için tecrübe kazanması, eğitilmesi, insanın âciz, yaratanın tam ve mükemmel olduğunu idrâk etmesi, Allah'a yönelmesidir. Çirkin, kötü, zararlı ve acı hissedilmeli ki güzel, iyi, faydalı ve tatlı idrâk edilebilsin, değeri anlaşılsın. Yaratıcının merhameti idrâk edilebilsin ki imtihan kazanılabilsin. Herşeyden münezzeh ve müstağni özelliğini bu şekilde öğrenmeye istidlâl edilsin diye zararlı nesneleri yaratmıştır. Mâtürîdî, *acı veya zehirli hiçbir nesne yoktur ki onda müzmin bir hastalığın ilacı bulunmasın*, diyerek zararlı nesnelerin bir hikmetini şifâ olarak yaratıldığını da belirtir.

Mâtürîdî düşüncesinde âhiret hayatının başlangıcı olan ölüm hikmettir, nimettir, lütuftur. Ölüm ve ecel, sonsuz hayatın başlangıcı ve kapısıdır. Ölüm bir nevi dünya zindanından çıkış ve Cennet bağlarına doğru yolculuğun başlangıcıdır. Mâtürîdî'ye göre âhiret hayatı yaratılmasaydı Allah'ın insanları yaratması, sırf onları yok etmek amacıyla olurdu. Bu amaçla yaratması ise abes, batıl ve sefihlik, hikmete aykırı olurdu. Ona göre insanın yaratılışının yakın amacı dünyada imtihanı kazanması iken, nihai amaç öteki hayatta onun ebedi mutluluğa kavuşmasıdır. Mâtürîdî şefaatı Allah'ın hikmeti gereği günâhkâr mü'minlere hikmet, lütûf ve ikrâmı olarak anlar. Ona göre şefaat hikmet, rahmet, lütuf ve fazldır. Allah'ın kendisine inanan günâhkâr kullarına bir ikrâmıdır. Büyük günâh işleyenlere şefaat dileme, duâ ve niyazı adâletin ve hak talep etmenin gereği değil, ilâhî lütûf ve kerem sâyesinde kabule şâyân olur. Mâtürîdî'nin şefaat konusuna hikmet bakış açısıyla bakması, âyetleri de objektif olarak yorumlaması, şefaati de akli temellere oturtması bizce de uygundur. Çünkü hikmetin iki şeklinden birincisi adl, ikincisi de fazldır. Allah'ın güç yetirdiği lütûfkârlığın ise asla sonu yoktur. Mâtürîdî'ye göre şefaat de hâkim olan yaratıcının fazlındandır. O'nun fazlına kimse tahdid koyamaz. Şefaat de hikmet üzeredir. Dünyada yapılan iyiliklerin, hayır ve hasenâtın da dünyada âhi-

rette faydası, şefaatı olacaktır. Mâtürîdî'nin hikmet sisteminde imân, ibadet ve ahlâkın en doruk noktasındaki Hz. Muhammed (s.a.s.) dünyada ve âhirette *Makam-ı Mahmud* yani en kapsamlı şefâat sahibidir. Mâtürîdî de nübüvvet de hikmettir, Allâh'ın insanlığa bir rahmetidir. İnsan hakîm bir yol göstericinin anlatması ve açıklaması durumunda hikmet ve ilmi kabule hazır bir mahiyette yaratılmıştır. Allah'ın kullarına karşı şefkât ve merhameti, hikmeti gereği onların eksikliklerini giderip kemâle erdirmek, hikmet ve ilimde yüksek derecelere ulaştırmak için yardım elini uzatmasıdır. Allah, bütün kullarıyla konuşmadığından onların arasından elçiler seçerek onlarla konuşmuştur. Dünya ve âhiret saadetine kavuşabilme yollarını öğrenebilecekleri rehberler her zaman ve her millete mutlaka gelmiştir. Peygamberlerin gönderilme hikmeti de insanları dünya ve âhiret saadetine ulaştırmak, rehberlik ve öğretmenlik yapmaktır. Onlar insanlara hem dünya hem de âhirette rehber olmuşlardır. Mâtürîdî'ye göre peygamber gönderilmeseydi âlemin yaratılmasının da bir hikmeti kalmazdı. İbadetlerin nasıl ve ne şekilde yapılacağını öğretenler peygamberler olduğu gibi dünyaya âit meslekleri ve yapılış şekilleri konularında da peygamberler önder, rehber olmuşlardır. Onların gönderiliş hikmeti insana insanca yaşamayı göstermektir. Peygamberlerin hayatlarından hikmet derslerini çıkaranlar, onların yollarına uyanlar dünya ve âhirette saadeti, huzuru yakalamış olurlar.

Mâtürîdî'ye göre hayrı da şerri de yaratan Allah'tır. Bu sebeple yaratılmasındaki hikmeti bilmeden şerri kesbetmek, kötü bir iş olduğundan, mesuliyyeti ve cezayı icabettirir. Allah şerri, hikmeti icabı yaratmış, fakat insanlara şerden korunma yollarını da bildirmiş ve ona şerden korunabilme kudretini vermiştir. İnsan bu kudret ve kabiliyeti yerinde kullanmaz, hayır yapmak varken onu yapmayıp şer işlerse, şerri kendi irâde ve kudretiyle kesbettiği için elbette sorumlu tutulacak ve cezaya çarptırılacaktır. Esasen bu dünya imtihan yeridir. İnsan bu dünyada Allah'ın emirlerini tutarak, hakikât ve fazilet yolunda yürürse, öbür dünyada ebedi saadete erecek, fıskü fücur ve şer yollarından yürürse ebedi azaba müstehak olacaktır. O halde, bu imtihan yerinde şer namına hiçbir şeyin bulunmaması, âlemin yaratılmasındaki gâyeye ve hikmete aykırıdır. Mâtürîdî'ye göre hikmetlerle dolu ibâdetlerin faydası insanadır. Namaz, oruç, zekât, hac ve cihâd vb. ibâdetlerin her birinin ayrı ayrı sayısız hikmet ve faydaları vardır. Emir ve nehyin hikmeti insanadır ve Allah'ı tanımaktır. Çünkü Allah, canlıların içinden insan türünü kendisini tanımakla mümtaz kılmıştır. Onları kendini tanıma yollarından uzak tutması mümkün değildi, tıpkı yararlı olan bir şeyden uzak tutmasının mümkün olmayışı gibi. Allah, kendi birliğine

ve hikmetine kılavuzluk eden bir âlem yaratmıştır. O'nun, mükellefleri buna vakıf olmaktan mahrum bırakması düşünülemezdi. Allah'ın fiilleri hikmetten uzak olamaz. Allah evreni insan için, insanı da kulluk etmesi, şükretmesi için yaratmıştır. Akıl sahibi olan her insan Allah'ı bilmek ve O'na inanmakla mükelleftir. O'nun varlığını anlamak ve bilmek için kendimize, kâinata ve oradaki yaratılış hikmetlerine bakmak yeterlidir. En büyük hikmet Kur'ân'ın hikmetidir. O da üzerinde düşünerek, tefekkür ederek elde edilir. Sonra nebevi hikmettir, onu da, Hz. Peygamber Kur'ân'ı nasıl ahlâk haline getirip yaşayan Kur'ân olduysa, o şekilde yaşamakla elde edilir. Diğer hikmetler amacına uygun tefekkür, tezekkür ve çabayla elde edilir. Bu dünya ise hikmetler dünyasıdır. Nesnelerin, olay ve olguların, duyu ve haber verilerinin algılanması ve tanınmasının; evrendeki hikmet ve delilleri, iyiliği ve kötülüğü, doğru ve yanlışları kavramanın; insanların fiillerinin iyi ve kötü olarak değer derecesinin tespitinin yegâne yolu akıl ve istidlâldir. Kâinat birçok hikmet, incelik ve delillerle dolu yaratılmış ve bunları anlaması için akıl ve düşünebilme özelliğine sahip olan insana sunulmuş, hikmet de öğretilmeyeni öğrenme, amaçlı iş yapma ve yaptığı işi sağlam yapma yetisi olarak insana verilmiştir.

Düşünürümüz Mâtürîdî bu ve benzeri görüşleriyle Ehl-i Sünnet çizgisinde akla ve ilme uygun, ifrat ve tefritten uzak, uzlaştırıcı bir tarzda nassları yorum yapan, dini problemlerin çözümünde felsefi usulleri de kullanabilen, İslâm dininin ve akîdesinin bütün zamanlara her devre uygun ve cihanşumûl bir hak din olduğunu vurgulayan bir mütefekkir olduğu düşüncesindeyiz. Hayatı boyunca Ehl-i Sünnet akidesini öğretme ve müdafaa uğrunda gayret gösteren Kelâm ilmi'nde imam kabul edilen Mâtürîdî'nin, Âlemü'l-hüda, İmâmü'l-hüda, İmâmü'l-mütekellimin (*Kelâm âlimlerinin lideri*) gibi daha birçok lakâpla anılması bile onun dinî ilimler sahasındaki yerini gösteren ipuçları olarak görülebilir. Kendinden sonrakilerin büyük bir çoğunlukla onun yolunu takip etmeleri de bunun bir kanıtıdır. Düşünce sistemini "*hikmet*" üzerine bina ettiği görüşündeyiz. Allah'ın "*Hikmet*" sıfatı temelinde Hakîm olan Yaratıcının fiillerinin hikmet üzere olduğu fikri, Mâtürîdî açısından merkezi öneme sahiptir. Onun hikmete dayalı kelâmı ve felsefesi, günümüz insanının anlamsızlık sorununa çözüme getirebilecek bir potansiyele sahiptir. Çağlara ışık tutan metod ve görüşlerinin daha kapsamlı incelenmesi, gün yüzüne çıkarılıp insanlığın hizmetine sunulması gerektiği kanaatindeyiz.

BİBLİYOGRAFYA

Abdulbaki, M. Fuad, *Mu'cem-ul Müfehres*, İstanbul 1982.

Aclûni, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzilü'l-İlbas,* Beyrut 1405.

Açıkel, Yusuf, "Nefsini Bilen Rabbini Bilir, Hadis mi, Kelâmı Kibar mı?" *Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhîyat Fak. Dergisi,* sy, 5, Yıl: 1998, Isparta 2000.

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Mısır 1954.

Ak, Ahmet, "Matürîdî Kaynaklarda Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik", Ankara Üniversitesi SBE, Ank, 2007 (Basılmamış Doktora Tezi).

------, *Büyük Türk Âlimi Mâtüridi ve Mâtürîdîlik*, İstanbul 2008.

Akgül, Muhittin, "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân", *Sakarya Üniversitesi İlâhîyat Fakültesi Dergisi,* Sakarya 4/2001.

Akoğlu, Muharrem, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İz Yayınları, İstanbul 2006.

Akseki, Ahmet Hamdi, *İslâm Dini*, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1977.

Ali b. Ebi Talib, *Nehcü'l-Belâğa*, (Çev. Beşir Işık ve diğerleri), Ankara 1990.

Alıcı¸ Mustafa, "Şefaat"¸ Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXXVIII, İstanbul 2010.

Alkın, Yahya, "Hikmet" İslâm Ansiklopedisi, MEB, İstanbul 1977.

Alper, Hülya, *İmânın Psikolojik Yapısı*, İstanbul 2002.

--------- "Mâtürîdî'nin Mu'tezile Eleştirisi: Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda Mıdır?", *Büyük Türk Bilgini İ.Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, MÜİF. Yayınları, İstanbul 22-24 Mayıs 2009.

--------, *İmâm Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*, İz Yayınları, İstanbul 2010.

Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlâhîyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.

Âlûsî, Ebû'l-Fadl Sihâbuddin Seyyid Muhammed, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni Ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Darul İhyai't Türasi'l-Arabi, Beyrut trs.

Anke Von Kuegelgen-Muninov, Ashirbek "Mâtürîdî Döneminde Semerkand İlâhîyatçıları", (Sad: Sönmez Kutlu), *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Ankara 2011.

Apaydın, H. Yunus, "Hacr", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XIV, İstanbul 1996.

----------, "Gaflet", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XIII, İstanbul 1996.

Arslan, Gıyaseddin,"İmâm Şafii'nin Hikmet Teorisi", İslâm Araştırmaları Dergisi Cilt:16, Sayı:3, 2003.

Arslan, Hulusi, "*Mu'tezileye Göre İyilik ve Kötülük, Husn ve Kubh Problemi"*, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri 2000 (Basılmamış Doktora Tezi).

---------, "Mâtürîdî'ye Göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti", *Hikmet Yurdu, İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Özel Sayısı,* Yıl: 2, Sayı:4, Temmuz-Aralık 2009.

----------, *Mâtürîdî'de İnsanın Yaratılış Hikmeti*, Mengeceli Yayınları, Malatya, 2013.

Aşur, İslâm Hukuk Felsefesi, (Çev. V.Akyüz- M.Erdoğan), İz Yayınları, İstanbul 1996.

Atar, Fahreddin, "Fetva", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XII, İstanbul 1995.

---------, "Kazâ", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XV, İstanbul 1997.

Ateş, Süleyman, *Kur'ân Ansiklopedisi*, Kuba Yayınları, İstanbul 1997.

Aydın, Ali Arslan, *İslâm İnançları ve Felsefesi*, İstanbul 1980.

Aydınlı, Osman, "*Fethinden Sâmânilerin Yıkılışana Kadar (93-389/711-999) Semerkand Tarihi"*, Marmara Üniv, SBE İstanbul 2001 (Basılmamış Doktora Tezi).

Bağçeci, Muhittin, *Kelâm İlmine Giriş,* Kayseri 1994.

Bağdadi, Ebû Bekr Ahmed b.Ali b. Sabit b. Ahmet El-Hatîb, *el-Kifaye fi Marifeti Usul-i İlmi Rivaye*, (Thk. Ebi İshak İbrahim b.Mustafa), Mısır 2003.

Bağdadi, Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir et-Temimi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, (Çev. E.Ruhi Fığlalı, Mezhepler Arasındaki Farklar), TDV. Yayınları, Ankara 1991.

---------, *Usulu'd-Din,* Matbaatu'd- Devlet, İstanbul 1346/ 1928.

Bakıllani, Kadı Ebu Bekir muhammed b.Tayyib, *Kitabu't-Temhid*, (Ed. R.İ.McCarthy), Beyrut 1957.

----------, *el-İnsaf,* (Tahk. M.Zahid el-Kevseri), Kahire, 1413/1993.

Bala, Mirza, "Buhârâ", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, Cilt, II, İstanbul 1986.

Barthold, Wilhelm "Mâverâünnehir", İslâm Ansiklopedisi, cilt:VII, MEB, Ankara 1978.

Bayrakdar, Mehmet, *İslâm İbadet Fenomenolojisi,* Akçağ Yayınları, Ankara 1987.

----------, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara 1988.

----------, *Yunus Emre ve Aşk Felsefesi*, Ankara 1991.

Bebek, Adil, *Mâtürîdî'de Günah Problemi,* Rağbet Yayınları, İstanbul 1998.

----------**,** "Günah", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XIV, İstanbul 1996.

Bedir, Murteza, "Nesefi, Ebü'l-Berekât**"** Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt. XXXII, İstanbul 2006.

Benli, Yusuf, "Bedâ" Fikrinin İmâmî-Şiî Literatüre Girişinin Tarihî Sürecine İlişkin Değerlendirmeler-I", *İslâmi Araştırmalar D*, Cilt:18, Sayı: 3, 2005.

--------- "Bedâ Kavramının Dinî Geçerliliğini İspata Yönelik Köken ve Anlam Alanlarına İlişkin İmamî Yaklaşımlar-II", *İslâmi Araştırmalar D*, C.19, Sayı: 4, 2006.

Berki, A. Himmet, *Açıklamalı Mecelle* (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye), Hikmet Yay, İstanbul 1979.

Bernard, Russel, *Felsefede İlmi Metod*, (Trc. Hamdi Akverdi), İstanbul 1940.

Beyadi, Kemalüddin Ahmed, *İşâratü'l-Meram min İbarati'l-İmâm*, Kahire, 1949.

Beyzavi, Ebû Said Nasirüddin Ömer Kâdı, *Envarü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, İstanbul 1986.

Biçer, Ramazan,"Şeytan ve Şeyatin", *İslâm İnanç Esasları*, Grafiker Yay, Ankara 2013.

Bilmen, Ömer Nasûhî, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, İstanbul 1959.

--------,*Hukûk-ı İslâmiyye Istılahât-ı Fıkhıyye Kâmûsu*, Bilmen Yayınları, İstanbul 1976.

Bingöl, Abdülkuddüs, "İstidlâl", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt:XXIII, İstanbul 2001.

Birışık, Abdulhamit, "Nesh", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXXII, İstanbul 2006.

Bolay, Süleyman Hayri, "Akıl", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: II, İstanbul 1989.

--------, "Akl-ı Selim", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: II, İstanbul 1989.

Boynukalın, Ertuğrul, "Makasıdu'ş-Şeria*"* Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXVII, Ankara 2003.

Bruckmayr, Philipp, "The Spread and Persistence of Mâtürîdî Kalam and Underlying Dynamics" (Çev. S.Kutlu-M.Tan, Mâtürîdî Kelâmının Yayılması, Kalıcılaşması ve Temel Dinamikleri), *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Ankara 2011.

Brunschvig, Robert, "Muta'tazılısme Et Optimum", *Studıa İslâmica*, c.XXXIX, ss.195-223, Paris,1974, (Çev. H.Arslan, Mu'tezile ve Aslâh), *Dinbilimleri*, 4, 2002.

Buhari, Alaüddin Abdülaziz b. Ahmed, *Keşfü'l-Esrar an Usuli Fahri'l-İslâm el-Pezdevi*, İstanbul 1308.

Buhâri, Ebû Abdullah, el-*Camiu's-Sahih*, İstanbul 1981.

Buti, Said Ramazan, *İslâm Akaidi*, (Trc.Mehmet Yolcu-Hüseyin Altınalan), İstanbul 1986.

Can, Hüseyin, "Ehl-i Sünnet Ekollerinden Eş'arilik ve Mâtürîdîyye'ye Göre Allah'ın Fiillerinde Hikmet" Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2006 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Can, Mustafa, "Hakim es-Semerkandi", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt:XV, İstanbul 1997.

----------, "Mâtürîdî'ye Kadar Nübüvvete Karşı Çıkanlar ve Mâtürîdî'de Nübüvvet Anlayışı", Marmara Üniversitesi SBE İstanbul 1997 (Basılmamış Doktora Tezi).

Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

Cihan, Ahmet, "Mâturidinin Hikmet ve Rızık Anlayışı", Erciyes Üniversitesi SBE Kayseri 1987 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Cilî, Abdulkerim b. İbrahim, *İnsanu'l-Kâmil Fi Ma'rifeti'l-Evahiri ve'l Evail*, Mısır 1980.

Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul 2004.

Cevheri, İsmail b. Hammad, *es-Sıhah Tacü'l-Lüga,* (Thk.A.Abdulğafur Attar), Beyrut 1979.

Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b.Ebû Bekir İbnü'l-Kayyim, *Medaricu's-Salikin*, Beyrut trs.

----------, *İ'lâmü'l-Muvakkı'in an-Rabbi'l- Âlemîn*, Mısır 1955.

----------, *İmtihanın Hikmeti*, (Terc. Alim Yücer), İstanbul 2006.

----------, *Şifau'l-Alîl fi'l Mesaili'l-Kazâi ve'l-Kaderi ve'l Hikmeti ve't-Te'lil*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trs.

Corbin, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi*, (Çev. Hüseyin Hatemi), İstanbul 1928.

Coşkun, İbrahim, "Mâtürîdî Düşüncesinde İnsan-Allah İlişkisi", *Hikmet Yurdu, İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Özel Sayısı,* Yıl: 2, Sayı:4, Temmuz-Aralık 2009.

Cürcani, Ali b. Muhammed Ali Seyyid Şerif, *Kitâbu't-Ta'rifât* (Tahk: İbrahim el-Ebyarî), Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut trs.

Cüveyni, İmâmü'l-Haremeyn, *Kitabu'l-İrşad*, (Mütercimler: A. B. Baloğlu, S. Yılmaz, M. İlhan, F. Sancar, İnanç Esasları Kılavuzu), TDV. Yayınları, Ankara 2010.

----------, *Luma'u'l-Edille Fi Kavaidi Akaidi Ehlis Sünneti ve'l-Cemaa*, (Terc. Murat Serdar, Ehl-i Sünnet İnancının Delilleri), Kayseri 2012.

Cevheri, Ebû Nasr İsmail b.Hammad, *es-SıhâhTâcu'l-Luğa ve Sıhau'l-Arabiyye,* Beyrut 1761.

Çakan, İsmail Lütfi, "Cûzcânî", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: VIII, İstanbul 1993.

----------, *Hadis Usülü*, Marmara Üniv. İlâhiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2009.

Çağrıcı, Mustafa, "Hak", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XV, Ankara 1996.

----------, "Şükür", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXXIX, Ankara 2010.

Çağrıcı, Mustafa-Yavuz, Y. Şevki, "Kesb", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXV, Ankara 2002.

Çalışkan, Mehmet, "Kur'ân'da Hikmet Kavramı", *Çorum Üniversitesi İlâhîyat Fakültesi Dergisi*, cilt: I, Sayı: II, Temmuz-Aralık 2001.

Çelebi, Evliya, *Seyehatnâme*, (Nşr. A.Cevdet), İstanbul 1314.

Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXXI, İstanbul 2006.

----------, "Nazzâm", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, c.XXXII, Ankara 2006.

----------, "Hüsün ve Kubuh", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, c.XIX, İstanbul 1999.

Çelebi, Katip, *Keşfü'z-Zunün an Esami'l-Kütübi ve'l-Funün*, İstanbul 1971.

Çetinkaya, Bayram Ali, *Yitik Bilgi ve Hikmet*, Nasihat Yayınları, Ankara 2007.

Çınar, Aliye, "Leibniz'de Kötülük Problemi ve Teodise", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIV, Sayı: I, Bursa 2005.

Darimi, Ebû Abdullah Abdurrahman, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

Demegani, Hüseyin b. Muhammed, *Kamus'l–Kur'ân ve İlâhu'l-Vücuh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l- Kerim*, (Thk. Abdulaziz Seyyid), Beyrut 1977.

Demirci, Mehmet, "Hak", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XV Ankara 1996.

Demirli, Ekrem, *Fusûsu'l-Hikem Şerhi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008.

Dönmez, İbrahim Kâfi, "Cehalet", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: VII, İstanbul 1993.

----------, "İllet", ve "İlliyet", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt. XXII, İstanbul 2000.

----------, "Maslâhat", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXVIII, Ankara 2003.

Duman, Ali, "İmâm Mâtürîdî, Hayatı, Eserleri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri", *Hikmet Yurdu, Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Özel Sayısı,* Yıl:2, S.4, Temmuz-Aralık 2009.

Duman, Zeki, *Dünden Günümüze Kur'ân ve Müslümanlar*, Ankara 1996.

----------, *Beyânü'l-Hak*, Fecr Yayınları, Ankara 2008.

Dumlu, Ömer, *Kur'ân'da Salâh Meselesi*, Diyânet İşleri Başk. Yayınları, Ankara 2009.

Durusoy, Ali, "İbn Sînâ", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XX, İstanbul 1999.

Düzgün, Şaban Ali, "Semerkant İlim Havzası ve Mâtürîdî", *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011.

----------, "Mâtürîdî'nin Kur'ân Yorum Yöntemi", *Kelâm Araştırmaları*, 10: 1, (2012).

---------,"Mâtürîdî'nin Kur'ân Yorum Yöntemi", Kelâm, Grafiker Yay, Ankara 2012.

Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

Ebû Hanîfe, İmâm-ı A'zam, el-*Fıkhu'l-Ebsat*, (Terc. Mustafa Öz, İ.A'zam'ın Beş Eseri), Marmara Üniversetisi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2011.

Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, (Trc. A.Şener), Ankara 1979.

----------,*Tarih-i Mezahip*,(Trc: H.Karakaya, K.Aytekin, *İslâm'da Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*), Hisar Yayınları, İstanbul 1983.

Ebi'l-Vefâ, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkâdir b.İbn Sâlim, *el-Cevâhiru'l-Mudıyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, (thk. A.Muhammed el-Hulv), Dârü'l-Hicr li't-Tıbaa' ve'n-Neşr, Kahire 1993.

Ebû's-Suud Efendi, *İrsadü'l-Akli's-Selim ilâ Mezaya'l-Kur'âni'l-Kerîm*,, İstanbul1890.

Ece, Hüseyin, *İslâm'ın Temel Kavramları*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.

Ecer, A.Vehbi, *Büyük Türk Alimi Mâtürîdî,* Yesevi Yayınları, İstanbul 2007.

Eraydın, Selçuk, "Feyiz", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XII, İstanbul 1995.

Erdem, H.Sabri, *Mâtürîdî ve İbn Teymiyye'de Metod Anlayışı*, Şule Yay, İstanbul 1998.

Erdemci, Cemaleddin, *Kelâm İlmine Giriş*, İstanbul 2009.

Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1998.

Erjan, Kalmahan, "İmâm Mâtürîdî'de Peygamberlik", Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2003 (Basılmamış Doktora Tezi)

Ertürk, Mustafa, "Havz-ı Kevser", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt:XIV,İstanbul 1997.

Erzurumlu, İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, (Sad: Turgut Ulusoy), Ankara trs.

Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, İşaret Yayınları, İstanbul 1999.

Esen, Muammer, "Matûridî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Bağlamda Onun Âlem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili", *AÜİFD*, XLIX, sayı II, Ankara 2008.

--------,"Peygamberlere İmân", *İslâm İnanç Esasları*, (Ed: Ş. Ali Düzgün), Grafiker Yay, Ankara 2013.

Eş'ari, Ebû'l- Hasan, *Kitabu'l- Lûma*, Beyrut 1953.

---------, *el-İbane an Usuli'd-Diyane*, Medine, 1975.

---------, *Makâlâtu'l – İslâmiyyîn*, (Neşr. Helmut Ritter), Wiesbaden 1980.

Fârâbî, Ebû Nasır Muhammed İbn el-Farah, *Ârâü Ehli'l-Medîneti'l-Fâzıleve Mu-tedâddâtihâ* (Trc. Nafiz Danışman), İstanbul 1990.

----------, *Fusûl'ül Medeni*, (Çev. Hanifi Özcan), İzmir 1987.

----------, *Fususu'l-hikem*, (Neşr: M. Hasan el Yasin), Matbaatu Emir, Bağdat 1399.

----------, *Mania-ül-Akl*, (Çev: H.Ziya Ülken, K.Burslav), Kanaat Kitabevi, İstanbul trs.

Fığlalı, E.Ruhi, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, İzmir 2010.

Firuzâbâdî, Mecduddin M. b. Ya'kub eş-Şirazi, *el-Kamusu'l-Muhît ve'l-Kâbûs'l-Vasit fi'l-Lüğa,* Mısır 1441.

Frye, R. Nelson, "Orta Çağ Başarısı Buhârâ", (çev: Hasan Kurt), *Ankara Üniversitesi İlâhîyat Fakültesi Dergisi*, XLI, Ankara 2000.

Furat, Ahmet Suphi, "Şeytan", İslâm Ansiklopedisi, (MEB), Cilt: XI, İstanbul 1979.

Gazâlî, Ebû Hamid İbn Muhammed el-Tusi, *el-Munkizu Mined-Dalal*, (çev. Hilmi Gün-gör), 2. Baskı, Maarif Basımevi, Ankara 1960.

-----, *el-Makasadul Esma Şerhu Esmaillahi'ı Hüsna*, (trc.Yaman Arıkan),İstanbul 1989.

------, *el-Mustasfa min İlmi'l-Usul*, (trc.H.Yunus Apaydın, İslâm Hukuk Metodolijisi), Klasik Yayınları, İstanbul 2006.

------, *el-Hikmetu fi Mahlukatillah*, Mecmuati'l-Resail, Darul-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 1414/1994.

Goldziher, Ignaz, *Klasik Arap literâtürü,* (trc: Rahmi Er, Azmi Yüksel), Ankara 1993.

Gölcük, Şerafeddin, *Bâkıllânî ve İnsan Fiilleri*, TDVY, Ankara 1997.

Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman, *Kelâm, Tarih, Ekoller, Problemler*, Konya 2001.

Görgün, Tahsin, "Mahiyet", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXVII, Ankara 2003.

Gümüşhanevi, *Kitabu Camii'l-Usul fi'l-Evliyai ve Envaihim ve Kelimati's-Sufiyye,* Mısır trs.

Hamevî, Yakut, *Mu'cem ül-Büldan*, Beyrut 1957.

Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, (Kavramlar ve Akımlar), İstanbul 1979.

Hatiboğlu, İbrahim, "İsrâiliyyât", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXIII, İstanbul 2001.

Hitti, K Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1995.

Işık, Harun, "*Mâtürîdî'ye Göre Kazâ ve Kader*", Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri 2011 (Basılmamış Doktora Tezi).

Işık, Kemal, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmi Görüşleri,* AÜİF Yayınları, Ankara 1967.

Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, (Çev. Süleyman Ateş), Ankara 1975.

İbn Abdisselâm, *Kavaidü'l Ahkâm fi Mesalihi'l Enâm,* Beyrut 1990.

İbn Ebü'l-İz, Ebü'l-Hasan Sadreddin Ali b. Ali b. Muhammed Hanefi Dımaşki, *Şerhü'l-Akideti't-Tahaviyye,* Beyrut trs.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin, *el-Futuhat el-Mekkiye*, (Çev. Nihat Keldik), Ankara 1990.

---------, *Fususu'l-Hikem*, (Çev. Ekrem Demirli), İstanbul 2008.

İbn Faris, Ebû'l-Hüseyin Ahmet, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, Hkm maddesi, (Thk. Abdusselam Muhammed Hasan), Beyrut trs.

İbn Hallikan, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir, *Vefeyatü'l-A'yan ve enbau ebnai'z-zaman,* Mısır trs.

İbn Hazm, Ebû Muhammad Ali İbn Ahmed ibn Said, *el- Fasl*, 2. Baskı, Beyrut 1999.

İbn Hibban, Ebû Hatim Muhammed et-Temimi, *es-Sahih*, Müessesü'r-Risale, Beyrut 1993.

İbn Kesir, Ebû'l-Fida İsmail İmadu'd-Din, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, Beyrut 1984.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 198l.

İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut trs..

İbn Miskeveyh, Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub el-İsfahani Ebû Ali, *Tehzibü'l-Ahlâk,* (Trc. A.Şener, C.Tunç, İ.Kayaoğlu), Ankara 1983.

--------,"Ölüm Korkusu, Mahiyeti ve Nefsin Ölümden Sonraki Durumu", (Çev. İbrahim Aslan), *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 52: 2 Ankara 2011.

İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl,* (Çev: B.Karlıağa, Felsefe-Din İlişkisi), İşaret Yayınları, İstanbul 1992.

İbn Sina, Ebû Ali el-Hüseyin İbn Abdullah, *eş-Şifâ el-İlâhîyat,* (Thk: G.Anavvati, Said Zayid), Kahire 1960.

------, *Uyunü'l-Hikme* (Neşr. Hilmi Ziya Ülken), Ankara 1953.

İbn Teymiyye, *Mecmu'atu'r-resâ'il*, Mısır 1341.

İlhan, Avni, "Aslâh", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: III, İstanbul 1991.

İmâm Âzam Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı Ekber,* Aliyyü'l-Kâri Şerhi, (Terc. Y.V Yavuz), İstanbul 1979.

--------, *Fıkh-ı Ekber*, (Terc. Hasan Basri Çantay), Diyânet Yayınları, Ankara 1982.

İmâmoğlu, M. Rağıp, *İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ândaki Tefsir Metodu*, Ankara 1991.

İsfehânî, Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.

Isfehâni, Ebû'l- Kasım el- Hüseyin b. Muhammed b. El-Fadl, er- Râgıb, *el-Müfredât fî Garîbi'l- Kur'ân*, (Tahk. S. Adnan Ravâviri), Beyrut 1992.

---------, *ez-Zerî'a İlâ Mekârimi'ş-Şerî'a,* Matbaatü'l-Vatan, Kahire trs.

---------, *Tafsilün-Neşeteyn ve Tahsilüs-Saadeteyn*, (Çev. Selahattin Kip), Kayseri 2012.

İz, Mahir, *Tasavvuf*, (Neşr, M.Ertuğrul Düzdağ), Türdav, Ankara trs.

İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, (Hazırlayan: Sabri Hizmetli), Ankara 1981.

Jung, Carl Gustav, *Keşfedilmemiş Benlik*, (Çev. C. Ener Sılay), İlhan Yay,İstanbul 1999.

Kâdı Abdülcebbar, *el–Muğni fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl*,(Neşr. İ.Medkur-T.Hüseyin), Kahire, 1962.

------, *el-Muhît bi't-Teklîf*, (Thk. Ömer es-Seyyid Azmi), Kâhire 1965.

------**,** *el-Münye ve'l-emel,* (Haz: Isâmüddîn M. Ali, Ahmed Murtaza), İskenderiye 1985.

------,*Şerhu Usuli'l-Hamse*, (Thk. Abdülkerim Osman), Kahire 1988.

Kara, Mustafa, "Hikmet", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XVII, İstanbul 1998.

Karaman¸ Fikret, "Şefaat"¸ Dinî Kavramlar Sözlüğü¸ DİB. Yay.¸ Ankara 2006.

Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi,* Nesil Yayınları, İstanbul 1989.

Karaman, H.-Çağrıcı, Mustafa-Dönmez, İbrahim Kafi-Gümüş, Sadreddin, *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyânet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2003.

Karaman, Hüseyin, *Ebû Bekir Razi'nin Ahlak Felsefesi*, İstanbul 2004.

Kardavi, Yusuf, *İslâm Hukukunda Zekât*, (Çev. İbrahim Sarmış), I-II, İstanbul 1984.

Kâşâni, Kamilüddin Abdürrezzak, *Istılahatü's-Sufiyye*, (Neşr. M. Kemal-İ. Cafer), Kahire 1981.

Kaya, M.Ali, *İslâm İnançları ve Felsefesi*, Turhal 2008.

Kaya, Mahmut, "Beytü'l-Hikme", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: VI, İstanbul 1992.

-------, "Dârülhikme", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: VIII, İstanbul 1993.

Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifin Teracimü Musannifu'l-kütübü'l-Arabiyye*, Darü ihyai't-turasil-Arabiyye, Beyrut trs.

Keklik, Nihat, *Felsefenin İlkeleri,* (Felsefeye Giriş), İstanbul 1982.

Kelabazi, Ebû Bekir b. İshak Muhammed, *et-Taaruruf li Mezhebi Tasavvuf*, Kahire 1960.

Keskin, Hasan, *Kur'ân'da Fitne Kavramı,* Rağbet Yay., İstanbul 2003.

Kestelli, Mustafa, *Haşiye el-Kestelli ala'l-Akaid en-Nesefiyye*, İstanbul 1326/1928.

Kılavuz, Ulvi Murat- Kılavuz, Ahmet Saim, *Kelâma Giriş*, İSAM, İstanbul 2010.

Kılavuz, A.Saim, "Amel Defteri", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: III, İstanbul 1991.

---------, "Cin", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: VIII, İstanbul 1993.

Kindi, Ebû-Yusuf Ya'kub ibn Ishak, *Felsefi Risaleler*, (trc Mahmut Kaya), İstanbul 1994.

-------,*Risale fi'l-hile li def'il-ahzan* (Çev. M.Kaya, İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri), İstanbul 2003.

Koca, Ferhat, "İbadet", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XIX, İstanbul 1999.

---------,"İbnü'l-Hümam Kemaleddin", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XX, İstanbul 2000.

---------,"Mefhum", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXVIII, Ankara 2003.

Kocabaş, Şakir, *İslâm'da Gerçeklik Kavramı, Kur'ân'da Hak Kelimesi*, İstanbul 2004.

Koç, Turan, *Din Dili*, Rey Yayınları, Kayseri 1995.

Koçoğlu, Kıyaseddin, "*Mâtürîdî'nin Mu'tezile'ye Bakışı*", Ankara Üniversitesi SBE Ank,2005 (Basılmamış Doktora Tezi).

Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılahları,* AÜ. İlâhîyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1980.

----------, *Hadis Usûlü*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 2005.

Kureşi, Ebû Muhammmed Abdulkadir b. Muhammed Ebû'l-Vefa, *el-Cevahirü'l-Mudiyye fi tabakati'l-Hanefiyye*, Kahire 1413/1993.

Kuşeyri, Abdulkerim, *Risale*, (Terc.Süleyman Uludağ, Kuşeyri Risalesi), İstanbul 2009.

Kutluboğa Ebü'l-Fidâ Zeynüddîn Kâsım, *Tâcü't-Terâcim*, (Thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf), Dârü'l-Kâlem, Dımaşk 1992.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed**,** *el-Cami Li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire 1959.

Kutlu, Sönmez, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitabiyat, Ankara 2002.

------,"Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Mâtürîdî",*Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Ankara 2011.

------- "Ebû Mansur Mâtürîdî ve Mâtürîdî Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Ankara 2011.

Kutluer, İlhan, "Teolojinin Dört Terimi: Gâye, Nizam, İnâyet, Hikmet", *Bilgi ve Hikmet*, Güz, sayı: 8, 1994.

-------, "Hikmet*"*, Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XVII, İstanbul 1998.

--------, "İlliyyet" maddesi, Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXII, İstanbul 2000.

Kuzu, Selman,"*Kur'ân'a Göre Hikmet Kavramı*", Sakarya Üniversitesi SBE Sakarya 1994 (Basılmamış Doktora Tezi).

Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed b. Abdulhay, *el-Fevaidü'l-Behiyye fi tercacimi'l-Hanefiyye*, Kahire 1324.

Madelung, Wilferd, "11.-13.Asırlarda Hanefi Âlimlerinin Orta Asya'dan Batıya Göçü", (Çev. Sönmez Kutlu), *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Ankara 2011.

-------,"Actas do IV Congresso de Etudos Arabes e İslâmicos", (Çev. M.Tan, Mâtürîdîliğin Yayılışı ve Türkler), *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Haz: S.Kutlu, Ankara 2011.

Mağribî, Ali Abdülfettah, *İmâmu Ehli's-sünne ve'l-Cemaa Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Arauhu'l-Kelâmiyye*, Mektebetü Vehbe, Kahire 1405/1985.

Makdisi, Muhammed b. Ebûbekir, *Ahsenü't-Tekasim fi Marifeti'l-Ekaim*, London 1909.

Malik b. Enes, *Muvatta*, İstanbul 1981.

Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmud, *Kitâbu't-Tevhid*, (Haz. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi), İSAM, Ankara 2005.

-------,*Kitâbu't-Tevhid*, (Trc. Bekir Topaloğlu, Kitâbu't-Tevhid Terc.), İSAM, Ankara 2005.

-------,*Te'vilâtü Ehli's-Sünne, Tefsiru'l-Mâtürîdî,* Thk.Dr.M.Basellum), Darül-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 2005.

-------, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* (İlmî kontröl: B.Topaloğlu), Mîzân Yayınları, İstanbul 2005.

Maverdi, İbnu'l Hasan Ali b. Muhammed b.Habib, *Ennüketü ve'l Uyun*, Daru'l-Kütübül İlmiye, Beyrut trs.

Medhali, Muhammed Rebi Hadi, *el-Hikmetu ve't-Talil Fi Efalillahi Teâlâ*, Mektebetül Leyne 1988.

Mekkî, Ebû Talib, *Kutu'l-Kulûb*, (Çev. Yakup Çiçek, Dilaver Selvi), Semerkand Yayınları, İstanbul 2004.

Mevlâna, Celaleddin Muhammed, *Mesnevi*, (İzbudak Terc.), MEB Bas, İstanbul 1960.

Muhâsibî, Ebû Abdullah Haris b. Esed, *Şerefu'l-Akl ve Mahiyyetühû*, (Thk, Abdulkadir Atâ), Beyrut trs.

Mukatil b. Süleyman, *El-Vucuh ve'n-Nezair*, İlmi Araştırmalar Vakfı, İstanbul 1993.

Müminov, Aşirbek, "Mâtürîdîlik Araştırmalarında Kaynak Olarak Semerkant Câkardize Mezarlığındaki Mezartaşı Kitabeleri", *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, Milletlerarası Tartışmalı Toplantı, Marmara Üniv. İlâhiyat Fak. Yayınları,* İstanbul 2009.

Münâvi, Abdurrauf, *Feyzu'l-Kadir*, Mısır trs.

Münevver, Muhammed, *İkbal ve Kur'ânî Hikmet*,(Çev. M.A Özkan), İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

Müslim, Ebû'l Hüseyin Müslim b. el-Kuşeyri, *Sahih*, Çağrı, İstanbul 1981.

Necat, M. Osman, *Kur'ân ve Psikoloji*, (Terc. H.Aydın), Fecr Yayınları, Ankara 1998.

Nesâî, Ebû Abdirrahman, Es-Sünen, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

Nesefi, Ahmet b.Muhammed, *Medarik'ut Tenzil ve Hakaik-i Te'vil*, Beyrut 1998.

Nesefi, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâilu't-Te'vîl*, (Thk. Mervân Muhammed), Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1416/1996.

-------, *el-Umde* (Trc. Temel Yeşilyurt, İslâm İnancının Ana Umdeleri), Kubbealtı Yayınları, Malatya 2000.

Nesefi, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Tabsıratü'l-Edille Fi Usuli'd-Din*, (Hazırlayan: Hüseyin Atay), Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.

--------, *Kitâbü't-Temhid Li Kavâidi't-Tevhid*, (Çev. Hülya Alper), İstanbul 2010.

--------, *Bahru'l-Kelâm Fi Akadi Ehli'l-İslâm* (Çev. Cemil Akpınar), Konya trs.

Oral, Osman, *Sırat Köprüsü*, Furkan Yayınları, Kayseri 2012.

------, "Kelâm İlminde İlâhi Adalet", Kelâm Araştırmaları Dergisi, 11: 1 İstanbul 2013.

-------, *100 Soruda Âhiret Hayatı*, Işık Yayınları, 21. Basım, İzmir 2013.

Oral, Osman, Yeşilyurt, Temel, "İmânda İkrar Kavramı", Kelâm Araştırmaları 10:1, İstanbul 2012.

Ormsby, Eric Lee, *İslâm Düşüncesinde İlâhî Adalet Sorunu* (Teodise), (Trc. Metin Özdemir), Kitabiyat, Ankara 2001.

Öğük, Emine, *Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, TDV Yay, Ankara 2010.

Önal, Recep, *Mâtürîdî'ye Göre İslâm Dışı Dinler*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2013 (Basılmamış Doktora Tezi).

Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*, Ensar Yayınları, İstanbul 2011.

Özarslan, Selim, *Pezdevi'nin Kelâmî Görüşleri*, DİB Yayınları, Ankara 2010.

Özcan, Azmi, "Hilafet", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XVII, İstanbul 1998.

Özcan, Hanifi, "Mâtürîdî'nin Bilgi Teorisinde Fıkıh Terimi", DEÜİF.Derg,Sayı IV,İzmir 1987.

------, "Mâtürîdî'ye Göre Hikmet Terimi", *İslâmi Araştırmalar*, cilt: II, Sayı:6, Ocak 1988.

------, "Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminin Önemi", *Hikmet Yurdu*, İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Özel Sayısı, Yıl: 2, S.4, Temmuz-Aralık 2009.

--------, "Türk Din Anlayışı: Mâtürîdîlik", *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Ankara 2011.

Özdemir, Metin, "İslâm Kelamı'nda Kötülük Problemi" Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1998 (Basılmamış Doktora Tezi).

Özdeş, Talip, "*İmâm Mâtürîdî'nin Te'vîlâtu Ehl-i's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*", Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri 1997 (Basılmamış Doktora Tezi).

-------,"Mâtürîdî'nin Fıkhî Yönü ve Metodu Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fak. Dergisi*, Sayı: II, Sivas 1998.

-------, "İslâmın Ferdi ve Sosyal Hayata Taşınmasında Hikmet'in Esas Alınması", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, cilt:14, sayı: 2, 2001.

Özel, Ahmet, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 1990.

------, "Cihâd", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: VII, İstanbul 1993.

Özen, Şükrü, "Mâtürîdî*",* Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXVIII, İstanbul 2005.

--------, "İmâm Ebû Mansur el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usülünün İnşası", *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, (Hazırlayan: S.Kutlu), Ankara 2011.

Özervarlı, M. Said, "Hikmet", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XVII, İstanbul1998.

----------, *Kelâm Âlimleri Fihristi*, İstanbul 1999.

Özgüdenli, O.Gazi, "Mâverâünnehir*"*,Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXVIII, İstanbul 2003.

Özköse, Kadir, *Tasavvuf ve Gönül Eğitimi*, Malatya 2008.

Palmer, F.Robert, *Semantics*, Cambridge University Press, Londra 1976.

Parmaksızoğlu, İsmet, *"*Maveraünnehir*"*,Türk Ansiklopedisi,(MEB), cilt: XXIII, İstanbul 1975.

Paşa, Ahmet Cevdet, *Kısas-ı Enbiyâ*, İstanbul 1966.

Pekcan, Ali, "İ. Mâtürîdî'nin Usul-ı Fıkh'a dâir Görüşleri ya da Meahızü'ş-Şerâi"yi Yeniden Kurmaya Çalışmak", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IV, Sayı: 2, 2004.

Pezdevî, Ebû'l-Yusr Muhammed, *Usulu'd-Din*, (Çev. Şerafettin Gölcük, Ehl-i Sünnet Akaidi), Kayahan Yay., İstanbul 1988.

Râzî, Fahreddin, *el-Metalibu'l-Âliye Mine'l-İlmi'l-İlâhî*, (Thk. A.Hicazi), Beyrut trs.

---------, *el-Muhassal* (Terc. Hüseyin Atay, Kelâma Giriş), Ankara 1978.

---------, *Mefatihu'l-Gayb*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.

Râzî, Ebûbekir, *Kitabu's-Sîretü'l-Felsefiyye*, (*Resâilu Felsefiyye* içinde), Beyrut 1982.

Rıza, Muhammed Reşid, *Tefsirü'l-Menar*, I-XII, Darü'l-Fikir, Kahire trs.

Rousseau, Jean J., *Emil Yahut Terbiyeye Dair*, (Çev.,Hilmi Ziya Ülken, Ali Rıza Ülgener, Salâhattin Güzey), Ahmet Sâit Matbaası, İstanbul 1945.

Rudolph, Ulrich,"Mâtürîdî'nin İlâhî Hikmet Anlayışı" *Büyük Türk Bilgini Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı,* MÜİFY, İstanbul 2009.

Sabri, Mustafa, *Mevkıfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l Alim***,** Dâru İhyait-Türâsil-Arabi, Beyrut 1981.

Sabuni, Nureddin Ahmet b. Mahmut b. Ebi Bekir, *el-Bidaye fi Usuli'd-Din*, (Terc. Bekir Topaloğlu, *Mâturidiyye Akaidi)*, Diyânet İşl. Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995.

Sâlih, Subhi, *Hadîs ilimleri ve Hadîs İstılahları*, (Trc. M. Yaşar Kandemir), Ankara 1981.

Sarı Abdullah Efendi, *Semerâtü'l-Fuâd*, İstanbul 1288.

Schader, H.H., "Semerkand", İslâm Ansiklopedisi (MEB), cilt:X, İstanbul 1993.

Sehavi, Muhammed bin, *Fethu'l-Mugis*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 1417.

Selim, Enes, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe*, Rehber Yayınları, İzmir 1995.

Sem'ani, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur, *el-Ensab*, (neşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi el-Yemani), Beyrut 1400/1980.

Semerkandi, Alaüddin Ebu Bekir Ahmed b. Muhammed, *Mizânü'l-Usûl fî Netâici'l-Ukûl fî Usuli'l-Fıkh*, (Tahk. Ahmed Fehmi Ebu Sinne), Riyad 1984.

Semerkandi, Hakim, *Sevad-ı Azam*, (Çev. Sıdkı Gülle), İstanbul 1989.

Serahsi, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *el-Usul*, (Nşr. Ebü'l-Vefa el-Efgani), Beyrut 1393/1973.

Serdar, Murat, "*İbn Hazm'ın Kelâmi Görüşleri",* Erciyes Üniv, SBE Kayseri 2005 (Basılmamış Doktora Tezi).

--------, *Musa'nın Mısır'ında Şirk*, Kayseri 2012.

Sinanoğlu, Mustafa, "İbadet", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XIX, İstanbul 1999.

Soysaldı, Mehmet, *Kur'ân Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, Çağlayan Yay., İzmir 1997.

Sulemî, Muhammed İbn Hüseyin El Ezdi, *Sülemi'nin Risaleleri*, (Terc. Süleyman Ateş, Tasavvufun Ana İlkeleri), Ankara 1981.

Suyuti, Celaleddin, *el-Camiu's-Sağir*, (Terc. S.Avcı), Serhat Kitabevi, İstanbul 2013.

Sühreverdi, Abdulkadir İbn Abdullah, *Avarifu'l-Maarif*, Dârü'l-Kütübü'l-Arabi, Beyrut trs.

Sühreverdi, Ebû Hafs Şihabüddin Ömer, *Tasavvufun Esasları*, (Çev. H.Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz), Vefa Yayınları, İstanbul trs.

Sülün, Murat, *Kur'ân-ı Kerim Açısından İmân-Amel İlişkisi*, Ensar Neşr, İstanbul 2005.

Şa'ban, Zekiyyüddin, *Usûlu'l-Fıkh,* (Trc. İbrahim Kâfi Dönmez, İslâm Hukuk İlminin Esasları), Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.

Şafii, Muhammed İdris, *er-Risale fi'l-Usul*, Darüt-Türas, Kahire trs.,

--------, *el-Ümm*, Beyrut 1996.

Şahin, Hasan, *Mâtürîdî'nin Din Hakkındaki Düşünceleri*, Kayseri 1987.

Şartuni, Said el-Huri, *Akrabu'l-Mevarid*, "hkm" maddesi, c.I-II, Beyrut trs.

Şatıbi, Ebû İshak İbrahim b.Musa, *el-Muvafakat,* (Nşr. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan ali Selman), Dar'u İbn Affan, Beyrut 1421.

Şehristani, Ebû'l-Feth Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Nşr. M.S.Kilani), Beyrut trs.,

Şener, Abdulkadir, "Cüzcani, Ebû Süleyman", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, Cilt: VIII, İstanbul 1993.

Şeşen, Ramazan, "Buhârâ", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: VI, İstanbul 1992.

Şevkani, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr*, Daru'l-Fikr, Beyrut trs.

Tabbare, Afif Abdulfettah, *Ruhu'l-Dini'l-İslâm*, Darü'l-ilmi'l-Meleyyin, Beyrut 1988.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed ibn Cerir, *Camiu'l-Beyan*, XVI. Mısır 1954.

Taftazânî, Sa'duddin Mesut b. Ömer, *et-Telvih Haşiyetü't-Tavdih*, İstanbul 1304.

----------, *Şerhul-Makasıd*, İstanbul 1305.

Tahanevi, Şeyh Muhammed Ali b.Ali, *Keşşafu lstılahatı Fünun*, (Thk. Ali Rahruc), Lübnan 1996.

----------, *Kavâid Fi Ulû-mi'l-hadîs*, (nşr. Ebû Gudde), Beyrut 1392/1972.

Tahavi, Ebû Cafer Ahmed, *Muhtasaru't-Tahavi*,(Nşr.Ebû'l-Vefa Efgani), Kahire 1370.

Tan, Bilâl, *Kur'ân'da Hikmet Kavramı*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000.

Tancî, Muhammed b. Tavit, "Abû Mansûr al-Mâtürîdî", *Ankara Üniversitesi İlâhîyat Fakültesi Dergisi,* 1955, Sayı: I-II, Ankara 1955.

Taşköprülüzâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftahüs-saade ve Misbahus-Siyade fi Mevduâtil-Ulum,* Kahire trs.

Tatlısu, Ali Osman, *Esmaü'l Hüsna Şerhi,* İstanbul 1987.

Tekineş, Ayhan, "İlelü'l-Hadis", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXII, İstanbul 2000.

Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünen,* İstanbul 1981.

Tirmizi, el-Hakîm, *Hatmü'l-Evliya,* Beyrut 1965.

Tirmizi, Seyyid Burhaneddin, *Maarif*, (Terc. Ali Rıza Karabulut), Kayseri trs.

Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi,* 2.Baskı, İstanbul 1985.

-------,"Ahiret", Diyânet İslâm Ansiklopedisi cilt:.I, İstanbul 1988.

-------,"Adl", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt:. I, İstanbul 1988.

-------,"Basir", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: V, İstanbul 1990.

-------,"Hakîm*",* Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XV, İstanbul 1997.

-------,"Mâtürîdî", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXVIII, İstanbul 2005.

-------, *Kitâbu't-Tevhid Tercümesi*, İSAM, Ankara 2005.

-------, *Allah İnancı*, İSAM, İstanbul 2010.

Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM, İstanbul 2010.

Toprak, Süleyman, "Haşir", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XVI, İstanbul 1997.

Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan,* (Çev. Süleyman Ateş), Ankara 1975.

Tuğlu, Nuri, "Mâtürîdî Kelâm Ekolu Çerçevesinde Kelâmi Hadislerin Değerlendirilmesi", Süleyman Demirel Üniv. SBE İsparta 2003 (Basılmamış Doktora Tezi).

Tusi, Ebû Nasr Serrac, *el-Luma,* (Haz: Hasan Kamil Yılmaz, İslâm Tasavvufu), İstanbul 1996.

Uludağ, Süleyman, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti,* TDV. Yayınları, Ankara 2009.

---------, "Gaflet", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XIV, İstanbul 1996.

--------, "Firaset", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXIII, İstanbul 1997.

Uysal, Enver, "İhvan-ı Safa", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXII, İstanbul 2000.

Uysal, Veysel, *Psiko Soysal Açıdan Oruç,* TDV, Yayınları, Ankara 1994.

Ülken, Hilmi Ziya, *Felsefeye Giriş-I,* Ankara 1957.

----------, *İçtimai Doktrinler Tarihi,* İstanbul 1941.

Watt, William Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri,* (Trc. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara 1981.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Akıl", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: II, İstanbul 1989.

--------, "İlim", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXII, İstanbul 2000.

--------, "İrâde", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXII, İstanbul 2000.

--------, "Kader", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXIV, İstanbul 2001.

--------, "Mâtürîdîyye", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXVIII, İstanbul 2005.

Yazıcı, Tahsin, "Belh", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: V, İstanbul 1992.

Yazıcı, Nesimi, *İlk İslâm Türk Devletleri Tarihi,* Ankara 2002.

Yazıcıoğlu, Mustafa Said, "Mâtürîdî Kelâm Ekolü'nün İki Büyük Siması: Ebû Mansur Mâtürîdî ve Ebû'l–Muin Nesefi", *AÜİFD,* cilt: XXVII, Ankara 1985.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Azim Dağ. İstanbul 1988.

Yeprem, Mustafa Saim, *Mâtürîdî'nin Akide Risalesi ve Şerhi*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.

Yeşilyurt, Temel, *Ebû'l-Berekât en-Nesefî ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, Kubbealtı Yayınları, Malatya 2000.

----------, *Söz'ün Anlamı*, İlâhîyat Yayınları, Ankara 2007.

---------, "Ru'yetullah", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXXV, İstanbul 2008.

----------,"Bilgi Kuramı", Kelâm, (Ed: Ş.A.Düzgün), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.

Yeşilyurt, Temel-Serdar, Murat-Işık, Harun, *Kelam Tarihi,* Kayseri 2014.

Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Yeri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.

Yıldırım, Suat, "Alîm*",* Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: II, Ankara 1989.

----------, *Kur'ân'da Ulûhiyet,* Kayıhan Yayınları, İstanbul 1987.

Yıldız, H.Dursun, "Samanîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, cilt: VII, İstanbul 1992.

Yılmaz, H. Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar,* Ensar Neşr, İstanbul 1994.

Yurdagür, Metin, "Basar", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: V, İstanbul 1992.

----------**,** "Cüzcani, Ebû Bekir", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: VIII, İstanbul 1993.

Yüceer, İsa, *Kelâm Hikmet İlişkisi*, Tablet Yayınları, Konya 2007.

Yücesoy, Hayrettin, "Mihne", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt. XXX, İstanbul 2005.

Yüksel, Emrullah, "İlâhî Fiillerde Hikmet", *Atatürk Üniv. İlâhîyat Fakültesi Dergisi*, sy.8, Erzurum 1988.

Zebidi, Muhammed Murtaza el-Hüseyni el-Vasıti el-Hanefi, *Tâcü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, Mektebetül-İlmiye Beyrut trs.,

Zeller, Edward, *Grek Felsefesi Tarihi*, (Trc. Ahmet Aydoğan), İstanbul 2001.

Zencâni, Mahmud İbn Ahmed, *Tehzibu's-Sıhah*, Darul-Maarif, Mısır 1952.

Zeydan, Abdulkerim, *Fıkıh Usulü*, (Trc. Rahmi Özcan), Atatürk Üniversitesi Yay, Erzurum 1979.

Zirikli, Hayreddin, *el-A'lam Kamusu Teracim li-Eşheri'r-Rical ve'n-Nisâ' mine'l-'Arab ve'l-Musta'ribin ve'l Mustaşrikin*, Beyrut 1990.

Ziyaeddin, Serdar, *Hilâl Doğarken*, (Terc. Sahabettin Yalçın), İstanbul 1994.

Zühayli, Vehbe, *Tefsir-ul Munir*, (Terc. Hamdi Arslan, komisyon), Bilimevi, İstanbul 2003.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Osman ORAL
Uyruğu: Türkiye (TC)
Doğum Tarihi ve Yeri: 02 Mart 1965, Gümüşova- DÜZCE
Medeni Durumu: Evli 4 çocuk
email: osman-oral@hotmail.com
Yazışma Adresi: Gesi İldem Fatih Mah. Dündar Taşer Cd. Sönmez Sk. Kudret Apt. A.99, 4/20 38350 Melikgazi/KAYSERİ

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	ERÜ SBE Kayseri	1995
Lisans	ERÜ İlâhîyat Fakültesi, Kayseri	1991
Lise	Tevfik İleri İmâm Hatip Lisesi, Ankara	1982

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
1992-Halen	MEB Kayseri-Melikgazi	Öğretmen-Din K.ve A.Bilg.
1987-1992	Kayseri- Talas	İmâm-Hatip
1985-1987	Ankara Diyânet İşl. Başk. Merkez Teşk.	Memur
1983-1985	Ankara-Kızılcahamam	İmâm-Hatip

YABANCI DİL

İngilizce, Arapça, Osmanlıca

YAYINLAR

1. Oral, O., İslâm Kültüründe Yaşayan Bid'at ve Hurafeler, Kayseri, 2000,
2. Oral, O., İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe, Hayatı ve Menkibeleri, Rehber Yay, İstanbul, 2000.
3. Oral, O., 100 Soruda Âhiret Hayatı, Işık Yayınları, 16.Baskı, İzmir, 2006/2011
4. Oral, O., Allah'a İnanıyorum, Muştu Yay, İzmir, 2007,(Türkçe-Rusça)
5. Oral, O., Meleklere İnanıyorum, Muştu Yay, İzmir, 2007,(Türkçe-Rusça)
6. Oral, O., Kitaplara İnanıyorum, Muştu Yay, İzmir, 2007, (Türkçe-Rusça)
7. Oral, O., Peygamberlere İnanıyorum, Muştu Yay, İzmir, 2007, (Türkçe-Rusça)
8. Oral, O., Ahiret Gününe İnanıyorum, Muştu Yay, İzmir, 2007, (Türkçe-Rusça)
9. Oral, O., Kazâ ve Kader'e İnanıyorum, Muştu Yay, İzmir, 2007, (Türkçe-Rusça)
10. Oral, O., Aşkın Öğretmeni Seyyid Burhaneddin Hz.leri (Roman) Kayseri, 2010.
11. Oral, O., Cennete Giden Yol, Sırat Köprüsü, Furkan Yay, Kayseri, 2012.
12. Oral, O-Yeşilyurt, T, "İmânda İkrar Kavramı", Kelâm Araştırmaları Dergisi, 10: 1 (2012).
13. Oral, O, "Kelâm İlminde İlâhi Adalet", Kelâm Araştırmaları Dergisi, 11: 1 (2013).